

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΝΕΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Ο ελληνικός περιοδικός τύπος
του 19^{ου} αιώνα

Ερευνητικά ζητήματα – πορίσματα της έρευνας

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια

Άννα Ταμπάκη – Μαρία Σεχοπούλου

ΑΘΗΝΑ 2015

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΝΕΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19^{ου} αιώνα:
Ερευνητικά ζητήματα – πορίσματα της έρευνας

«ΘΑΛΗΣ»

«Χρυσαλλίς»

Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις
και διαμόρφωση του 'εθνικού χαρακτήρα'
στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα

ISBN 978-618-80943-4-5

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΝΕΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19^{ου} αιώνα:
Ερευνητικά ζητήματα – πορίσματα της έρευνας

(Αθήνα, 9 Φεβρουαρίου 2015, Κτήριο «Κωστής Παλαμάς»)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Μαρία Σεχοπούλου

ΑΘΗΝΑ 2015

Περιεχόμενα

ANNA TAMPAKH Χαιρετισμός	9
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ο Δημήτριος Γουζέλης και το απόσπασμα 31 της Σαπφώς. Μεταφράζοντας την απόδοση του Nicolas Boileau	13
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΥ Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του ελληνικού περιοδικού τύπου του 19 ^{ου} αιώνα: το γερμανικό παράδειγμα	23
ΣΟΦΙΑ ΓΚΙΝΚΟ Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα στο περιοδικό <i>Εβδομάς</i> : Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)	31
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΙΑΚΟΥΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΖΑΡΑΜΠΟΥΚΑ Το θέατρο του 19 ^{ου} αι. μέσα από τον περιοδικό τύπο της Σμύρνης. Η περίπτωση του <i>Φιλόκαλου Σμυρναίου</i>	51
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ Ιστορία της Νεοελληνικής Γραμματείας και περιοδικός τύπος του 19 ^{ου} αιώνα. Πρώτα πορίσματα και διαγραφή συντεταγμένων	59

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΟΜΝΗΝΕΛΛΗ

Δείγματα μεταφραστικής στρατηγικής από τον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα
σε κείμενα προερχόμενα από τον γαλλόφωνο πολιτισμικό χώρο. 79

ΒΑΝΙΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Από το χαρτί στην οθόνη: θεατρικά έργα σε ψηφιακή μορφή 97

ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΑΖΑΚΗ

Η κριτική για την ποίηση του 19^{ου} αιώνα στα περιοδικά
Ευτέρπη, *Πανδώρα* και *Χρυσάλλης*. 115

ΝΙΚΟΣ ΦΑΛΑΓΚΑΣ

Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των «Ποικίλων» στην *Ευτέρπη* 143

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

Η παρουσία του Βυζαντίου στην *Πανδώρα* (τχ. 1-66). 159

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Πρόγραμμα εργασιών 183

Περίληψεις ανακοινώσεων 185

Κατάλογος ομιλητών 193

Οργανωτική επιτροπή. 195

Χαιρετισμός

Με χαρά προλογίζω την Επιστημονική αυτή Συνάντηση που είναι αφιερωμένη στη νεώτερη γενιά των ερευνητών.

Το πρόγραμμα «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του ‘εθνικού χαρακτήρα’ στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα» («Χρυσάλλις») που ασχολείται με τον περιοδικό τύπο κυρίως του β’ μισού του 19^{ου} αιώνα συγκροτήθηκε από μια ομάδα έγκριτων μελετητών, με τους περισσότερους από τους οποίους μας δίνει μια μακρόχρονη και γόνιμη συνεργασία.

Επιλέξαμε ως τρόπο προσπέλασης του υλικού μας τη «στενή πύλη», την καταρχήν κατασκευή μιας σύνθετης βάσης δεδομένων με πολλαπλές δυνατότητες ανάκλησης των πεδίων. Η αποδελτίωση του κάθε τεύχους είναι, όπως γνωρίζουν οι μετέχοντες, πλήρης, εξαντλητική. Εκκινώντας από τα συμβατικά στοιχεία ταυτότητας του περιοδικού και του άρθρου ή της λεζάντας (συγγραφέας/δημιουργός, μεταφραστής/εραμιστής, τίτλος άρθρου, λεζάντας), γιατί στο δελτίο καταχωρίζεται και η ‘εικονογράφηση’, είτε είναι συνοδευτική κειμένου, είτε είναι ανεξάρτητη. Το ίδιο ισχύει και για την αποδελτίωση ειδικών στοιχείων που αφορούν στο μουσικό θέατρο (παρτιτούρες). Έτσι στο πεδίο είδος τεκμηρίου, επιλέγει αναλόγως ο ερευνητής: κείμενο / εικονογράφηση / παρτιτούρα.

Ακολουθούν τα πεδία: είδος κειμένου (εράνισμα, πρωτότυπο, μετάφραση, διασκευή), χαρακτηρισμός κειμένου (άρθρο, βιογραφία, διήγημα, θέατρο, κριτική, μελέτη, μυθιστόρημα,

μύθος, ποίημα, ποικίλα, κ.ά.), περίληψη, δυο πεδία με (σημαντικές) αναφορές σε τόπους και ονόματα, εν συνεχεία ένταξη σε θεματική κατηγορία (αισθητική, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική, αστρονομία, βιολογία, γεωγραφία, γεωργία, κ.ο.κ.), αναζήτηση λέξεων που αποτελούν 'κλειδιά' - keywords (σταχολογώ: αλυτρωτισμός, ανατολισμός, βαρβαρότητα, βορειομαγνησία, δυτικά ήθη, έθνος, εθνικός χαρακτήρας, εξωτισμός, θρησκευτικότητα, Μεγάλη Ιδέα, μετακένωση, μόδα, ξενολατρεία, ξενοφοβία, περιούσιος λαός πολιτισμός, κ.λπ.). Ακολουθεί ένα ελεύθερο πεδίο που περιέχει τυχόν παρατηρήσεις του αποδελτιωτή και ένα τελευταίο, στο οποίο μπορεί να εγγράψει κατά την κρίση του ο ερευνητής λέξεις-κλειδιά που δεν είχαν αρχικά προβλεφθεί. Εάν, μετά από τον σχετικό έλεγχο, αποδειχθεί, ότι οι έννοιες αυτές επανέρχονται με συχνότητα στα κείμενα, προστίθενται (πάντοτε με φειδώ) στον αρχικό κατάλογο.

Έχουν αποδελτιωθεί περιοδικά έντυπα της περιόδου 1840 με 1860, καθώς και ορισμένα του τέλους του αιώνα. Η έρευνα επιδιώκει να καλύψει την περίοδο 1840 με 1900. Αυτή τη στιγμή η βάση δεδομένων περιέχει 6.540 εγγραφές και ασφαλώς δεν θα μπορούσε να έχει φθάσει σ' αυτό το αποτέλεσμα χωρίς τη συνδρομή και την αποτελεσματική εργασία των νέων ερευνητών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

Ο μελετητής μπορεί να ανακαλέσει για τις προσωπικές του ζητήσεις μέσα από τις θεματικές κατηγορίες τα ίχνη ενός συγγραφέα ή ενός στοχαστή στον τύπο της εποχής, μιας εθνικής γραμματείας, ενός φαινομένου, ή μέσα από την αναζήτηση εννοιών και ιδεολογημάτων που περιέχονται στα keywords, να ανιχνεύσει για παράδειγμα την επιβίωση του όρου «πολυμάθεια» (ο όρος εξακολουθεί να αποδίδει ως αργά μέσα στον 19^ο αιώνα τη λογοτεχνία) σ' ένα περιοδικό όπως η *Ευτέρπη*, να επισημάνει τον όρο «αντιδιαφωτισμός» στην *Πανδώρα*, το επίμαχο θέμα του εκδυτικισμού (δυτικά ήθη) στο ίδιο περιοδικό, τη χρήση του όρου λαός/«περιούσιος λαός» στον *Ευρωπαϊκό Ερανοστή*, να εντοπίσει αρθρογραφία για τον «μαγνητισμό» και τον «ζωικό μαγνητισμό» στην *Ευτέρπη*, στην *Πανδώρα* και στη *Νέα Πανδώρα*, τέλος να συλλέξει αναφορές στον

όρο «φαντασία» από την *Ευτέρπη* και την *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών γνώσεων* του Πιτζιπί/ιού.

Αυτά αποτελούν, μαζί με τη δέσμη των παρεμβάσεων των μελών του προγράμματός μας στο Στρογγυλό Τραπέζι που διοργανώσαμε τον Οκτώβριο του 2014 στη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο του Συνεδρίου της «Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών», μια πρώτη γεύση, μια αρχική συγκομιδή των αποτελεσμάτων και των προσδοκιών μας.

Με τη διοργάνωση του Στρογγυλού Τραπέζιού, το οποίο δέχθηκε πολύ θετικά σχόλια από τους παρισταμένους, ερχόμαστε στο δεύτερο στόχο του προγράμματος; την εμβάθυνση και την κατάθεση εργασιών που θα καλύπτουν τον προβληματισμό των τριών θεματικών υποενοτήτων που συγκροτούν οι τρεις ΚΕΟ (Κύριες Ερευνητικές Ομάδες):

I. Πολιτισμικές ζυμώσεις: γραμματειακά γένη, λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα (με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον καθηγητή Ευριπίδη Γαραντούδη),

II. Η πρόσληψη των δραματουργικών ειδών: Συγγραφείς, ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα, θεωρία του δράματος (με Επιστημονική Υπεύθυνη την καθηγήτρια Χρυσοθέμιδα Σταματοπούλου-Βασιλάκου),

και III. Θεωρήσεις διαπολιτισμικών σχέσεων και μεταφορών: Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο ξένο και στο οικείο (με Επιστημονική Υπεύθυνη την Επίκουρη Καθηγήτρια Αλεξάνδρα Λιανέρη).

Το έτος 2015 είναι το καταληκτήριο έτος για το πρόγραμμά μας. Τον Μάιο (14 με 17) θα πραγματοποιηθεί, σε συνεργασία με τον Τομέα Γραμματολογίας του Τμήματος Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ, Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο με τίτλο: «Ελληνικότητα και Ετερότητας: Πολιτισμικές Διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19^ο αιώνα» και το φθινόπωρο Επιστημονικό Συμπόσιο, με τίτλο: «Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19^ο αιώνα». Τα Πρακτικά των Συναντήσεων θα εκδοθούν σε ηλεκτρονική ή/και έντυπη μορφή. Στα παραδοτέα συγκαταλέγεται επίσης ειδική έκδοση αναφορικά με το μουσικό θέατρο.

Σας ευχαριστώ όλους από καρδιάς για τη συνεργασία σας. Συγχαίρω τους νέους διδάκτορες, τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη και την Ξένια Μαρίνου, εύχομαι στους υπολοίπους να αποκτήσουν γρήγορα και με λαμπρές επιδόσεις τον τίτλο τους και στον καθένα σας ξεχωριστά να ευοδωθούν οι προσδοκίες του με τον καλύτερο τρόπο.

Κλείνοντας επιθυμώ να ευχαριστήσω τη συνάδελφο και πολύτιμη συνεργάτριά μου Αλεξία Αλτουβά για τη συμπαράσταση και τη συνδρομή της, καθώς και τη διδάκτορα θεατρολογίας Μαρία Σεχοπούλου, επίσης πολύτιμη συνεργάτριά μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών επί σειρά ετών, για τη συμβολή της στην εκδοτική επιμέλεια των κειμένων.

Άννα Ταμπάκη

Ο Δημήτριος Γουζέλης και το απόσπασμα 31 της Σαπφώς. Μεταφράζοντας την απόδοση του Nicolas Boileau

Το απόσπασμα 31 της Σαπφώς έγινε συχνά αντικείμενο μίμησης από νεοέλληνες ποιητές του 19^{ου} αιώνα. Η πρωτοτυπική του αξία καθιστά εκ προοιμίου το ποίημα τόπο της λογοτεχνίας αυτού του είδους. Η Σαπφώ αποτελεί έναν οιονεί πρόδρομο κάθε ποιητή και κάθε ποιήτριας που θέλει να αναπαραστήσει με τον πιο ιεραρχημένο, οικονομημένο και απόλυτο τρόπο τα ερωτικά συμπτώματα, όπως αυτά σφυρηλατούνται ανάγλυφα στο ανθρώπινο σώμα, είτε αυτό είναι αντρικό είτε γυναικείο, αρχαίο ή σύγχρονο. Είναι τόσο αρχετυπικός ο τρόπος περιγραφής του ερωτευμένου που οποιοσδήποτε μεταγενέστερος συγγραφέας θέλει να καταπιαστεί με το ίδιο θέμα διαγκωνίζεται εκών-άκων με την αρχαία ποιήτρια. Η Σαπφώ, λοιπόν, πριν ακόμα γίνει αντικείμενο υποδοχής από εκπροσώπους των νεοελληνικών γραμμάτων, γεννά ένα λογοτεχνικό είδος ερωτικής έκφρασης η καθολικότητα του οποίου φαίνεται αναντικατάστατη τόσο από τυχαίους επιγόνους όσο και από επίδοξους μιμητές.

Παρατίθεται αμέσως το απόσπασμα 31 της Σαπφώς στο πρωτότυπο και σε μετάφραση του Μιχάλη Κοπιδάκη:

*Φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν
ἔμμεν' ὄνηρ, ὅττις ἐνάντιός τοι
ἰσδάνει καὶ πλάσιον ἄδου φωνεί-
σας ὑπακούει*

καὶ γελαίσας ἡμέροεν, τό μ' ἦ μὰν
καρδίαν ἐν στήθεσιν ἐπτόαισεν·
ὡς γὰρ <ἔς> σ' ἴδω βρόχε' ὡς με φώνη-
σ' οὐδὲν' ἔτ' εἴκει, 8
ἀλλὰ †καμ† μὲν γλώσσα †ἔαγε†, λέπτον
δ' αὐτίκα χρωῖ πῦρ ὑπαδεδρόμακεν,
ὀππάτεσσι δ' οὐδὲν ὄρημμ', ἐπιβρό-
μεισι δ' ἄκουαι, 12
†έκαδε† μ' ἴδρωσ κακχέεται, τρόμος δὲ
παῖσαν ἄγρει, χλωροτιέρα δὲ πιοίας
ἔμμι, τεθινάκην δ' ὀλίγω 'πιδειύης
φαινόμε' ἔμ' αὐτ[αι]. 16
ἀλλὰ πὰν τόλματον, ἐπεὶ †καὶ πένητα†

Μου φαίνεται ὅτι εἶναι ἴσος με τους θεούς
εκείνος ο ἄντρας που κάθεται ἀπέναντί σου
κι ακούει ἀπὸ κοντὰ τη γλυκιά σου μιλιὰ και
το θελκτικό σου γέλιο.
Αὐτό την καρδιά μου εμένα μέσα στο στήθος
συνταράζει! 4
Μόλις γυρίσω για λίγο να σε δω, σβήνει η φωνή μου.
Η γλώσσα μου χίλια κομμάτια. Μια φλόγα λεπτή
τρέχει παρευθὺς κάτω ἀπὸ το δέρμα μου.
Τα μάτια μου σκοτεινιάζουν, βουίζουν τα αυτιά, 8
ψυχρός ιδρώτας περιλούζει το κορμί μου και σύγκορμη
με συνεπαίρνει μια τρεμούλα. Πιο πράσινη κι
ἀπὸ τη χλόη –
Μου φαίνεται πως λίγο ἀκόμη και θα ξεψυχήσω.
Αλλά ὅλα πρέπει να τ' αποτολμήσω,
γιατί κι ἑνας στερημένος...¹ 12

Η εκκρεμὴς ἀμφιταλάντευση ἀνάμεσα στη συγκυριακὴ συνά-
φεια και την εσκεμμένη μίμηση του ἀρχαίου ἀποσπάσματος σε

1. Διονύσιος Λογγίνος, *Περὶ ὕψους*, Μ. Ζ. Κοπιδάκης (ερμηνευτικὴ ἔκδοση), Ἡράκλειο, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, 1990, σ. 91-93.

νεότερα κείμενα, όπως αυτή αναδεικνύεται σε χαρακτηριστικά λογοτεχνικά παραδείγματα που καλύπτουν ένα αρκετά διευρυμένο άνυσμα διακοσίων περίπου χρόνων από τον Ερωτόκριτο ως τις Μισμαγίες, αμβλύνεται στη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Το σταδιακό πέρασμα από την αμυδρή απήχηση ή την αναπόφευκτη συγκυρία στη συνειδητή μίμηση ή την οργανική ενσωμάτωση του αποσπάσματος της Σαπφώς στα νεότερα ποιήματα σκιαγραφεί την καμπύλη μιας πορείας ωρίμασης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, κατά τη διάρκεια της οποίας η απαραίτητη αρχαιογνωσία των νεοελλήνων συγγραφέων περνά από το προπαρασκευαστικό στάδιο σε μια περισσότερο σίγουρη και γόνιμη συναναστροφή με την αρχαιοελληνική παράδοση, όπως αυτή προκύπτει είτε μέσα από έναν άμεσο διάλογο με τα αρχαία κείμενα είτε χάρη στη μετακένωση, ρητή ή σιωπηρή, ευρωπαϊκών παραδειγμάτων.

Χαρακτηριστική περίπτωση ο ζακυνθινός συγγραφέας Δημήτριος Γουζέλης, ο οποίος στο έργο του *Η κρίσις του Πάριδος* (1817) τοποθετεί στα λόγια μιας γυναίκας το απόσπασμα 31, χωρίς να αναφέρει την πηγή του, για να περιγράψει τα συναισθήματά της για κάποιον άντρα:

Περί ανδρών [απόσπασμα]

*Εγώ ευθύς ως τον θωρώ λεπτόν τι πυρ εκτρέχει
από φλεβός εις φλέβα μου, κ' Έρωσ με κατέχει!
Κ' εις την γλυκείαν ταραχήν οποίαν δοκιμάζω
άλαλος μένω και βωβή, και μεληδόν τρομάζω!
Πολλάκις νέφος σκοτερόν χύνετ' εις οφθαλμούς μου,
δεν βλέπω πλέον, δεν αρχώ ν' εύρω τους λογισμούς μου.
Φρίκη μ' επήρε και σπασμός, τυφλούμ', ανοηταίνω,
πήγνυμαι, φλέγομ', ωχριώ, λυποθυμώ, πεθαίνω!²*

Η μετάφραση του αποσπάσματος 31 από τον Γουζέλη φαίνεται να ακολουθεί το αρχαίο πρωτότυπο, όμως πρότυπο του

---

2. Δημήτριος Γουζέλης, *Η κρίσις του Πάριδος. Ποίημα μυθολογικόν*, Τεργέστη, Αντώνιος Μαλδίνης, 1817, σ. 104.

έλληνα συγγραφέα υπήρξε η γαλλική απόδοση του αποσπάσματος 31 από τον Nicolas Boileau, την οποία ο ηγέτης του γαλλικού Νεοκλασικισμού περιλαμβάνει στη μετάφραση της πραγματείας του Ψευδολογγίνου *Περί ύψους* το 1674.

*Heureux qui près de toi pour toi seule soupire;
Qui jouit du plaisir de t'entendre parler;
Qui te voit quelquefois doucement lui sourire!
Les dieux dans son bonheur peuvent-ils l'égaler?*

*Je sens de veine en veine une subtile flamme
Courir par tout mon corps sitôt que je te vois;
Et, dans les doux transports où s'égare mon âme,
Je ne saurois trouver de langue ni de voix.*

*Un nuage confus se répand sur ma vue;
Je n'entends plus; je tombe en de douces langueurs:
Et pâle, sans haleine, interdite, éperdue,
Un frisson me saisit; je tremble, je me meurs.*

*Mais quand on n'a plus rien il faut tout hasarder, etc.*³

Μια αντιπαραβολή των δύο ποιημάτων φανερώνει την αδι-
άφρευστη επιρροή του γαλλικού κειμένου στη μετάφραση του
Σαπφικού αποσπάσματος από τον επτανήσιο λόγιό. Η φράση
λεπτόν τι πυρ εκτρέχει από φλεβός εις φλέβα μου (στ. 1-2)
αντιστοιχεί στον στίχο *je sens de veine en veine une subtile flamme*
(στ. 5). Η *γλυκείαν ταραχήν* (στ. 3) μεταφέρει το γαλλικό
les doux transports (στ. 7), το *άλαλος μένω και βωβή* (στ. 4)
προέρχεται από το *je ne saurois trouver de langue ni de voix* (στ.
8), ο στίχος *πολλάκις νέφος σκοτερόν χύνετ' εις οφθαλμούς
μου* (στ. 5) αποτελεί μετάφραση του *un nuage confus se répand
sur ma vue* (στ. 9), ενώ παρόμοιοι είναι και οι δύο τελευταίοι
στίχοι των μεταφράσεων που αποτελούνται από μονολεκτικές
προτάσεις και επιθετικούς προσδιορισμούς. Στην περίπτωση

---

3. Nicolas Boileau, *Traité du sublime*, Παρίσι, 1674, σ. 26.

αυτή, οι πιο χαρακτηριστικές αναλογίες ανάμεσα στο νεοελληνικό και το γαλλικό κείμενο, που δεν ανταποκρίνονται στις εκφράσεις που χρησιμοποιεί η Σαπφώ, είναι το *ωχριώ*, το οποίο αντιστοιχεί στο *râle*, και το *ανοηταίνω*, που αποτελεί μετάφραση του *éperdue*. Η διαμεσολαβημένη από τον Boileau μετάφραση του αποσπάσματος 31 από τον Γουζέλη δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη, όχι μόνο λόγω της υψηλής δημοφιλίας του γάλλου συγγραφέα στην ελληνική διανόηση του 19^{ου} αιώνα, αλλά και επειδή η Ζάκυνθος, στην οποία ο Γουζέλης γεννιέται το 1774 και περνάει τα πρώτα είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του, βρίσκεται, εκείνη την εποχή, υπό γαλλική κατοχή.

Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητη η ερμηνευτική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ο Boileau αποδίδει το αρχαίο απόσπασμα, αφού οι παρεμβάσεις του φαίνεται ότι έχουν συγκεκριμένη πρόθεση. Ο γάλλος συγγραφέας θα μετατρέψει τα ερωτικά συμπτώματα που κατακλύζουν τη Σαπφώ σε μια σειρά αποτελεσμάτων που ανάγονται στην κλινική περίπτωση ενός ανθρώπου που τον χαρακτηρίζει η ψυχική διαταραχή. Τον στ. 13 με *λουζει ιδρώτας* τον μεταφράζει *Un frisson me saisit*;⁴ [ρίγος με διαπερνά] λέγοντας στις υποσημειώσεις του ότι «στα ελληνικά υπάρχει η φράση ψυχρός ιδρώτας· αλλά η λέξη ιδρώτας δεν μπορεί ποτέ στα γαλλικά να είναι ευχάριστη, και αφήνει μιαν άσχημη ιδέα στο μυαλό».⁵ Τον στ. 14 *πιο πράσινη κι από το χορτάρι γίνομαι*, αντί να τον μεταφράσει *comme l'herbe* [όπως το χορτάρι], προτίμησε το *râle* [χλωμός] επειδή «το πρώτο είναι άνευ νοήματος στα γαλλικά»,⁶ προσθέτοντας μάλιστα στο τέλος του στίχου τον ανύπαρκτο στο πρωτότυπο ποίημα επιθετικό προσδιορισμό *éperdue*, που σημαίνει διαταραγμένη, εκτός εαυτού ή αλλόφρων.

Παράλληλα, ο Boileau, μεταφράζοντας τα σχόλια του Ψευδοδολογγίνου στο ποίημα της Σαπφώς, θα αποδώσει τη λέξη *φο-*

4. N. Boileau, ό.π., σ. 26.

5. Στο ίδιο, σ. 97.

6. Στο ίδιο.

βεΐται, με την οποία ο αρχαίος ρήτορας χαρακτηρίζει την ψυχική κατάσταση της ποιήτριας, με τη φράση «entièrement hors d'elle-même» [«εντελώς εκτός εαυτού»].⁷ Η Joan DeJean ισχυρίζεται ότι

*η παράφραση στα γαλλικά των φράσεων που χρησιμοποιεί στο πρωτότυπο η Σαπφώ εξυπηρετεί την προσπάθεια του Boileau να εγγράψει την έκφραση του φόβου όχι στα αποτελέσματα της δύναμης του έρωτα, αλλά σε παθολογικά συμπτώματα μιας γυναίκας που βρίσκεται σε κατάσταση παραφροσύνης.*⁸

Ενώ, δηλαδή, η Σαπφώ φαίνεται να ελέγχει πλήρως τόσο το συναισθηματικό φορτίο του κεραυνοβολημένου ψυχισμού όσο και τις εγκαυστικές εγχαράξεις του ερωτικού αποτυπώματος, ο γάλλος διαφωτιστής δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται τις λεπτές ισοροπίες που χαρακτηρίζουν το αρχαίο απόσπασμα, το οποίο πετυχαίνει να συνδυάσει την ανιούσα θερμοκρασία της αισθησιακής αποκάλυψης με την αρχιτεκτονική ψυχρότητα της ορθολογικής εποπτείας. Η έκδηλη αμηχανία του Boileau μπροστά στην τολμηρή εικονοπλασία της Σαπφώς ερμηνεύεται επιτυχώς, αν αναγνωστεί προσεχτικά μέσα στο πλαίσιο των πολιτισμικών της συμφραζομένων. Όπως υποστηρίζει ευθαρσώς ο Lawrence Lipking,

η επιλογή του Boileau αντανακλά ένα πρόβλημα της εποχής του, την αδυναμία των λογίων να αναγνωρίσουν τα δικαιώματα των γυναικών όχι μόνο στην εκπαίδευση, αλλά και στον ειλικρινή λόγο, ιδίως αυτόν που αναφέρεται στις γυμνές λεπτομέρειες του σώματος. Οι γυναίκες δεν πρέπει να γνωρίζουν τι γίνεται κάτω από τα ρούχα τους. {...} Η λατρεία του [Boileau] για το μεγαλείο της Σαπφώς προσχρούει στην αδυναμία του να δει την ποιήτρια ως γυναί-

---

7. Στο ίδιο, σ. 27.

8. Joan DeJean, *Fictions of Sappho*, ό.π., σ. 86.

κα. Δεν διαθέτει μια γλώσσα για να αποδώσει τα αισθηματά της ή μάλλον για να τα αποδώσει χωρίς αυτά να φανούν φαιδρά ή κακόγουστα.⁹

Ακόμα πιο αποκαλυπτική είναι η μελέτη της συγκεκριμένης μεταφραστικής πρότασης του γάλλου συγγραφέα υπό το διπλό πρίσμα τόσο των ηθικών επιταγών όσο και των αισθητικών προκλήσεων του καιρού του, πόσο μάλλον όταν μια τέτοια συνδυαστική θεώρηση οδηγεί σε ένα αντιφατικό, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, συμπέρασμα. Αναλυτικότερα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Boileau, πρωτεργάτης του γαλλικού Νεοκλασικισμού στη διαμάχη των *Ancients* εναντίον των *Modernes*, με τη σκόπιμη παρανόηση του αποσπάσματος 31 έρχεται σε ευθεία ρήξη με μια από τις βασικότερες αρχές του Νεοκλασικισμού του 17^{ου} αιώνα, αφού η μεταφραστική εκδοχή του υπονομεύει το καθολικό αίτημα μιμητικής αναβίωσης του αρχαίου προτύπου μέσα από τα καλλιτεχνικά και λογοτεχνικά έργα, πρακτική η οποία αποτελούσε πάγια αρχή του επίμαχου αισθητικού ρεύματος εκείνη την εποχή. Όμως, αν η μονολιθική αντιγραφή της αρχαιότητας υπήρξε κεφαλαίωδης αξία των νεοκλασικιστών τον αιώνα του Boileau, το ίδιο αμετακίνητη έδειχνε την περίοδο του Διαφωτισμού η προτεραιότητα υπεράσπισης της ηθικής ακεραιότητας των προβαλλόμενων προτύπων –αρχαίων και μοντέρνων–, αφού η τέχνη του Νεοκλασικισμού όφειλε πρωτίστως να υπηρετεί την ηθικοπλαστική παιδεία του ανθρώπου.

Ο Boileau, λοιπόν, αποδίδοντας το απόσπασμα 31, δεν περιφρονεί μόνο τη Σαπφική στροφή, απαραίτητο μορφικό στοιχείο σύνδεσης με το αρχαίο παράδειγμα, προτιμώντας βέβαια τους κλασικούς γαλλικούς αλεξανδρινούς, αλλά υπονομεύει ταυτόχρονα τον αμφιλεγόμενο και προβληματικό για την εποχή του γάλλου συγγραφέα ερωτικό απόηχο του ποιήματος, ο οποίος εκπίπτει σε μια σχεδόν επιληπτική κραυγή

---

9. Lawrence Lipking, *Abandoned women and poetic tradition*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1988, σ. 78.

απόγνωσης. Αλλά για ένα νεοκλασικιστή του δικού του διαμετρήματος, η απόδοση μιας ανύπαρκτης κλινικής συμπεριφοράς σε ένα λογοτεχνικό ίνδαλμα της αρχαιότητας είναι προτιμότερη από την αιωρούμενη υποψία αποκλίνουσας ερωτικής συμπεριφοράς. Εξάλλου, μια τόσο δεξιολογική παρανόηση, η οποία, συν τοις άλλοις, αποκαλύπτει και το ταχυδακτυλογραφικό ταλέντο του ικανότατου παραχαράκτη, είναι ο μοναδικός πολιτικά ορθός τρόπος για να ενταχθούν τα αρχαία κείμενα στον κανονιστικό χάρτη του αιώνιου προτύπου και να παραμείνουν ακλόνητα και αναλλοίωτα, τοποθετημένα σε ένα υψηλότερο και αμετακίνητο βάθρο, πολύ πάνω από τα κατοπινά κατώτερα έκτυπά τους.

Στο σημείο αυτό, σκόπιμη είναι η παράθεση της κριτικής αποτίμησης που κάνει ο Cassirer, σχολιάζοντας τις αισθητικές αντιφάσεις του Νεοκλασικισμού:

Όλοι τους [οι θεωρητικοί του Κλασικισμού] επιδιώκουν την απλότητα, την ορθότητα, την απείριτη «φυσικότητα» της έκφρασης – και όμως το μέτρο της φυσικότητας το αντλούν χωρίς ενδοιασμούς και επιφυλάξεις από τον κόσμο που ζουν οι ίδιοι: το θεμελιώνουν σε ό,τι συναντούν στο άμεσο περιβάλλον τους, σε συνήθειες και σε παραδόσεις. {...} Ο Μπουαλώ ταυτίζει όχι μόνο τη «φύση» με τον «Λόγο», αλλά επίσης τη γνήσια φύση με ένα συγκεκριμένο επίπεδο της χρηστότητας [πλάγια στο κείμενο]. Και αυτό το επίπεδο μπορεί κατά την άποψή του να επιτευχθεί μόνο με την καλλιέργεια όλων των μορφών που δημιούργησε ο κοινωνικός βίος και τις οποίες εκλέπτυνε στο έπακρο. {...} Έτσι, δίχως να το καταλάβει κανείς, η φύση υποκαταστάθηκε από την ευπρέπεια και η αλήθεια από τη σύμβαση. {...} Με την ταύτιση Λόγου και ευπρέπειας, η θεωρία του κλασικισμού τελικά μετέτρεψε τα αισθητικά της ιδεώδη σε συγκεκριμένα κοινωνιολογικά ιδεώδη και τα συνέδεσε με αυτά.¹⁰

---

10. Ernst Cassirer, *Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, ό.π., σ. 452-454.

Όπως στον Boileau έτσι και στο ποίημα του Γουζέλη η ενσωμάτωση του αποσπάσματος 31 της Σαπφώς στον εξομολογητικό λόγο της ηρωίδας παρεκτρέπει το εκλογικευμένο πάθος του πρωτοτύπου σε μια σειρά εκφράσεων παραληρηματικού χαρακτήρα. Στα σωματικά, δηλαδή τα αμιγώς σεξουαλικά χαρακτηριστικά του έρωτα, όπως απροκάλυπτα περιγράφονται από την αρχαία ποιήτρια, παρεμβάλλονται εκφράσεις που ταιριάζουν περισσότερο στον αναλυτικό λόγο ενός ψυχογραφήματος του νεωτερικού υποκειμένου. Υπό αυτό το πρίσμα, η καθολική αντικειμενικότητα της ερωτικής εμπειρίας μεταβάλλεται σε μια τυπική αναψηλάφηση της προσωπικής περίπτωσης, κατά τη διάρκεια της οποίας η συναισθηματική υπερχειλίση φαίνεται να καταπνίγει το ατόφιο βίωμα της σεξουαλικής πράξης. Φυσικά, και στο παράδειγμα του Γουζέλη, όπως προηγουμένως στον Boileau, αποκαλύπτεται ο λόγος μιας γυναίκας που έχει σχεδόν χάσει τα λογικά της, αφού η ίδια με παρηγορία ομολογεί: *δεν αρκώ ν' εύρω τους λογισμούς μου· {...} ανοηταίνω.*

Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του ελληνικού
περιοδικού τύπου του 19^{ου} αιώνα:
το γερμανικό παράδειγμα

Ο 19^{ος} αιώνας δεν θεωρείται μόνο ο κατεξοχήν αιώνας του περιοδικού τύπου αλλά και ο αιώνας στον οποίο επικράτησε η ιδέα του έθνους. Κατά τον 19^ο αιώνα όμως έχουμε εκτός από τη δημιουργία και αυτονόμηση νέων εθνών-κρατών τη δημιουργία διακρατικών, διηπειρωτικών και παγκόσμιων δικτύων, που επιτρέπουν την μεταφορά όχι μόνο προϊόντων αλλά και ιδεών, πληροφοριών. Στη διάδοση των μεταφερόμενων ιδεών και πληροφοριών σημαντικό ρόλο έπαιξε ο έντυπος τύπος. Ο έντυπος τύπος ανέλαβε τον ρόλο να ενημερώσει και να διαφωτίσει το αναγνωστικό κοινό διακινώντας και ελέγχοντας όμως ταυτόχρονα, χειραγωγώντας δηλαδή, τις ιδέες που αυτά τα δίκτυα επέτρεπαν να φτάσουν.

Κατά τον 19^ο αιώνα κυριαρχούν ισχυρές αυτοκρατορικές δυνάμεις, όπως η Τσαρική και Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Μοναρχία των Αψβούργων, η Γαλλία, η Αγγλία και η Πρωσία, που καθίστανται ιδιαίτερα ισχυρές οικονομικά εξαιτίας αυτών των δικτύων, μέσω των οποίων μεταφέρονται οι νέες ιδέες περί έθνους και εθνικής ταυτότητας. Και αυτές οι ιδέες επιφέρουν κατά τη διάρκεια του αιώνα και τον σταδιακό κατακερματισμό αυτών των αυτοκρατοριών, έναν κατακερματισμό που ολοκληρώνεται στις αρχές του 20^{ου}. Αυτό συνέβη με τρεις τρόπους: πρώτον μέσω επαναστατικών ανεξαρτητοποιήσεων,

δεύτερον μέσω ηγεμονικών ενώσεων και τρίτον μέσω εξελικτικής αυτονομίησης.¹

Η γένεση του ελληνικού κράτους εμπίπτει στην πρώτη περίπτωση.² Η Ελλάδα που απετέλεσε το πρώτο έθνος κράτος που αποσπάστηκε από την οθωμανική αυτοκρατορία με τη βοήθεια των μεγάλων δυνάμεων, Αγγλίας-Γαλλίας-Ρωσίας, της λεγόμενης φωτισμένης Ευρώπης, είχε αδήριτη ανάγκη να διαμορφώσει ότι μόνο τη νέα εθνική ταυτότητα αλλά και τη νέα εθνική γραμματεία.

Να σημειώσουμε εδώ γενικότερα ότι η ιδέα των εθνικών κοινοτήτων συνοδεύτηκε από την ιδέα της ετερότητας ως προς την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Τα μέλη αυτών των κοινοτήτων, αντιλαμβάνονταν την ύπαρξή τους χωρίς μεταξύ τους διάκριση. Η συνειδητή επίγνωση των παραπάνω χαρακτηριστικών από μια εθνική κοινότητα, είναι και εκείνη που επιτρέπει ουσιαστικά την σύσταση της κατηγορίας «έθνος».³

Η Ελλάδα πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί ως μία ιδιαίτερη περίπτωση κράτους που αποσχίστηκε από μια αυτοκρατορία. Ο λόγος δεν είναι μόνο ότι υπήρχαν Έλληνες και εκτός Ελλάδας που συνέχιζαν να ζουν και να δρουν στην οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και το ότι η εξάρτηση –πολιτική και πολιτιστική– από την Ευρώπη ήταν πολύ έντονη. Το ζήτημα της ετερότητας των Ελλήνων σε σχέση με τους άλλους κατά τη διάρκεια της πορείας προς την εθνική συνειδητοποίηση και την εθνική πολιτιστική συνοχή εξαρτήθηκε, από αυτή την άποψη, όχι μόνο από την επιθυμία για επέκταση του νέου ελληνικού κράτους και συνένωση με τους άλλους ομοεθνείς (μεγαλοιδεατισμός), αλλά και από την Ευρώπη η οποία βρίσκεται

---

1. Breully, John: *Nationalism and the State*, new ed., Manchester 1993. Kap. 4-7.

2. Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. 5., durchgesehene Auflage, München 2010, σ. 586-589.

3. Βλέπε: Anderson, Benedict: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. 2., um ein Nachw. Von Thomas Mergel erw. Aufl. der Neuausgabe, Frankfurt am Main 1996, σ. 9-18.

επίσης σε μια διαδικασία δημιουργίας μιας νέας ταυτότητας, μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από φυγόκεντρες τάσεις.

Και αυτό γιατί, εάν στρέψει κάποιος το βλέμμα του προς την Ευρώπη, θα παρατηρήσει ένα κοινό εδαφικό όραμα, το οποίο εμφανίζεται στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι το όραμα που συνδέεται με την ιδέα μιας ξεχωριστής ευρωπαϊκής συνείδησης, η επίτευξη της οποίας, ξεκίνησε ως σχέδιο του Ναπολέοντα και στη συνέχεια εξελίχθηκε από τις διαφορετικές ευρωπαϊκές ελίτ. Αυτό το όραμα αποκτάει διαστάσεις και φαίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρα, εάν παρατηρήσει κανείς την εξάπλωση της Ευρώπης σε άλλες ηπείρους και την κοινή πίστη σε μια φυλετική και πολιτιστική ανωτερότητα που εκφράστηκε ως επιθυμία κυριαρχίας. Η σχετικότητα όμως του οράματος της Ευρώπης, γίνεται αντιληπτή αν λάβει κανείς υπόψη του τις εθνικές ταυτότητες που αναδύονται κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Την εν λόγω απροσδιοριστία, καθώς και το ακαθόριστο ευρωπαϊκό όραμα, διέγνωσε μόλις το 1876 ο Μπίσμαρκ, προσδίδοντας στην Ευρώπη τον χαρακτηρισμό «γεωγραφικός όρος».⁴

Οι πολιτικοί μετασχηματισμοί είχαν αναμφίβολα έναν εντυπωσιακό αντίκτυπο και στους πολιτιστικούς μετασχηματισμούς του 19^{ου} αιώνα. Στην προκειμένη περίπτωση, δεν πρόκειται φυσικά για μια σχέση αίτιου και αιτιατού, αλλά για ισχυρά αλληλένδετες δυνάμεις. Ως εκ τούτου, παρατηρείται μια σειρά πολιτιστικών και πνευματικών εκδηλώσεων στην ευρωπαϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες, μεταξύ άλλων, σηματοδοτούν και την ίδια την τάση της κοινωνίας για αυτοπαρατήρηση. Αξιοσημείωτο είναι λ.χ. το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διατήρηση του υλικού τεκμηρίωσης, π.χ. μέσω αρχείων, βιβλιοθηκών, μουσείων και διεθνών εκθέσεων.

Η εξάπλωση της ιδέας ότι οι άνθρωποι είναι πολιτικά πρόσωπα που μπορούν να εκφράσουν τα κοινωνικά τους, καθώς και τα εθνικά τους αιτήματα, οφείλεται στο μεγαλύτερο μέρος στη λογοτεχνία και τον Τύπο της εποχής. Και η πολιτιστική

4. Pflanze, Otto: *Bismarck*. Bd. 2. München 1998, σ. 426.

κοινότητα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, επηρεάστηκε σημαντικά από όλες αυτές τις εξελίξεις στην Ευρώπη, οι οποίες μεταφέρθηκαν μέσω του περιοδικού τύπου στο ελληνικό κοινό. Το περιοδικό, ως μέσο μαζικής ενημέρωσης, αποτελεί πρόσφορο μέσο σταδιακής διαμόρφωσης της «εθνικής» συνείδησης και της εθνικής γραμματείας των Ελλήνων. Είναι ενδεικτικό ότι η φιλοπατρία όσο και η εθνωφέλεια αποτελούν βασικά ζητούμενα ακόμα και των φιλολογικών περιοδικών. Οι προγραμματικές δηλώσεις των περιοδικών, καθώς και οι αναγγελίες τους, πέραν από το περιεχόμενό τους, αποκαλύπτουν τις στρατηγικές των εκδοτών σχετικά με την εθνική υπόθεση, ενώ τα άρθρα που μεταφέρουν πληροφορίες σε σχέση με την ετερότητα σχεδόν πάντα αφορούν την εθνική ταυτότητα. Ο ευρωπαϊός άλλος εμφανίζεται σε αυτό το πλαίσιο συχνά ως μοντέλο, ως πρότυπο προς μίμηση και αυτό συμβαίνει και στο παράδειγμα που θέλω να διαβάσω εδώ.

Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων* το 1843 και αφορά τον εν Γερμανία Ναό της Φήμης – δεν μπόρεσα να βρω σε τι αναφέρεται ακριβώς κι αν υπάρχει κάτι τέτοιο στο Μόναχο, κι αν υπάρχει θα έχει άλλο όνομα. Να θυμίσω μόνο εδώ ότι η Γερμανία έγινε κράτος το 1871.

ΑΡΘΡΟ

Ο ΕΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΦΗΜΗΣ⁵

Την 18^η του παρελθόντος Οκτωβρίου ανεύχθη εν Γερμανία μεγαλοπρεπής εθνικός ναός, εις την μνήμην όλων των περιβόητων Γερμανών, ανδρών τε και γυναικών. Την ιδέαν της οικοδομής αυτού συνέλαβε πρώτον κατά το 1806 ο νυν βασιλεύς της Βαυβαρίας. Το 1814 προσεκάλεσεν αρχιτέκτονας να παρασκευάσωσι σχέδια, εξ ων όμως

---

5. «Ο εθνικός ναός της φήμης»: *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων*. Τόμ. 7, Αρ. 77 (1843), σ. 79-80.

<http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/index.php/apothiki1/issue/view/350>

δεν παρεδέχθει κανέν. Το 1816 διώρισε τον Λέοντα Βον Κλενζ να ετοιμάση νέα σχέδια, και εκ τούτων προετιμήθη το νεωστί τόσοσ επιτυχώς εκτελεσθέν. Άλλ' ο πρώτος λίθος ετέθη την 18^{ην} Οκτωβρίου, 1830, εις τόπον εκλεχθέντα μετά πολυχρόνιον σκέψιν ως τον καλλιτερότερον, ήτοι παρά τον Δανούβιον, επί των μεθορίων της εν Γερμανία ποτέ Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ου μακράν της Ρατισβόνης, αρχαίας μητροπόλεως των πρώτων Δουκών της Βαυαβαρίας. Ίσταται δ' επί λόφου, 250 πόδας υψωμένου υπέρ το επίπεδον τοθ ποταμού. Η εξ αυτού θέα είναι λαμπρότατη. Εις τα Εγκαίνια παρευρέθησαν ο βασιλεύς της Βαυαρίας μετά της αυλής του, και διάφορα μέλη του βασιλικού οίκου της Προυσίας. Ενώ η βασιλική συνοδία ανέβαινε τας κλίμακας αίτινες άγουσιν εις τον ναόν, τάγμα οργανικής μουσικής και χορός αιιδών έφαλλον Ύμνον εις τους Ποιητάς. Ότε δε προσήγγισεν ο βασιλεύς εις την πύλην της οικοδομής, απέτεινεν προς αυτόν ομιλίαν ο Νομάρχης, εν η εξέθηκε την μεγίστην εθνικήν αξιολογότητα του λαμπρού έργου, το οποίον τόσοσ ευτυχώς επενόησεν και εξετέλεσε ο βασιλεύς Λουδοβίκος. «Ο Ναός ούτος της Φήμης», είπεν ο ρήτωρ προς το τέλος της ομιλίας του, «θέλει είσθαι το Παλλάδιον της νεωτέρας Γερμανίας, και το όνομα του βασιλικού θεμελιωτού θέλουσιν ενθουμείσθαι μετ' ευγνωμοσύνης, εις απάσας τας επερχομένας γενεάς, άπαντες οι Γερμανικά φρονούντες, και οι περί την ευδαιμονίαν της πατρίδος αυτών σπουδάζοντες.» Εις την ομιλίαν ταύτην απήντησεν ο βασιλεύς δι' εντυπωτικού λόγου, περιέχοντας προς τοις άλλοις και την αξιοσημείτον ταύτην περίοδον. «Είθε ο ναός ούτος να χρησιμεύση προς ανάπτυξιν και στερέωσιν του Γερμανικού εθνισμού. Είθε άπαντες οι Γερμανοί εις οιονδήποτε γένος κι αν ανήκωσι, να αισθάνονται ότι έχουσι κοινήν πατρίδα, πατρίδα τιμώνσιν αυτούς. Και είθε εις έκαστος να αγωνίζηται, κατά δύναμιν υπέρ του κλέους αύτης».

Θέλω να σταθώ σε δύο σημεία: «Ο εθνικός ναός της φήμης»⁶ ήταν αφιερωμένος στους διάσημους / φημισμένους Γερμανούς. Η επιλογή της λέξης ναός και όχι μνημείο είναι ενδεικτικό της ιερότητας των διάσημων προγόνων, αλλά και της ιερότητας του έθνους μιας ιδέας που αναπτύσσεται με τον εθνικισμό. Ο ναός είναι το σύμβολο ενός ένδοξου παρελθόντος και ο ύμνος προς τους ποιητές τονίζει ακριβώς αυτό, αλλά περιλαμβάνει και αναφέρεται και στο μέλλον. Η εντυπωσιακή και αξιοσημείωτη, όπως μας καθοδηγεί ο ανώνυμος συγγραφέας να τη διαβάσουμε, φράση του Βασιλιά στο τέλος του κειμένου είναι, νομίζω, η υπογράμμιση του συμβολικού και ιδεολογικού φορτίου που έχει ο ναός της φήμης, οι Γερμανοί σε όποιο γένος κι αν ανήκουν να αισθάνονται ότι έχουν κοινή πατρίδα να την τιμούν και ο καθένας να αγωνίζεται υπέρ του κλέους αυτής. Ο ναός της φήμης, της παρελθούσης και της μελλοντικής, σκοπό έχει την ανάπτυξη και τη στέρηση του εθνισμού, λείει το κείμενο, της εθνικής συνείδησης θα λέγαμε εμείς.

Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε το εξής για να καταλάβουμε τι σημαίνει ακριβώς αυτό. Η γέννηση του έθνους προϋποθέτει το τέλος των μικρότερων τοπικών κοινοτήτων, των γενών, όπως αναφέρεται στο κείμενο. Και το γεγονός ότι η Γερμανία είναι και αυτή κατακερματισμένη, όπως και ο ελληνισμός, την καθιστά ένα χρήσιμο υπόδειγμα. Που για την Ελλάδα μπορεί να μεταφραστεί σχετικά εύκολα. Όλοι είναι έλληνες, και οι φαναριώτες και οι αρβανίτες και οι νησιώτες κ.τ.λ. Έλληνες είναι και αυτοί που ζουν ακόμα στην οθωμανική αυτοκρατορία, και αυτές οι επιμέρους ταυτότητες θα πρέπει να παραμεριστούν μπροστά στην ταυτότητα που τους περιλαμβάνει όλους, και που είναι η εθνική ταυτότητα. Ότι αυτό δεν ήταν απλό και δεν ήταν αυτονόητο μας το δείχνει και η εμπειρία μας σήμερα με τους διάφορους τοπικιστές, αλλά και ο κατακερματισμός κρατών σε νέα κράτη-έθνη στα τέλη του 20^{ού} αιώνα. Και από αυτήν την άποψη το προανα-

---

6. Ό.π.

φερθέν σύντομο άρθρο είναι πολύ διδακτικό για τους αναγνώστες της εποχής.

Εμάς μας βοηθάει να δούμε τις δυσκολίες συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και πόσο αυτή η συγκρότηση στηρίχτηκε στην εθνική γραμματεία. Το άρθρο δηλαδή δεν δηλώνει μόνο την ανάγκη να παραμεριστεί η μικρότερη κοινότητα προς όφελος μιας μεγαλύτερης, της εθνικής κοινότητας, αλλά δείχνει με τον ύμνο στους ποιητές, και τη δόξα των προγόνων, τη σημασία της εθνικής γραμματείας. Όπως και υποδεικνύει τη μεγάλη συμβολική σημασία των μνημείων για την εθνική ταυτότητα. Και με όλα αυτά προδιαγράφει τη διαδρομή που πρέπει να ακολουθήσει το νεοσύστατο έθνος-κράτος για να διατηρηθεί.

Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα
στο περιοδικό *Εβδομάς*:
Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)*

Το περιοδικό είναι εν κινήσει βιβλίο.

Δημ. Μάργαρης, «Προλεγόμενα» στο
Τα παλαιά περιοδικά: Η ιστορία και η εποχή τους,
Αθήνα [1954], σ. 5.

Το περιοδικό *Εβδομάς*¹ δημοσιεύθηκε στην Αθήνα σε δύο περιόδους· η πρώτη περίοδος καλύπτει το διάστημα 1884-1886 με εκδότη-διευθυντή τον Δημήτριο Γρ. Καμπούρογλου,² γιο του

---

* Η ανακοίνωση αυτή προσφέρει τα πρώτα πορίσματα της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα «Το περιοδικό *Εβδομάς* (1884-1892) και η συμβολή του στην πνευματική κίνηση της εποχής» η οποία εκπονείται στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών υπό την εποπτεία της κ. Στέσης Αθήνη, και συνεπιβλέποντες την κ. Άννα Ταμπάκη και τον κ. Λάμπρο Βαρελά. Θα ήθελα, και από αυτή τη θέση, να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου Στέση Αθήνη για τη συνεχή και ουσιαστική παρουσία της, καθώς και το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού για την οικονομική του ενίσχυση κατά το ακαδημαϊκό έτος 2014-15.

1. Το περιοδικό έχει ψηφιοποιηθεί από το Ε.Λ.Ι.Α.

2. Ο Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου (Αθήνα, 1852-1942), διηγηματογράφος, ιστοριοδίφης, ποιητής και λαογράφος, σπούδασε Νομικά. Διετέλεσε διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης, από το 1904 έως το 1917, το 1923 τιμήθηκε με το «Αριστείον Γραμμάτων» και το 1934 εξελέγη Πρό-

Γρηγόριου Καμπούρογλου, ιδρυτή και πρώτου ιδιοκτήτη της *Ευτέρπης*· η δεύτερη περίοδος το διάστημα 1887-1892, με εκδότη-διευθυντή τον Ιωάννη Μ. Δαμβέργη.³ Η διάρκεια των εννέα ετών κυκλοφορίας, καθιστά την *Εβδομάδα* ένα από τα μακροβιότερα περιοδικά του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα.⁴

Στις προγραμματικές του δηλώσεις, σχετικά με την ταυτότητα, την ύλη και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το περιοδικό, ο Καμπούρογλου δίνει τις ακόλουθες πληροφορίες:

«Η *Εβδομάς* θα περιέχει πολιτειακήν, κοινωνικήν και καλλιτεχνικήν ύλην, διηγήματα πρωτότυπα ως επί το πολύ, μεταφράσεις καλλίστων ευρωπαϊκών έργων, διατριβάς επιστημονικάς, ιστορικάς και φιλολογικάς, πληροφορίας περί της συγχρόνου καταστάσεως των γραμμάτων και της καλλιτεχνίας. Ούτω δε, ενώ εξ ενός θα είναι περιοδικόν προορι-

---

εδρος της Ακαδημίας Αθηνών. Εκτός από το περιοδικό *Εβδομάς*, ίδρυσε και το λαογραφικό περιοδικό *Δίπυλον* (1919-1912). Βλ. Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, «Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλους», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας: Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, 1880-1900*, τ. Ζ', Σοκόλης, Αθήνα 1997, σσ. 52-59.

3. Ο Ιωάννης Μ. Δαμβέργης (Ηράκλειο, 1862 - Αθήνα, 1938), διηγηματογράφος, χρονογράφος, ποιητής και δημοσιογράφος, σπούδασε και αυτός Νομικά. Σημαντικότερο έργο του είναι η συλλογή διηγημάτων *Οι Κρήτες μου που απεικονίζει χαρακτηριστικές εικόνες της κρητικής ζωής*. Υπήρξε διευθυντής της *Εφημερίδος των Συζητήσεων* και του εθνικιστικού περιοδικού *Πάτρια* (1902-1916). Διετέλεσε επίσης, γενικός γραμματέας και πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του Εθνικού Θεάτρου. Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Ιωάννης Μ. Δαμβέργης», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας: Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, 1880-1900*, τ. Ζ', Σοκόλης, Αθήνα 1997.

4. Σύμφωνα με την Μάρθα Καρπόζηλου, ο μέσος όρος διάρκειας των περιοδικών της περιόδου είναι τα 2.5 περίπου έτη. Επίσης, ως προς την συχνότητα έκδοσης των περιοδικών, τα εβδομαδιαία καλύπτουν μόλις το 12% περίπου επί του συνόλου. Βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991, σσ. 295, 298.

σμένον διά τας ανεπτυγμένας τάξεις, εξ ετέρου θ' αναπληρεί εβδομαδιαίαν εφημερίδα εξετάζουσαν τα πράγματα υπό ευρύτεραν έποψιν».⁵

Κατά τα δύο πρώτα έτη της Α' περιόδου, η *Εβδομάς* φέρει τον υπότιτλο «Σύγγραμμα εκδιδόμενον κατά Κυριακήν»⁶ ενώ τον τρίτο χρόνο ο υπότιτλος μεταβάλλεται σε «Φιλολογικόν και Χρονογραφικόν Φύλλον», αποκτώντας κατ' αυτό τον τρόπο, πιο εξειδικευμένο χαρακτήρα. Απαρτίζεται από ένα οκτασέλιδο, τριστήλο κύριο σώμα, το Φύλλον, που συμπληρώνεται από το τετρασέλιδο *Δελτίον της Εβδομάδος*.⁷ Πρόθεση, όπως αποτυπώνεται στον «Επίλογο» του πρώτου έτους, ήταν να ιδρυθεί «περιοδικόν δυνάμενον να τιτλοφορηθεί Ελληνικόν».⁸ Η αναζήτηση της ελληνικότητας αποτελεί στοιχείο άρρηκτα συνδεδεμένο με το κλίμα της εθνικής αναδημιουργίας της δεκαετίας 1880-1890.⁹

Επιπρόσθετα, ο διαγωνισμός ελληνικού διηγήματος της *Εστίας* (1883), μπορεί να θεωρηθεί τομή και όριο για την αλλαγή που συντελείται στα περιοδικά ως προς τη δημοσίευση ελληνικών ή και μεταφρασμένων διηγημάτων.¹⁰ Εύλογα λοιπόν, το λογοτεχνικό κειμενικό είδος που πρωταγωνιστεί, και στην *Εβδομάδα*, είναι το διήγημα, και κυρίως το πρω-

---

5. Δ. Γρ. Κ.[αμπούρογλου], [άτιτλο], *Δελτίον της Εβδομάδος*, Έτος Α', 1 (4 Μαρτίου 1884), σ. 1. Στα παραθέματα ακολουθώ την ορθογραφία του περιοδικού.

6. Ενώ κατά την Β' περίοδο ο υπότιτλος μεταβάλλεται σε «Επιθεώρησις κοινωνική και φιλολογική, εκδιδόμενη κατά Σάββατον μετά Δελτίου».

7. Κατά τον δεύτερο χρόνο το *Δελτίον* συγχωνεύτηκε με το Φύλλον, που έγινε πλέον 12σέλιδο.

8. [Δ. Γρ. Καμπούρογλου], «Επίλογος», *Δελτίον της Εβδομάδος*, Έτος Α', 44 (30 Δεκεμβρίου 1884), σ. 4.

9. Βλ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), «Εβδομάς» στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Β', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 25.

10. Καρπόζηλου, σ. 190.

τότυπο. Στο πλαίσιο της επιζήτησης της ελληνικότητας και της ηθογραφίας, η *Εβδομάς* δημοσιεύει ελληνικές παραδόσεις και εθνογραφικά κείμενα, ενώ το 1885 προκηρύσσει διαγωνισμό «Προς περιυναγωγήν ελληνικών παραδόσεων», στοιχεία όμως που δεν θα μας απασχολήσουν περαιτέρω, στην παρούσα μελέτη.

Εδώ, θα ασχοληθούμε με τη μεταφρασμένη λογοτεχνία της πρώτης περιόδου (1884-1886), αξιοποιώντας το περικειμενικό υλικό. Η πρώτη διευκρίνιση που πρέπει να γίνει, αφορά τον όρο περικείμενα. Σύμφωνα με τον Gérard Genette, περικείμενα είναι τα εισαγωγικά σημειώματα, οι πρόλογοι, οι τίτλοι, οι υπότιτλοι, οι εσωτερικοί τίτλοι, οι αφιερώσεις, οι παραπομπές, οι σημειώσεις, τα σχόλια· όλα όσα, δηλαδή, βρίσκονται στο «κατώφλι» του κειμένου και συμβάλλουν στη λειτουργικότητά του.¹¹ Είναι, λοιπόν, τα περικείμενα, ένα βοηθητικό εξάρτημα του κειμένου,¹² και με αυτή την ιδιότητα χρησιμοποιούνται στην εργασία μου.

Πριν να περάσουμε στην εξέταση των περικειμένων, χρειάζεται να γίνουν κάποιες απαραίτητες επισημάνσεις. Η ειδολογική κατάταξη των μεταφρασμένων κειμένων που παρουσιάζονται, ακολουθεί εκείνη των Περιεχομένων του περιοδικού. Ωστόσο, στοιχεία όπως για παράδειγμα οι υπότιτλοι,¹³ η έκταση και η δομή των κειμένων¹⁴ μας οδηγούν σε ορισμένες διαφοροποιήσεις, οι οποίες επισημαίνονται όπου κρίνεται απαραίτητο. Όσον αφορά τη θέση της μεταφρασμένης λογοτεχνίας μέσα στο περιοδικό, αρκετά πεζογραφικά κείμενα δημοσιεύονται «εν επιφυλλίδι», δηλαδή στο κάτω μέρος

---

11. Gérard Genette, *Seuils*, Éditions du Seuil, Paris 1987, σσ. 410-411.

12. Το ίδιο, σ. 413.

13. Το μυθιστόρημα «Ο Συνταγματάρχης» φέρει τον υπότιτλο «διήγημα» και το διήγημα «Ημερολόγιον ανθρώπου περιττού» εντάσσεται στην κατηγορία <Μυθιστορήματα>.

14. «Ο Νυμφικός δακτύλιος. Πολωνικόν διήγημα» της Άννας Ναρη(κ)-βάσκα κατατάσσεται στα <Διηγήματα> ενώ πρόκειται μάλλον για νουβέλα.

της σελίδας και σε συνέχειες, γεγονός που αιτιολογείται μέσα από την ακόλουθη «Γνωστοποίησιν»:

«Επειδή η εν ταις στήλαις του φύλλου ημών καταχώρισις μυθιστορήματος αναμίξ μετά των λοιπών αξίων του προορισμού της *Εβδομάδος* διατριβών, παρέλκει, διά ταύτα απεφασίσασμεν να τίθεται τουλάχιστον τούτο εν επιφυλλίδι, άχρισ ου, συν τω χρόνω, η ύπαρξίς του καταστεί περιττή».¹⁵

Από τον τρίτο χρόνο κυκλοφορεί «Παράρτημα», αφιερωμένο στη δημοσίευση μυθιστορημάτων. Συχνό είναι το φαινόμενο το όνομα του συγγραφέα και του μεταφραστή να αναγράφονται στο τέλος του μεταφρασμένου κειμένου, ή ακόμα και σε υποσημείωση, κυρίως στα μεταφρασμένα πεζογραφήματα και πιθανότατα να αποτελεί και αυτό ένα δείκτη που επιβεβαιώνει τη γενικότερη επιφυλακτική στάση του περιοδικού απέναντι στη μετάφραση.¹⁶

Σχετικά με τους όρους δήλωσης της διαδικασίας, επικρατέστερος είναι ο όρος «κατά μετάφρασιν», και έπονται οι «κατά τον», «εκ των του...» και «μετάφρασις»¹⁷ μία φορά απα-

---

15. [Δ. Γρ. Καμπούρογλου], «Γνωστοποίησις», *Εβδομάς*, Έτος Γ', 112 (20 Απριλίου 1886), σ. 181.

16. Βλ. ενδεικτικά, Xavier Boniface Saintine / K. I., «Η Μαυροβουνιώτισσα», *Εβδομάς*, Έτος Α', 1 (4 Μαρτίου 1884), σ. 5, όπου το όνομα του συγγραφέα δίνεται σε υποσημείωση· βλ. και Abel-François Villemain / A. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Ο Λάσκαρις», *Εβδομάς*, Έτος Β', 82 (22 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 450-451, όπου μόνο το επώνυμο του συγγραφέα αναγράφεται στο τέλος.

17. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως στην πεζογραφία επικρατεί ο όρος «Κατά μετάφρασιν», ενώ ο όρος «εκ των του...» απαντά μόνο στην ποίηση· Βλ. ενδεικτικά: Paul Henri d'Estournelles de Constant / X.A. [Χαράλαμπος Άννινος], «Η Διονύτσα / (ελληνικόν διήγημα)», *Εβδομάς*, Έτος Α', 41 (9 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 327-328 [Κατά μετάφρασιν X.A.], και Ossian / Παναγιώτης Πανάς, «Δαρτούλα / Υπόθεσις, ποίημα», *Εβδομάς*, Έτος Β', 81 (15 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 438-440 [Εκ των του Οσσιανού].

ντά ο όρος «παράφρασις» στο μοναδικό ανυπόγραφο, ως προς τον συγγραφέα, διήγημα.¹⁸ Πρωτεύουσα γλώσσα-πηγή είναι τα γαλλικά και οι γραμματείες-πηγές είναι η γαλλική, η γερμανική, η ρωσική, η ιταλική, η πολωνική και η αγγλική. Τα ποσοστά ανωνυμίας συγγραφέων και μεταφραστών είναι ελάχιστα. Οι ανυπόγραφες, ως προς τον μεταφραστή, μεταφράσεις είναι δύο και πρόκειται για διηγήματα του Alfred de Musset (1884, φ. 25) από τα γαλλικά, και του Edmondo de Amicis (1886, φ. 133-134) από τα ιταλικά.¹⁹ Ωστόσο, συχνό είναι το φαινόμενο της αρχικωνυμίας στα ονόματα των μεταφραστών· οι ταυτίσεις όμως, τις περισσότερες φορές είναι εύκολες καθώς προκύπτουν από τον κατάλογο συνεργατών, ο οποίος προηγείται των περιεχομένων του τόμου.

Από μία πρώτη θεώρηση της σχέσης ανάμεσα σε πρωτότυπη και μεταφρασμένη λογοτεχνία, κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, προκύπτει πως το 68% των λογοτεχνικών κειμένων είναι πρωτότυπα ενώ το 32% μεταφρασμένα, όπου το πρωτότυπο διήγημα καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση, συμπλέοντας, εν τέλει, με όσα η εποχή επιτάσσει. Επιπλέον, παρατηρείται το φαινόμενο να δηλώνεται στον υπότιτλο των διηγημάτων, ο όρος «διήγημα»,²⁰ πιθανότατα ως προσπάθεια καθιέρωσης του είδους.

Εστιάζοντας στο περικειμενικό υλικό, διαπιστώνεται από τον «Επίλογο» του πρώτου έτους (1884) η αναμφίβολα επιφυλακτική θέση του περιοδικού απέναντι στη μεταφραστική διαδικασία, ενώ συγχρόνως διατυπώνονται υπαινικτικά οι

18. Ανυπόγραφο / ...Ε (Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης), «Οι δύο φίλοι (παράφρασις)», *Εβδομάς*, Έτος Α', 21 (22 Ιουλίου 1884), σσ. 166-168.

19. Η τελευταία θα μπορούσε, ίσως, να αποδοθεί στον Παναγιώτη Πανά, καθώς είναι μόνιμος μεταφραστής του περιοδικού από την ιταλική γλώσσα.

20. Βλ. ενδεικτικά, Α. Πούσκιν / Σοφία Σχλίεμαν [Σλήμαν], «Η ευγενής χωρική / Διήγημα», *Εβδομάς*, Έτος Γ', 146 (14 Δεκεμβρίου 1886), σσ. 550-555 και Paul Henri d'Estournelles de Constant / X.A. [Χαράλαμπος Άννινος], «Η Διονύσα / (ελληνικόν διήγημα)», *Εβδομάς*, Έτος Α', 41 (9 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 327-328.

λόγοι που τα περιοδικά της περιόδου επιλέγουν να δημοσιεύουν μεταφρασμένα κείμενα:

«Θα ηδυνάμεθα ίσως και ημείς ανακαλύπτοντες και παραλαμβάνοντες ένα-δύο υποφερτούς μεταφραστάς –ναυάγια του φιλολογικού σταδίου– να παραθέτωμεν τοις αναγνώσταις ημών, αντί ελαχίστης δαπάνης, ύλην, ουδέν κοινόν προς την Ελλάδα, ουδέν το ωφέλιμον και ενδιαφέρον έχουσαν... Αλλ' επροτιμήσαμεν άλλην ν' ακολουθήσωμεν μέθοδον, περιφρονήσαντες βέβαια κέρδη, ων ίσως και κατά το δεύτερον έτος στερηθώμεν».²¹

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η *Εβδομάς* συχνά αντλεί κείμενα, κυρίως άρθρα, από τον ξένο τύπο καθώς επίσης συχνές είναι και οι αναφορές σε αυτόν.²²

Η ποίηση, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, έχει μικρή παρουσία στην *Εβδομάδα* και σε αυτή την κατηγορία, σύμφωνα με τα Περιεχόμενα του περιοδικού, συμπεριλαμβάνονται και τα θεατρικά κείμενα. Τις περισσότερες σελίδες μεταφρασμένης ποίησης καταλαμβάνει ο εκπρόσωπος του προρομαντισμού Ossian μεταφρασμένος από τον Παναγιώτη Πανά.²³ Κατά το πρώτο έτος κυκλοφορίας του περιοδικού, μεταφράζεται «Η Οϊτόνα» (1884, φ. 32) και συνοδεύεται από εκτενές εισαγωγικό σημείωμα, όπου γίνεται λόγος για την πρόσληψη και τις

21. Ό.π., βλ. υποσ. 8.

22. Βλ. άρθρα που δημοσιεύονται στη στήλη <Βιβλιογραφία και βιβλιοκρισίαι>: Γεωρ. Μ. Σακκορράφος, «Ξένα φιλολογικά περιοδικά», *Εβδομάς*, Έτος Γ', 113 (27 Απριλίου 1886), σ. 204, και στο επόμενο φύλλο «Ξένα φιλολογικά συγγράμματα», 114 (4 Μαΐου 1886), σσ. 215-216. Επίσης, στη στήλη <Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά> του δ. 27 αναφέρεται ότι προσεχώς θα δημοσιευτούν κείμενα από το γαλλικό λαογραφικό περιοδικό *Mélusine*. Βλ. <Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά>, *Δελτίον της Εβδομάδος*, Έτος Α', 27 (2 Σεπτεμβρίου 1884), σ. 2.

23. Είναι γνωστό ότι η οσσιανική ποίηση είχε βρει απήχηση από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ποιήματα του Όσσιαν μεταφράζει ο Πανάς και κατά τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας της *Εβδομάδας*.

μεταφράσεις του Ossian. Το παρακάτω απόσπασμα από το περικειμενικό υλικό, που πλαισιώνει τη μετάφραση, συνοψίζει εύστοχα τη στάση της *Εβδομάδος* απέναντι στον έμμετρο λόγο και, επιπρόσθετα, εκθέτει τους λόγους για τους οποίους δημοσιεύεται το συγκεκριμένο είδος ποίησης:

«Θέλοντες να καταστήσωμεν τοις πολλοίς των αναγνωστών της *Εβδομάδος* γνωστόν το είδος τούτο της ποιήσεως δημοσιεύομεν και ημείς εν τω σημερινώ φύλλω την *Οϊτόναν*, εν η τόσαι ιδέαι εισίν αφειδώς διακεχυμέναι, ώστε υπό τας εμπνεύσεις της δύναται ολόκληρος σύγχρονος ποιητική συλλογή να δημιουργηθεί, αναδεικνύουσα ένα έτι ποιητήν και ένδεκα ανοήτους θαυμαστάς».²⁴

Στον δεύτερο τόμο, δημοσιεύεται μετάφραση του ποιήματος «*Δαρτούλα*» (1885, φ.81-81), επίσης του Όσσιαν, σε δύο συνέχειες. Από τη γερμανική γραμματεία, ο Αριστομένης Προβελέγγιος μεταφράζει επίσης έναν κλασικό συγγραφέα, τον Γκαίτε, δημοσιεύοντας ένα απόσπασμα από τον «*Φάουστ*» (1884, φ. 42),²⁵ με το οποίο κλείνει και η κατηγορία της μεταφρασμένης ποίησης, που φιλοξενείται κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού.

Στην κατηγορία της πεζογραφίας, και συγκεκριμένα στα διηγήματα, απαιτούνται κατ' αρχάς ορισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις. Στα περιεχόμενα του πρώτου έτους (1884) στη στήλη <Διηγήματα>, γίνεται διαχωρισμός σε πρωτότυπα και μεταφράσεις· κατά το δεύτερο και τρίτο έτος (1885-1886) η

24. Βλ. σημείωμα στη στήλη <Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά>, *Δελτίον της Εβδομάδος*, Έτος Α', 32 (7 Οκτωβρίου 1884), σ. 2.

25. Δύο χρόνια αργότερα θα τυπώσει ολοκληρωμένη τη μετάφραση σε βιβλίο, *Φάουστ* του Γκαίτε, Μετάφρασις υπό Αριστ. Προβελεγγίου, Μετά φωτογραφιών και ξυλογραφιών κατά τον Α. Κρέλιγγ, Εν Αθήναις, Παρά τω εκδότη Καρόλω Μπεκ, 1887. Βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις: 1801-1900*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006, σ. 526.

στήλη μετονομάζεται σε <Διηγήματα και κοινωνικά μελέται->, ²⁶ στην οποία καταχωρούνται πρωτότυπα και μεταφρασμένα κείμενα. Συνολικά μεταφράζονται 21 διηγήματα. Ως προς τις γραμματείες-πηγές κυρίαρχη είναι η γαλλική ²⁷ και βασικός μεταφραστής ο Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης, ²⁸ υπογράφοντας μεταφράσεις των François Coppée, Émile Zola, Alphonse Daudet κ.ά.

Εστιάζοντας στο περικειμενικό υλικό αυτής της κατηγορίας, παρατηρεί κανείς πως προβάλλονται περιεκτικά οι λόγοι για τους οποίους επιλέγονται τα συγκεκριμένα διηγήματα προς μετάφραση, τα κριτήρια που υπαγόρευαν την επιλογή τους, και επιπλέον, παρέχονται πληροφορίες για τους συγγραφείς και τα κείμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περικειμενική σημείωση στη μετάφραση της «Αντιγόνης» ²⁹ του Jules Régnier, πληροφορώντας για τον τρόπο που επιλέγονται τα κείμενα προς μετάφραση:

«Το νεώτατον τούτο διήγημα μεταπεφρασμένον υπό λογίου φίλου της *Εβδομάδος* καταχωρίζομεν, ως και άλλοτε επράξαμεν, κυρίως διότι είναι ελληνικής υποθέσεως, καίτοι τοιαύτα διηγήματα ασυγκρίτω τω λόγω καλλίτερον γράφονται υπό ελληνικής χειρός, ως έχουσιν ήδη πεισθεί οι αναγνώσται ιδίως της *Εβδομάδος*».³⁰

---

26. Στην Β' περίοδο μετονομάζεται σε <Εσπερινά διηγήσεις> (περίοδο κατά την οποία η ύλη του περιοδικού γίνεται ελαφρότερη).

27. Έπονται η ρωσική, η ιταλική και η πολωνική, που όμως εμφανίζονται άπαξ.

28. Για τις μεταφράσεις του Κουρτίδη στον περιοδικό Τύπο, βλ. Ουρανία Πολυκανδριώτη, *Η διάπλαση των Ελλήνων: Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης (1858-1928)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2011, σσ. 375-383.

29. Jules Régnier / Αλ. Κ., «Αντιγόνη», *Εβδομάς*, Έτος Γ', 97 (5 Ιανουαρίου 1886), σσ. 5-7 έως και 99 (19 Ιανουαρίου 1886), σσ. 27-30

30. Σημείωμα της *Εβδομάδος* το οποίο συνοδεύει το: Jules Régnier / Αλ. Κ., «Αντιγόνη», *Εβδομάς*, Έτος Γ', 97 (5 Ιανουαρίου 1886), σ. 5.

Η ελληνόθεμη, συνεπώς, υπόθεση αποτελεί ένα σημαντικό κριτήριο. Στο πλαίσιο, μάλιστα, της επιζήτησης της ελληνικότητας, στο διήγημα «Διονύτσα» (1884, φ. 41-42) του Paul d'Estournelles de Constant προστίθεται ο υπότιτλος «Ελληνικόν διήγημα». Το ίδιο κριτήριο υιοθετείται και από τον βασικό μεταφραστή του περιοδικού, τον Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη στη μετάφραση του διηγήματος «Ζωίτσα» του Maurice de Fos όπου σημειώνει:

«Το ανωτέρω διήγημα μεταφράσαμεν διά την αναμφισβήτητον χάριν, μεθ' ης είναι γεγραμμένον, και διότι είναι ελληνικής υποθέσεως – βλέπετε υπάρχουσι και ελληνικαί υποθέσεις!–»

Δεν παραλείπει, πάντως, να προσθέσει ότι πέρα από την ελληνική υπόθεση, απαιτείται αληθοφάνεια και ακρίβεια στα στοιχεία:

«Ατυχώς όμως γέμει ανακριβειών περί τε τα ήθη, τα έθιμα και τας τοποθεσίας, άτινα φρονούμεν ότι δεν είναι ανάγκη ν' ανασκευάσωμεν το μεν διότι είναι πασιδηλα το δε διότι δεν αναφέρονται εν ιστορική διατριβή, αλλ' εν διηγήματι. Ένοχοι των πεπλανημένων γνώσεων των ξένων κυρίως φαίνεται ότι είναι οι ξεναγοί, οίτινες νομίζουσιν ότι έχουν καθήκον εις πάντα να αποκρίνονται και να λέγωσιν ό,τι τοις κατέβει... μονού δε πολλάκις να δημιουργώσι και συμβεβηκότα χάριν... διασκεδάσεως».³¹

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το εισαγωγικό σημείωμα που συνοδεύει το διήγημα «Οι αδελφοί Βαν-Βουκ» του Alfred de Musset, το οποίο αναφέρεται στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο έργο είχε περάσει στη λήθη και επανήλθε στη δημοσιότητα από θαυμαστή του ποιητή, ενώ ταυτόχρονα εισάγεται ο παράγοντας της απόλαυσης του κειμένου.

---

31. Σημείωμα της *Εβδομάδος* το οποίο συνοδεύει το: Maurice de Fos / Α.Π.Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Ζωίτσα», *Εβδομάς*, Έτος Β', 80 (8 Σεπτεμβρίου 1885), σ. 426.

«Η επόμενη περιπαθεστάτη παράδοσις εγράφη υπό του εξόχου ποιητού του Ρολλά και των Νυκτών Αλφρέδ δε Μυσσέ. Άγνωστον πώς δεν συμπεριλήφθη εν τοις τοσαύκις εκδοθείσιν αυτού έργοις, ουδείς δ' εγίνωσκε τέως ότι υπήρχεν έργον τοιούτο σχεδόν όλως ανέκδοτον. Αλλά θερμός τις θαυμαστής του ποιητού μετά μεγάλου ενδιαφέροντος παρακολουθήσας ανέκαθεν παν δημοσιευμένον έργον αυτού το εξέθαψε της λήθης και το προσήνεγκεν εις την γαλλικήν φιλολογίαν και εις την εκτίμησιν πάντων των δυναμένων να αισθανθώσι το ωραίον εν τη τέχνη».³²

Τέλος, από την πολωνική λογοτεχνία ο Παναγιώτης Πανάς μεταφράζει το διήγημα, «Ο Νυμφικός δακτύλιος» της Άννα Ναρη(κ)-βάσκα, το οποίο φέρει τον υπότιλο «Πολωνικόν διήγημα».³³

Σε ό,τι αφορά το μυθιστορηματικό είδος, είναι άξιο προσοχής ότι όλα τα δημοσιευμένα στο περιοδικό μυθιστορήματα είναι μεταφράσεις. Για τη δήλωση του είδους υπάρχει εναλλαγή των όρων «μυθιστόρημα» και «μυθιστορία», με τον τελευταίο να απαντά συχνότερα.³⁴ Συχνά πάντως επικρατεί σύγχυ-

32. Αλφρέδ δε Μυσσέ [Alfred de Musset] / Ανυπόγραφο, «Οι αδελφοί Βαν-Βουκ», *Εβδομάς*, Έτος Α', 25 (19 Αυγούστου 1884), σ. 199.

33. Δημοσιεύεται σε συνέχειες και εκτείνεται σε επτά τεύχη οπότε, μάλλον, πρόκειται για νουβέλα. Όπως υποστηρίζει η Έρη Σταυροπούλου για τη συγγραφέα και το έργο της γνωρίζουμε μόνο τα όσα έγραψε ο Πανάς· επιπλέον άγνωστη είναι η γλώσσα-πηγή του πεζογραφήματος· πιθανότατα όμως το πρωτότυπο είχε δημοσιευτεί σε κάποιο ξένο περιοδικό απ' όπου το άντλησε ο Πανάς. Βλ. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896): Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1895, σσ. 222-223. (Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896): Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1985).

Κατά την προφορική παρουσίαση της ανακοίνωσής μου η κ. Σταυροπούλου, μας πληροφόρησε πως η Άννα Ναρηκβάσκα ίσως δεν είναι υπαρκτό πρόσωπο.

34. Βλ. ενδεικτικά Xavier Boniface Saintine / Κ.Ι. «Η Μαυροβουνώπισσα (μυθιστορία)» (1884, φ. 1-20) και «Η αφελής» Μυθιστορία της κυρίας Hénry Greville (1885, φ. 45-64).

ση στην ορολογία. Το μεταφρασμένο από τη ρωσική λογοτεχνία, που φέρει την υπογραφή του Θ.Χ. Φλωρά, «Ημερολόγιον ανθρώπου περιττού» (1885, φ. 70-77) του Ιβάν Τουργκένιεφ, ενώ στον υπότιτλο δηλώνεται «διήγημα», στα Περιεχόμενα του περιοδικού εντάσσεται στα <Μυθιστορήματα>. Το ίδιο συμβαίνει και με τον «Συνταγματάρχη» (1884, φ. 27-39) του Samuel Miller Quincy μεταφρασμένο από τον Αρ. Π. Κουρτίδη.

Στην κατηγορία των μυθιστορημάτων γλώσσα-αφετηρία, κυρίαρχη και εδώ, είναι η γαλλική· μία φορά χρησιμοποιείται και ως διάμεση.³⁵ Κατά τα τρία πρώτα έτη κυκλοφορίας της *Εβδομάδος* φιλοξενούνται εννέα μεταφρασμένα μυθιστορήματα, με τον Αριστοτέλη Π. Κουρτίδη να υπογράφει πέντε από τις εννέα μεταφράσεις.³⁶ Επιπρόσθετα, τα περισσότερα μυθιστορήματα πλαισιώνονται και από εσωτερικούς τίτλους, οι οποίοι συνήθως αντιστοιχούν στα κεφάλαια.

Η ακόλουθη σημείωση, η οποία συνοδεύει τη μετάφραση του έργου «Δόξα και Έρωσ» του Wilhelm Hauff, είναι ενδεικτική της στάσης του περιοδικού απέναντι στη μετάφραση μυθιστορημάτων και, συνάμα, της απόκλισης από το γαλλική νόρμα όπως και της στροφής του³⁷ προς τη γερμανική γραμματεία:

«Από του ορισμένου φύλλου αρχόμεθα δημοσιεύοντες, κατά μετάφρασιν εκ του Γερμανικού, ωραίων και πατριωτικότερον μυθιστόρημα του δόκιμου Γερμανού μυθιστοριογράφου Hauff πλήρες περιπετειών και μεγίστου ενδιαφέροντος. Καίτοι η *Εβδομάς* εκηρύχθη ενάντια των μυθιστοριών και μάλιστα των επί ξενικών υποθέσεων και υπό ξένων γεγραμμένων, διά λόγους, περί των ου του παρόντος, εν τούτοις χάριν ευρυτέρας κυκλοφορίας, δι' ης και μόνης

---

35. Ενώ οι γραμματείες-πηγές είναι η γαλλική, η γερμανική, η ιταλική, η ρωσική και η αμερικανική.

36. Με έργα των [Samuel Miller Quincy], Emmanuel Gonzalès, Jules Verne, Abel François Villemain και Wilhelm Hauff.

37. Πρώτη εμφάνιση μετάφρασης από τα γερμανικά αποτελεί η μετάφραση αποσπάσματος του «Φάουστ» (1884, Φ. 42).

επιτυγχάνεται η διάδοσις των αρχών φύλλου τινός, αναγκαζόμεθα, επί του παρόντος τουλάχιστον, να προσορίσωμεν σελίδας τινάς διά τοιαύτην ύλην, παρηγορούμενοι εκ του ότι εξελέγη μυθιστόρημα πατριωτικής ύλης, εν ω εξαιρεταί πως και έλλην αρματωλός του 15^{ου} αιώνος».³⁸

Από το περικειμενικό υλικό δεν απουσιάζει ο λόγος για τον συγγραφέα. Στο «Παράρτημα» του τρίτου τόμου,³⁹ το ιστορικό μυθιστόρημα «Η πολιορκία της Φλωρεντίας» του Φραγκίσκου Γουεράτση που μεταφράζεται από τα ιταλικά από τον Παναγιώτη Πανά⁴⁰ συνοδεύεται από εκτενές προλογικό σημείωμα, όπου δίνονται πληροφορίες για τον συγγραφέα και το μεταφραζόμενο έργο. Ο Πανάς χαρακτηρίζει τον Γουεράτση ως έναν από τους διασημότερους μυθιστοριογράφους της συγχρόνου Ιταλίας και προβάλλει τα πατριωτικά του αισθήματα, καθώς «συνετέλεσε διά του καλάμου του εις την εξέργεσιν του εθνικού φρονήματος», και κλείνει το σημείωμά του με τα εξής:

---

38. Στήλη <Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά>, *Εβδομάς*, Έτος Β', 91 (24 Νοεμβρίου 1885), σσ. 561-562.

39. «Το παράρτημα παρέχεται δωρεάν μόνον τοις κκ. συνδρομηταίς, δεν πωλείται δε κατά φύλλον· ο θέλων να λάβει τα μέχρι τέλους τρέχοντος έτους παραρτήματα οφείλει να πληρώσει εν Ελλάδι μεν δραχ. 5, εν τη αλλοδαπή δε φρ. χρ. 5», *Παράρτημα της Εβδομάδος*, 1 (5 Οκτωβρίου 1886), σ. 1.

40. Χρειάζεται εδώ να σημειώσουμε πως από το μυθιστόρημα μεταφράζεται μόνο το πρώτο μέρος. Το τελευταίο τεύχος του παραρτήματος συνοδεύεται από γνωστοποίηση, όπου διευκρινίζονται οι λόγοι της μη ολοκλήρωσης της μετάφρασης του έργου: «Από του προσεχούς φύλλου η νέα διεύθυνσις της *Εβδομάδος* χάριν ποιικιλίας θέλει παράσχει τοις αναγνώσταις αυτής έτερον μυθιστόρημα ταχυτέρας δράσεως. Το πρώτον άλλως τε μέρος της *Πολιορκίας της Φλωρεντίας* εν ω περιέχονται αι ιδέαι, ας η Διεύθυνσις της *Εβδομάδος* εθεώρησε καλόν να μεταδώσει τοις αναγνώσταις αυτοίς αποτελεί οιονεί προοίμιον ανεξάρτητον». [Δ. Γρ. Καμπούρογλου], «Γνωστοποίησις», *Παράρτημα της Εβδομάδος*, Έτος Γ', 13 (28 Δεκεμβρίου 1886), σ. 52.

«Δημοσιεύοντες την μετάφρασιν της Πολιορκίας κατά τας ημέρας ταύτας της εθνικής χαυνώσεως, ευχόμεθα όπως οι φλογεροί λόγοι του Ιταλού πατριώτου εξεγείρωσι και παρά τοις ημετέροις συμπολίταις ανάλογα αισθήματα αγανακτήσεως και μίσους κατά των επί του βωμού του ατομικού συμφέροντος την εθνικήν τιμήν το της πατρίδος μέλλον θυσιαζόντων».⁴¹

Συνοφίζοντας και ταξινομώντας, συγχρόνως, τα μεταφρασμένα κείμενα σε περιόδους, διαπιστώνουμε πως η ποίηση αντλείται από τον προρομαντισμό και τον ρομαντισμό, ενώ η πεζογραφία κυρίως από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αι., όπου το διήγημα, κατά κύριο λόγο, συνδέεται με τον ρεαλισμό αλλά και το νατουραλισμό, εκφάνσεις των οποίων αποτελεί η στροφή της γενιάς του 1880 στην ηθογραφία, στη λαογραφία, το πραγματικό, το επίκαιρο και το καθημερινό. Είναι, σύμφωνα με τον Παν. Μουλλά, η στιγμή της επικαιρότητας, της περιέργειας, της πληροφόρησης, αλλά και η στιγμή του αθηναϊκού Τύπου.⁴²

Με βάση την παραπάνω εξέταση των μεταφρασμένων κειμένων μέσα από το πρίσμα των περικειμένων μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις. Το περικειμενικό μας υλικό μπορεί να καταταχθεί στις ακόλουθες κατηγορίες, σε σχέση με το είδος του κειμένων που πλαισιώνει: α. τα κείμενα που αφορούν στις προγραμματικές δηλώσεις του περιοδικού και δίνουν στοιχεία για την ταυτότητά του, την ύλη και το αναγνωστικό κοινό, στο οποίο απευθύνεται και β. τα «θεωρητικά» κείμενα που συνοδεύουν τις μεταφράσεις, από τα οποία προκύπτουν οι λόγοι για τους οποίους γίνονται οι μεταφράσεις, δίνονται πληροφορίες για τους συγγραφείς και τα κείμενα, επιτρέποντάς μας, με αυτό τον τρόπο, να διακρίνουμε τα κριτήρια που διέπουν τις επιλογές τους.

---

41. Παναγιώτης Πανάς, «Αντί προλόγου», *Παράρτημα της Εβδομάδος*, Έτος Γ', 1 (5 Οκτωβρίου 1886), σ. 1.

42. Παν. Μουλλάς, «Γύρω στα 1880: οι όροι της αλλαγής», στον τόμο *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 87.

Σχετικά με την τελευταία προοπτική που μας ανοίγει το κριτήριο επιλογής των προς μετάφραση κειμένων, συμπεραίνει κανείς πως ιδιαίτερη έμφαση προσδίδεται στην ελληνικότητα,⁴³ στην ελληνική ή ελληνόθεμη, δηλαδή, υπόθεσή του, στην αληθοφάνεια και την ακρίβεια στα στοιχεία, στον ιστορικό-πατριωτικό χαρακτήρα των θεμάτων, στην εξύμνηση του εθνικού φρονήματος και, τέλος, στο «ωφέλιμο». Όταν η μετάφραση δεν εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο, τα κείμενα δημοσιεύονται άλλοτε «χάριν ευρυτέρας κυκλοφορίας και διάδοσης του περιοδικού», άλλοτε για να συστήσουν άγνωστους στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό συγγραφείς, και άλλοτε με το πρόσχημα της απόλαυσης του κειμένου και της τέχνης. Εν κατακλείδι, μολονότι ο Καμπούρογλου δηλώνει ότι θεωρεί περιττή τη δημοσίευση ξένης λογοτεχνίας, η θέση του υποσυστήματος αυτού μέσα στο σύστημα του περιοδικού⁴⁴ δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητη.⁴⁵

43. Στο πλαίσιο της επιζητούμενης ελληνικότητας, αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι το πρώτο φύλλο του πρώτου έτους της *Εβδομάδος*, εγκαινιάζεται από τη δημοσίευση ενός καταλόγου με βιογραφίες Φιλελλήνων, οι οποίοι αγωνίσθηκαν στην Ελλάδα, του Ερρίκου Φορνέζι και του Ιλαρίωνα Τουρέτ, μεταφρασμένο από την Καλλιόπη Δ. Γρ. Καμπούρογλου, σύζυγο του Δ. Καμπούρογλου και συνεργάτιδα του περιοδικού· δημοσιεύεται σε συνέχειες και εκτείνεται έως και το φ. 27.

44. Το περιοδικό μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μικροσύστημα μέσα στο υποσύστημα της γραμματείας των τελών του 19^{ου} αιώνα και αντίστοιχα η μεταφρασμένη λογοτεχνία ως υποσύστημα μέσα στο σύστημα του περιοδικού. Σύμφωνα με τον Itamar Even-Zohar, η μεταφρασμένη λογοτεχνία λειτουργεί ως ένα πολύπλοκο σύστημα, ως προς τον τρόπο που επιλέγονται τα έργα προς μετάφραση και ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι μεταφραστικές νόρμες, συμπεριφορές και πολιτικές επηρεάζονται από άλλα ομοειδή συστήματα. Η θέση του συστήματος της μεταφρασμένης λογοτεχνίας ενδέχεται να είναι κύρια ή δευτερεύουσα, και συμμετέχει στην ιστορία του πολυσυστήματος ως αναπόσπαστο κομμάτι της. Βλ. Itamar Even-Zohar, “The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem” στον τόμο *Papers in Historical Poetics*, Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv University, Tel Aviv 1978, σσ. 21-26.

45. Επιπλέον, η μεταφραστική διαδικασία μπορεί να θεωρηθεί απα-

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ:

Α' περίοδος κυκλοφορίας της *Εβδομάδος* (1884-1886)

Στον κατάλογο που ακολουθεί συμπεριλαμβάνονται οι μεταφράσεις των λογοτεχνικών κειμένων που δημοσιεύονται κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας της *Εβδομάδος*. Η ειδολογική κατάταξη, ακολουθεί εκείνη του περιοδικού: ποίηση και πεζογραφία (διήγημα και μυθιστόρημα). εντός των κατηγοριών ακολουθείται αλφαβητική σειρά, με βάση τον μεταφραζόμενο συγγραφέα. Όσον αφορά την κατηγορία του διηγήματος, στοιχεία όπως για παράδειγμα οι υπότιτλοι, η έκταση και η δομή των κειμένων, οδηγούν σε ορισμένες διαφοροποιήσεις, οι οποίες όμως επισημάνθηκαν παραπάνω.

Η πλάγια κάθετη γραμμή (/) χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει, τον συγγραφέα από τον μεταφραστή και τον τίτλο από τον υπότιτλο. Με τη συντομογραφία δ. δηλώνεται το *Δελτίον της Εβδομάδος*, π. το *Παράρτημα της Εβδομάδος* και με φ. το *Φύλλον*. Το κεφαλαίο γράμμα (Α', Β' και Γ'), που έπεται του τίτλου, δηλώνει το έτος και τον τόμο αντίστοιχα. Σε αγκύλες προστίθενται δικές μου παρατηρήσεις ή ταυτίσεις συγγραφέων, μεταφραστών και τίτλων έργων. Στα κείμενα που δημοσιεύονται σε παραπάνω από δύο συνέχειες, δίνεται παραπομπή για το πρώτο και το τελευταίο φύλλο, στα οποία φιλοξενούνται. Τα ονόματα των συγγραφέων καταχωρούνται όπως εμφανίζονται στο περιοδικό· σε ορισμένα ανυπόγραφα, ως προς τον συγγραφέα, μυθιστορήματα δίνεται σε αγκύλες το όνομα του συγγραφέα, όπου η ταύτιση κατέστη, έως τώρα, δυνατή.

ραίτητη άσκηση για την πρωτότυπη δημιουργία. Κ. Γ. Κασίνης: «Η μετάφραση ως καταλύτης της δημιουργίας εθνικής φιλολογίας», στον τόμο Παντελής Βουτουρής – Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα: Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 157.

I. Ποίηση

- Banville, Théodore de / Στεφ. Ιω. Στεφάνου, «Ο Σωκράτης και η σύζυγός του / Σκηνή τελευταία», Γ', φ. 135 (28 Σεπτεμβρίου 1886), σσ. 464-465, [κωμωδία].
- Goethe / Αριστομένης Προβελέγγιος, «Φάουστ (απόσπασμα) / Η μητρόπολις», Α', φ. 42 (16 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 333-334.
- Hugo, Victor / Ε. Γ. Ζαλοκώστας, «Άσμα εκ του *Ruy Blas*», Α', δ. 43 (23 Δεκεμβρίου 1884), σ. 4.
- Ossian / Παναγιώτης Πανάς, «Η Οϊτόνα / Υπόθεσις» [“Oithona”], Α', φ. 32 (7 Οκτωβρίου 1884), σσ. 253-255, [Συνοδεύεται από σημείωση η οποία δημοσιεύεται στο δ. του ίδιου φ. στη στήλη <Φιλολογικά, επιστημονικά και καλλιτεχνικά>, Α', δ. 32 (7 Οκτωβρίου 1884), σσ. 1-2].
- Ossian / Παναγιώτης Πανάς, «Δαρτούλα / Υπόθεσις, ποίημα», Β', φ. 81 (15 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 438-440 και φ. 82 (22 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 451-453.
- Read, Henri Charles / Ελπινίκη Δ., «Η καρδιά μου», Α', δ. 14 (3 Ιουνίου 1884), σ. 4, [Στο δ. 9 (29 Απριλίου 1884), σ. 4 δημοσιεύεται αγγελία κατά την οποία καλούνται οι αναγνώστες να μεταφράσουν το ποίημα του Read και η καλύτερη μετάφραση βραβεύεται με εξάμηνη σειρά, της τρέχουσας περιόδου, του περιοδικού *Revue de deux Mondes*].

II. Πεζογραφία

A) Διηγήματα

- About, Edm. / Σ. Χ. Σ., «Τα σκάγια», Α', φ. 43 (23 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 341-343.
- Amicis, E[dmondo] De / Ανυπόγραφο, «Ο Ηκρωτηριασμένος», Γ', φ. 133 (14 Σεπτεμβρίου 1886), σσ. 435-439 έως και φ. 135 (28 Σεπτεμβρίου 1886), σσ. 459-463, [Δημοσιεύεται σε επιφυλλίδα].
- Chevalier, P. / Ι. Α. Βρετός, «Η Αϊσέ», Α', φ. 40 (2 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 319-320.
- Clarétie, Jules / Ν. Ι. Σ., «Ο βοηθός του Ιατρού», Α', φ. 16 (17 Ιουνίου 1884), σσ. 125.
- Colla(s), Louis / Ν. Ι. Σ., «Το δυστυχισμένο το παιδί», Α', φ. 18 (1 Ιουλίου 1884), σσ. 141-142 και φ. 19 (8 Ιουλίου 1884), σσ. 147-148.
- Constant, Paul Henri d'Estournelles de / Χ.Α. [Χαράλαμπος Άννινος], «Η Διονύτσα / (ελληνικόν διήγημα)» [“Dionitsa”, 1878], Α', φ. 41 (9 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 327-328 και φ. 42 (16 Δεκεμβρίου 1884), σσ. 335-336.

- Corpée, François / ...Ε (Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης), «Τεμάχιον άρτου», Α', φ. 10 (6 Μαΐου 1884), σσ. 75-77.
- Corpée, François / ...Ε (Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης), «Το τυχαίον δυστύχημα», Α', φ. 13 (27 Μαΐου 1884), σσ. 101-103.
- Corpée, François / ...Ε [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Ο παλαιός στρατιωτικός χιτών», Α', φ. 20 (15 Ιουλίου 1884), σσ. 153-154.
- Daudet, Alphonse / Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης, «Άτυχος έρωτας», Α', φ. 33 (14 Οκτωβρίου 1884), σσ. 260-261.
- Daudet, Alphonse / Α.Π.Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Το μυστικόν του Μαστροκορνίλλη», Β', φ. 73 (21 Ιουλίου 1885), σσ. 339-340.
- Fos, Maurice de / Α.Π.Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Ζωίτσα», Β', φ. 79 (1 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 410-412 και φ. 80 (8 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 425-426.
- Montagne, E. / Ν. Ι. Σ., «Ο μόνος φίλος», Α', φ. 17 (24 Ιουνίου 1884), σσ. 132-134.
- Paz, Eugène / Α.Π.Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Διατί δεν ηξεύρω αγγλικά», Β', φ. 74 (28 Ιουλίου 1885), σσ. 355-357.
- Régnier, Jules / Αλ. Κ., «Αντιγόνη», Γ', φ. 97 (5 Ιανουαρίου 1886), σσ. 5-7 έως και φ. 99 (19 Ιανουαρίου 1886), σσ. 27-30.
- Zola, Émile / Α. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Η πλημύρρα» [“L'inondation”, 1880], Α', φ. 2 (11 Μαρτίου 1884), σσ. 10-12 έως και φ. 4 (25 Μαρτίου 1884), σσ. 27-30.
- Zola, Émile / Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης, «Ο Ζωντανοπεθαμένος», Α', φ. 22 (30 Ιουλίου 1884), σσ. 172-174 έως και φ. 24 (12 Αυγούστου 1884), σσ. 190-192.
- Ανυπόγραφο / ...Ε [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Οι δύο φίλοι (παράφρασις)», Α', φ. 21 (22 Ιουλίου 1884), σσ. 166-168.
- Μυσσέ, Αλφρέδ δε [Alfred de Musset] / Ανυπόγραφο, «Οι αδελφοί Βαν-Βουκ» [“Les frères Van-Buck”, 1844], Α', φ. 25 (19 Αυγούστου 1884), σσ. 199-200.
- Ναρη(κ)βάσκα, Άννα / Παναγιώτης Πανάς, «Ο Νυμφικός δακτύλιος / Πολωνικόν διήγημα», Γ', φ. 138 (19 Οκτωβρίου 1886), σσ. 486-491 έως και φ. 145 (7 Δεκεμβρίου 1886), σσ. 542-547, [Δημοσιεύεται σε επιφυλλίδα].
- Πούσκιν, Α. / Σοφία Σχλίεμαν [Σλήμαν], «Η ευγενής χωρική / Διήγημα», Γ', φ. 146 (14 Δεκεμβρίου 1886), σσ. 550-555 έως και φ. 148 (28 Δεκεμβρίου 1886), σσ. 566-571, [Δημοσιεύεται σε επιφυλλίδα].

Β) Μυθιστορήματα

- Gréville, Henry / Δημήτριος Κακλαμάνος, «Η αφελής» [“L’Ingénue”, 1883], Β', φ. 45 (6 Ιανουαρίου 1885), σσ. 5-7 έως και φ. 64 (19 Μαΐου 1885), σσ. 233-255.
- Hauff, Wilhelm / Α. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Δόξα και Έρωας», Β', φ. 91 (24 Νοεμβρίου 1885), σσ. 558-561 έως και Γ', φ. 131 (31 Αυγούστου 1886), σσ. 410-419, [Δημοσιεύεται σε επιφυλλίδα].
- Saintine, Xavier Boniface / Κ. Ι., «Η Μαυροβουνιώτισσα» [“Chrisna”, 1859], Α', φ. 1 (4 Μαρτίου 1884), σσ. 5-8 έως και φ. 20 (15 Ιουλίου 1884), σσ. 157-158.
- Verne, Jules / Α. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Δράμα εν Μεξικώ», Β', φ. 78 (25 Αυγούστου 1885), σσ. 403-405 έως και φ. 81 (15 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 437-438.
- Villemain, Abel-François / Α. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Ο Λάσκαρις» [“Lascaris ou les Grecs du XVe siècle”, 1825],⁴⁶ Β', φ. 82 (22 Σεπτεμβρίου 1885), σσ. 450-451 έως και φ. 90 (17 Νοεμβρίου 1885), σσ. 543-545.
- Ανυπόγραφο [Emmanuel Gonzalès] / Α. Π. Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Η Λευκή», Β', φ. 65 (26 Μαΐου 1885), σσ. 247-249 έως και φ. 69 (23 Ιουνίου 1885), σσ. 295-297.
- Ανυπόγραφο [Samuel Miller Quinci] / Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης, «Ο Συνταγματάρχης / (Αμερικανική υπόθεση)» [“The man who was not a colonel”, 1877], Α', φ. 27 (2 Σεπτεμβρίου 1884), σσ. 214-216 έως και φ. 39 (25 Νοεμβρίου 1884), σσ. 310-312.
- Γουεράτσης, Φραγκίσκος [Francesco Guerrazzi] / Παναγιώτης Πανάς, «Η πολιορκία της Φλωρεντίας» [“Assedio di Firenze”, 1836], Γ', π. 1 (5 Οκτωβρίου 1886), σσ. 1-4 έως και π. 13 (28 Δεκεμβρίου 1886), σσ. 49-52, [Δημοσιεύεται σε Παράρτημα].
- Τουργένιεφ, Ιβάν / Θ. Χ. Φλωράς, «Ημερολόγιον ανθρώπου περιττού», Β', φ. 70 (30 Ιουνίου 1885), σσ. 306-307 έως και φ. 77 (18 Αυγούστου 1885), σσ. 391-392.

46. Πρόκειται για 8τομο ιστορικό αφήγημα.

Το θέατρο του 19ου αι. μέσα από τον περιοδικό τύπο της Σμύρνης. Η περίπτωση του Φιλόκαλου Σμυρναίου

Ο 19^{ος} αιώνας έχει χαρακτηριστεί ο αιώνας των περιοδικών,¹ και αυτό σημαίνει την ικανοποίηση των ερευνητών για την ευρεία διάδοση της γνώσης μέσω της θεαματικής αύξησης της κυκλοφορίας του περιοδικού τύπου. Τα περιοδικά, τα υπερτιμημένα ή υποτιμημένα, τα «αφελούς» ή στρατευμένης αρθρογραφίας, συγκροτημένων ή ημιμαθών συγγραφέων και μεταφραστών, συγκροτούνται ως σύμβολο μιας εποχής, του 19^{ου} αιώνα, συγκεντρώνοντας και συνοψίζοντας τις σημαντικότερες τάσεις και συγχρόνως λειτουργούν ως ρυθμιστές της ιδεολογικής στάσης και καθορίζουν το πολιτιστικό κλίμα δι-

---

* Η Κατερίνα Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα είναι Θεατρολόγος. Από το 2012 είναι εξωτερικός συνεργάτης στο πρόγραμμα Θαλής-Χρυσάλλης: «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα» (Υπεύθυνη: Άννα Ταμπάκη, Καθηγήτρια Θεατρολογίας, ΤΘΣ, ΕΚΠΑ).

1. Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: Ευρετήρια, επιμ. Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου, Ρωξάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη, Εμμανουήλ Φραγκίσκος, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1971-1983, 3 τόμ.· Μάρθα Καρπόζηλου, Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991· Απόστολος Σαχίνης, Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών, Αθήνα 1964.

απλάθοντας την αναγνωστική συνείδηση του 19^{ου} αι.²

Στη Σμύρνη κυκλοφόρησαν δεκάδες περιοδικά, γεγονός που βεβαίως σχετίζεται με τους παράγοντες ζήτηση του αναγνωστικού κοινού: η διάδοση της βασικής εκπαίδευσης, προσανατολισμός στην ανάγνωση, σταδιακή αύξηση της ευμάρειας, αύξηση του ελεύθερου χρόνου, η καθιέρωση της οικογενειακής ανάγνωσης ως ψυχαγωγία, η μαζική παραγωγή των εντύπων και συγχρόνως τα οργανωμένα κανάλια διανομής μείωσαν το κόστος των περιοδικών σε σχέση με το υψηλό κόστος των βιβλίων.³

Ο σμυρναϊκός περιοδικός τύπος του 19^{ου} αιώνα αποτελεί πλούσια πηγή πρωτογενούς ερευνητικού υλικού διότι σε χιλιάδες διασωθείσες σελίδες αντανακλώνται, με πληρότητα και σαφήνεια, οι λογοτεχνικές τάσεις και οι ιστορικο-κοινωνικές εξελίξεις της εποχής. Τα θέματα που καλύπτονται περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων: τη λογοτεχνία, την ιστορία, την επιστήμη, τη μουσική, την αρχιτεκτονική, τη θρησκεία, τη θεολογία, το θέατρο.⁴

---

2. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τεύχη-αφιέρωματα των ελληνικών περιοδικών: 1879-1997*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999· *Ελληνικός νεανικός τύπος: 1830-1914: Καταγραφή*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· *Αφιέρωματα περιοδικών: Συμβολή στην καταγραφή τους: 1880-1980*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1982.

3. Αγγελική Πανοπούλου και Κώστας Τσικνάνης, *Ελληνικός νεανικός τύπος 1836-1941: Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 1992· Ρωξάνη Αργυροπούλου και Άννα Ταμπάκη, «Εκδόσεις διά τα Ανατολικά Μέρη» 1811, «*Ελληνικός Τηλέγραφος*» 1812-1836, «*Φιλολογικός Τηλέγραφος*» 1817-1821, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1983.

4. Χρ Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη: 1675-1922*, Αθήνα 1954· Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19ου αιώνα: Α' συμβολή», *Παράβασις*, 4 (2002), σσ. 87-213 και *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*, Πολύτροπον, Αθήνα 2006· Αθανάσιος Χατζηδημόσιος, «Σμυρναϊκή βιβλιογραφία», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 4 (1948), σ. 112· Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβειος*, τόμ. Α1-Α2, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002 και *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβειος*, τόμ. Β1-Β2, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

τις καλές τέχνες, τις κοινωνικές επιστήμες, την εκπαίδευση, την αρχαιολογία, τη λαογραφία κ.ά.⁵

Ο περιοδικός τύπος της Σμύρνης του 19^{ου} αι., ακόμα και πριν από το 1844, αποτελεί το πνευματικό κοίτασμα και το νομιμότερο αντικείμενο μελέτης της περιόδου, παραθέτω ενδεικτικά: «Μνημοσύνη», Αβραάμ Ομηρόλης (1833-1834), «Ο φιλολογικός κήπος της Ιωνίας», Αργυρός Καραβάς - Σ. Σκυλίτση (1838), «Ο Κλέπτης», Ιωσήφ Μάγνης (1840), «Ο Μέλης», Σπ. Σταματόπουλος (1840), «Ο Φίλος των Νέων», Αβραάμ Ομηρόλης (1841), «Η Ευρυνόμη», Γ. Ροδοκανάκης - Ι. Καλλιγέρης (1842), «Ο Σμυρναίος», Σ. Ραφόπουλος (1843), Ο «Θεατής», Γ. Ζαραχάνης (1844), Η «Σάλπιγξ», Ιωσήφ Μάγνης (1847), η «Ιωνική Μέλισσα», Ν. Δοντάς (1850), «Ο Προορισμός», Γ. Ζαΐμης (1856), «Η Μνημοσύνη ή Νέος Πλανήτης», Γ. Σίμος - Α. Καρτάλης (1859) «Η Σελήνη», Δ. Πανατζής - Χ. Ζιάκας (1860), «Η Ανατολική Επιθεώρησις», Θ. Παράσχος (1872), «Η Βιβλιοθήκη του Λαού», Μιχ. Γρηγοριάδης (1876), «Ο Βίων», Σ. Σολομωνίδης, Γ. Υπερίδης και Σ. Παπαμιχάλη (1878) κ.ά.

Τα προαναφερθέντα έντυπα λειτούργησαν ως πυρήνας, πρότυπο, για όλα τα έντυπα έως το 1922 και αποτέλεσαν πεδίο έκφρασης της πολιτικοκοινωνικής και πνευματικής ζωής της εποχής τους.⁶ Οι εκδότες και οι συντάκτες επικεντρώθηκαν στη δημοσίευση λογοτεχνικών ή επιστημονικών εργασιών, πρωτότυπων ή μεταφρασμένων, ενώ παράλληλα στόχευαν στην αναδημοσίευση εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, οι οποίες ήταν προσφιλείς στο αναγνωστικό κοινό.

Στο υπό εκπόνηση πρόγραμμα «Θαλής-Χρυσάλλης» έχουν

5. Παυλίνα-Μαρία Νάσιουτζικ, *Προτεσταντισμός και Διαφωτισμός στη Σμύρνη τον 19^ο αιώνα: Η περίπτωση της «Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων»*, Διδ. Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999, Εστία Αθήνα 2002.

6. Κωνσταντίνος Δεμερτζής, *Μικρασιατική βιβλιογραφία Β΄: Το περιοδικόν «Όμηρος»*, Μικρασιατικά Χρονικά, Αθήνα 1965, σσ. 303-336. Αγγελική Στεργίου, *Σελίδες από τη Μικρά Ασία: Εκδόσεις, Περιοδικά, Εφημερίδες από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006.

συμπεριληφθεί στην αποδελτίωση τρία συμυρναϊκά περιοδικά: Η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1847-1849), η *Ιωνική Μέλισσα* (1850-1852) και ο *Φιλόκαλος Συμυρναίος* (1858-1859).

Στην παρούσα ανακοίνωση θα σταθώ στην θεατρική αρθρογραφία του περιοδικού *Φιλόκαλος Συμυρναίος* το οποίο κυκλοφόρησε για τρία έτη (1858-1860) από τον Νικόλαο Κοντόπουλο και τον αδερφό του Αντώνη.

Ο Νικόλαος Κοντόπουλος

Η λειτουργία και το προσδόκιμο ζωής όλων των περιοδικών του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται με την αίγλη, τον προσωπικό χρόνο και τη φήμη του εκδότη. Ο Νικόλαος Κοντόπουλος υπήρξε καθηγητής της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης και εκδότης των συμυρναϊκών περιοδικών *Φιλόκαλος Συμυρναίος* (1858-1860) και *Τέρψις* (1870). Ως δημοσιογράφος συνεργάστηκε επίσης με το περιοδικό *Ανατολική Επιθεώρησις* (1872-1873). Έγραψε πρωτότυπα σατιρικά θεατρικά έργα και μετέφρασε ευρωπαϊκό δράμα και αρχαία τραγωδία. Υπήρξε ο πρώτος μεταφραστής του *Οθέλλου* του Σαίξπηρ, μετάφραση την οποία δημοσίευσε το 1858 στον *Φιλόκαλο Συμυρναίο* και αποτέλεσε πρότυπο για την ιστορική μετάφραση του Βικέλα.⁷ Την επόμενη χρονιά, σε τεύχος του 1859, δημοσιεύθηκε ανώνυμα η μονόπρακτη κωμωδία *Τύχη με το καντάρι*, η οποία πιθανολογείται ότι και αυτή ανήκει στον Νικόλαο Κοντόπουλο.⁸ Ο

---

7. *Φιλόκαλος Συμυρναίος*, έτος Α', αρ. 19, 12 Οκτ. 1858, σσ. 253-261, αρ. 20, 26 Οκτ. 1858, σσ. 268-272, αρ. 21, 12 Νοεμ. 1858, σσ. 284-288, αρ. 23, 12 Δεκ. 1858, σσ. 315-322, αρ. 24, 26 Δεκ. 1858, σσ. 330-333.

8. Ό.π., έτος Β', τόμ. Β', αρ. 7, Απρ. 1859, σσ. 100-103. Ο έργο και η συγγραφική δράση του Κοντόπουλου έχει αναδειχθεί από την Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, βλ. *Το θέατρο στην καθ'ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη- Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 270 και Σταματοπούλου-Βασιλάκου και Κατερίνα Διακουμοπούλου Ζαραμπούκα, «Διαπολιτισμική πρόσληψη της δραματουργίας μέσα από το ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αι.: Μία πρώτη προσέγγιση» στον

ίδιος μεταφραστής και συγγραφέας δημοσίευσε το 1861 στην Αθήνα την έμμετρη μετάφραση του *Οιδίποδα Τυράννου* του Σοφοκλή.⁹ Εννέα χρόνια αργότερα, το 1870, αξιοποίησε την εν λόγω μετάφραση και «δίδαξε από σκηνής» τον *Οιδίποδα Τυράννο* στην Ευαγγελική Σχολή με την σύμπραξη των μαθητών του.¹⁰ Την ίδια χρονιά, το 1870, στο σμυρναϊκό περιοδικό *Τέρφεις* δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες –πάλι ανώνυμα– δύο κωμωδίες, οι οποίες και αυτές βάσει τεχνοτροπικών ομοιοτήτων του ανήκουν: η δίπρακτη κωμωδία «Αι ζωηραί κοκκόναι της Σμύρνης»¹¹ και η μονόπρακτη κωμωδία «Ο καλός γαμβρός».¹²

Ο Φιλόκαλος Σμυρναίος

Το περιεχόμενο του αποδελτιωμένου θεατρικού υλικού, από τον *Φιλόκαλο Σμυρναίο* ταξινομείται σε τρεις ενότητες: α) Ελληνική Δραματουργία, β) η πρόσληψη της Ευρωπαϊκής Δραματουργίας και γ) Βιογραφίες θεατρικών συγγραφέων.

Όπως προαναφέρθηκε, το 1859 δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλόκαλος Σμυρναίος*,¹³ η μονόπρακτη τρισελίδη κωμωδία με τίτλο *Τύχη με το καντάρι*. Στην *Τύχη με το καντάρι*¹⁴ ο

τόμο Πρακτικά Ε΄ Πολιτισμικές μεταφορές, διαπολιτισμικοί μετασχηματισμοί και διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις: Στρογγυλό Τραπέζι «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του «εθνικού χαρακτήρα» στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα», Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Επιμέλεια Κωνσταντίνος Δημάδης, ΕΕΝΣ, Αθήνα 2015, σσ. 68, 83.

9. Γ. Οικονόμου και Γ. Αγγελινάρας, *Βιβλιογραφία των εμμέτρων νεοελληνικών μεταφράσεων της αρχαίας ελληνικής ποίησης*, Αθήναι 1979, σ. 217.

10. Χρ. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη: 1675-1922*, Αθήνα 1954, σ. 83.

11. *Τέρφεις*, 28-2-1870, 4-3-1870, 7-3-1870, 11-3-1870, 14-3-1870, 18-3-1870, 21-3-1870, 28-3-1870.

12. Ό.π., 28-3-1870, 1-4-1870, 4-4-1870, 8-4-1870, 18-4-1870.

13. Έτος Β΄, τόμ. Β΄, αρ. 7, Απρ. 1859.

14. «Τύχη με το καντάρι: Μονόπρακτη κωμωδία», *Ο Φιλόκαλος Σμυρναίος* 7 (1859), σσ. 100-103.

Παύλος Ανάργυρος αντιμετωπίζει ανεπίλυτα οικονομικά προβλήματα, τα οποία διαρκώς επιτείνονται, οδηγώντας τον στο τέλμα. Ο ήρωας απογοητευμένος και εγκλωβισμένος στο αδιέξοδο αποφασίζει να αυτοκτονήσει. Τελικά δεν θα πράξει το μοιραίο χάρη στην αναπάντεχη μεταστροφή της τύχης του. Καταφέρνει να βρει εργασία και παράλληλα του προσφέρεται ένα μεγάλο χρηματικό ποσό.¹⁵ Πρόκειται για μία σκωπτική αφήγηση, δοσμένη με διαλεκτική μορφή. Στην τριετή κυκλοφορία του περιοδικού δεν προκύπτει να δημοσιεύεται άλλο νεοελληνικό θεατρικό έργο.

Τη δεύτερη ενότητα συγκροτούν θεατρικά έργα της ευρωπαϊκής δραματοουργίας που δημοσιεύονται μεταφρασμένα στα ελληνικά. Αναφέρθηκα ήδη στον *Οθέλλο* του Σαίξπηρ,¹⁶ ο οποίος δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Φιλόκαλος Σμυρναίος* το 1858 χωρίς να μνημονεύεται ο μεταφραστής, ο οποίος όπως αναφέραμε είναι ενδεχομένως ο Νικόλαος Κοντόπουλος. Δεν προκύπτει άλλο μεταφρασμένο θεατρικό έργο στις σελίδες του περιοδικού.

Απ' τη μια, τόσο η μονόπρακτη κωμωδία όσο και το σαιξπηρικό δράμα δημοσιεύονταν προς ανάγνωση δίχως φιλοδοξίες σκηνικής αναπαράστασης. Απ' την άλλη είναι φανερό ότι η δημοσίευση θεατρικών έργων και ειδήσεων σχετικά με το θέατρο, σε σχέση με τη λοιπή λογοτεχνική παραγωγή –ποίηση και πεζογραφία– είναι ισχνή. Στη θεατρική ύλη του περιοδικού υπερισχύει η παρουσία των βιογραφιών ευρωπαϊών δραματοουργών,¹⁷ γεγονός που σχετίζεται με το αίτημα της εποχής

15. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., 2006, σ. 270.

16. Shakespeare: «Οθέλλος ήτοι ο Μαύρος της Βενετίας», *Φιλόκαλος Σμυρναίος* 49 (1858): 253-261, 20 (1858): 268-272, 21 (1858): 284-288, 22 (1858): 292-305, 23 (1858): 315-322, 24 (1858): 329-338.

17. Η βιογραφία του Αλεξάνδρου Δουμά, του πατρός (26-3-1858), η οποία δόθηκε σε τρία συνεχόμενα τεύχη. Μάλιστα σε μία από τις συνέχειες γίνεται εκτενής αναφορά στα έργα: *Χριστίνα*, *Ερρίκος ΣΤ'* και *Ναπολέων* (26-4-1858). Βιογραφία του Σαίξπηρ και αναφορές στα σαιξπηρικά δράματα και τα *Σονέτα*. (11-5-1858 και 26-6-1858, «Ποιήματα και μεγαλοφυΐα του Σακεσπήρου»). Το άρθρο προέρχεται «εκ της Ανα-

για εισαγωγή προτύπων από την Δύση. Δεν είναι τυχαίο ότι οι βιογραφίες είναι ερασιμμένες από εγκυκλοπαιδικά λήμματα.

Σε αυτήν την περιορισμένη θεατρική αρθρογραφία της λιγοπούς παρουσίας του Φιλόκαλου Σμυρναίου δεν περιλαμβάνονται άρθρα σε σχέση με το αρχαιοελληνικό θέατρο ή ειδήσεις στα ποικίλα σε σχέση με την παραστατική θεατρική ζωή της Σμύρνης. Πέρα από τη μετάφραση του Οθέλλου –μεταφραστικό μνημείο, πρώτη μετάφραση του Οθέλλου στα νεοελληνικά γράμματα, πρότυπο για τον Βικέλα– και το σύντομο μονόπρακτο *Η τύχη με το καντάρι*, τα υπόλοιπα άρθρα θεατρικού περιεχομένου είναι επτά ερασιμμένες βιογραφίες.

Μελετώντας τις δεξαμενές της βάσης δεδομένων του προγράμματος «Θαλής-Χρυσάλλης» σε σχέση με το σμυρναϊκό 19^ο αιώνα προκύπτει ότι το κύριο αίτημα των σμυρναϊκών περιοδικών ήταν ο εκδυτικισμός. Επίσης, εστιάζοντας στις αποδελτιώσεις θεατρικής ύλης διαπιστώνουμε ότι οι δημοσιεύσεις θεατρικού περιεχομένου είναι περιορισμένες κυρίως έως τη δεκαετία του 1850. Τις δεκαετίες που ακολουθούν αυξήθηκε η θεατρική πρακτική, εντατικοποιήθηκαν οι παραστάσεις με αποτέλεσμα να πυροδοτηθεί η αρθρογραφία σχετικά με το θέατρο.

θεωρήσεως των Δύο Κόσμων» [Two Worlds Review]. Περιέχει αναφορές στα σαιξπηρικά δράματα: *Άμλετ* και *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, καθώς και στα *Σονέτα*. Η βιογραφία του Μολιέρου (26-8-1858) Μολιέρος. Σύντομη βιογραφία. Επίσης βιογραφικά σημειώματα συγγραφέων: «Ο Βίκτωρ Ούγος», «ο Τορκουάτος Τάσσο», «ο Δάντης Αλιγιέρης».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ

Ιστορία της Νεοελληνικής Γραμματείας και περιοδικός τύπος του 19^{ου} αιώνα. Πρώτα πορίσματα και διαγραφή συντεταγμένων

Εν έτει 2015 είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τη Λογοτεχνική Ιστορία ως μια ες αεί διαμορφούμενη κατασκευή¹ που εδράζεται ταυτόχρονα στα πεδία της Ιστοριογραφίας και της Λογοτεχνίας. Εύλογα θα υποστηρίξει κανείς ότι πρόκειται για έναν κλάδο που εμπίπτει εγγύτερα στην Ιστοριογραφία, καθώς χρησιμοποιεί τα μεθοδολογικά εργαλεία της τελευταίας: επιλογή πηγών και κατ' επέκταση αποσιώπηση ή αποκλεισμός κάποιων άλλων, αξιολόγησή τους και τέλος τοποθέτησή τους σε μιαν αφήγηση, η οποία προσπαθεί να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα που έχει θέσει αρχικά ο ιστορικός. Ωστόσο, η μεγάλη διαφορά με άλλους κλάδους της Ιστοριογραφίας έγκειται ακριβώς στην ιδιαιτερότητα των πηγών. Οι πηγές

---

1. Για τη διατύπωση αυτή βλ. Bart Soethaert, «Ιστορίες της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το *openLIT* ως εργαλείο μάθησης και διδασκαλίας της INEL στο *Freie Universität Berlin*», http://www.lis.upatras.gr/wp-content/uploads/2014/12/dh14_Soethaert.pdf, όπου και η παρουσίαση ενός ενδιαφέροντος project σχετικά με τη διδασκαλία της INEL. Για περαιτέρω θεωρητικούς προβληματισμούς και βιβλιογραφία σχετικά με το επιστημονικό πεδίο της Λογοτεχνικής Ιστορίας, βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, «Ιστορία (και Ιστορίες) Λογοτεχνίας», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998-99), σσ. 169-186.

του ιστορικού της λογοτεχνίας δεν είναι εμπορικά κατάστιχα ή οικονομικοί αριθμοί· δηλαδή τεκμήρια πιο «κλειστά» στην ερμηνεία ή την κριτική, σε σχέση με τα λογοτεχνικά. Αντίθετα, είναι κείμενα που προκειμένου να ταξινομηθούν και να τοποθετηθούν στο ιστορικό αφήγημα πρέπει πρώτα να αξιολογηθούν ερμηνευτικά, κριτικά ή και αισθητικά· χαρακτηρίζονται δηλαδή από μια «ελαστικότητα», σε επίπεδο ερμηνείας.² Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι που προωθεί τον πλουραλισμό των προσεγγίσεων και την ποικιλομορφία των κειμένων, τα οποία δύναται να ενταχθούν στον ευρύτερο λόγο για ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (INEΛ στο εξής).

Όσο μάλιστα εστιάζουμε στο παρελθόν, στις απαρχές της σύλληψης –των συλλήψεων ακριβέστερα– της ιδέας για μια INEΛ, τόσο μας αποκαλύπτεται η πολυεστιακότητα και οι διαβαθμίσεις των κειμένων σχετικών με αυτήν. Απλοί γνωστοποιητικοί και απαριθμητικοί κατάλογοι λογίων και βιογραφίες έως κριτικά δοκίμια προδίδουν το μέγεθος του πεδίου και καταλαβαίνει κανείς ότι η συναφής κειμενική τράπεζα είναι αρκετά διευρυμένη. Έχοντας αυτά κατά νου, υπάρχει πλέον η δυνατότητα να αναλυθούν τα συστατικά αυτού του λογοτεχνικού ή καλύτερα περί λογοτεχνίας λόγου (discourse), ταυτόχρονα με τις ιστορικές, ιδεολογικές και κειμενικές αιτίες που τον παρήγαγαν. Στον 19^ο αιώνα, τον αιώνα όπου η Ιστοριογραφία κατείχε για πρώτη φορά ηγεμονική θέση στις συνειδήσεις των διανοούμενων, εκφράστηκε επιτακτικότερα και συλλογικότερα η ανάγκη για μια πρώτη συστηματοποίηση της παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας και γραμματείας εν γένει. Εκεί δύναται να μελετήσει κανείς διεξοδικά τη γενεαλογία της INEΛ· να συλλέξει, να αναλύσει και να ερμηνεύσει δηλαδή το πρωτογενές αυτό υλικό που συνθέτει τον γενικότερο λόγο περί ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο αιώνας αυτός μας δίνει την ευκαιρία ν' ανακαλύψουμε τον δρόμο που θα μας οδηγήσει από την ιστορία της νεοελληνι-

---

2. Ο όρος «elasticity» ανήκει στον Alastair Fowler, «Genre and the Literary Canon», *New Literary History*, τχ. 11 Fowler (1979), σ. 99.

κής λογοτεχνίας στην ιστορία της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας: ένα εγχείρημα φυσικά τόσο δαιδαλώδες και φιλόδοξο που θα χρειαστούν ακόμα πολλά χρόνια για να πούμε ότι έχουμε δημιουργήσει τις πρώτες πληροφοριακές και ερμηνευτικές δεξαμενές.

Παρεκβατικά να σημειωθεί ότι οι πρώτες προσπάθειες συστηματοποίησης και ταξινόμησης της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας πραγματοποιήθηκαν τον 18^ο αιώνα. Ωστόσο, πρόκειται για φανερώματα αποσπασματικά, μοναχικά και εκπονημένα, τρόπον τινά, παρεμπιπτόντως. Θυμίζω απλώς ότι η εργασία του Αλέξανδρου Ελλάδιου, *Status Praesens Ecclesiae Graecae* (1714),³ αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια αποτίμησης της εκκλησιαστικής ιστορίας και γραμματείας του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας. Είναι έργο γραμμένο στα λατινικά, στο οποίο πραγματοποιείται μια απόπειρα ιστοριοποίησης των ελληνικών εκκλησιαστικών πραγμάτων του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Ωστόσο, η πρώτη αυτή προσπάθεια σύνθεσης έχει κυρίως πολιτική στόχευση, καθώς το έργο στρέφεται εναντίον των καθολικών διανοουμένων της Χάλης (ανατολική Γερμανία).⁴ Θυμίζω επίσης τον κατάλογο του Δημητρίου Προκοπίου (λόγιος του 18^{ου} αιώνα και γραμματέας του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου), μια πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης βιογραφικών στοιχείων των Ελλήνων λογίων της Τουρκοκρατίας, ο οποίος εκπονήθηκε μετά από προτροπή του φιλομαθή Γερμανού Johann Albert Fabricius.⁵

3. Αλέξανδρος Ελλάδιος, *Status praesens Ecclesiae Graecae: in quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamen ti editions in Graeco-barbara lingua factas acceptare recusant [...]* Alexandro Helladio nat[ione] Graec[us]. Impressus A.R.S. MDCCXIV.

4. Βλ. Ulrich Moennig, «Το *Status Praesens* του Αλέξανδρου Ελλάδιου – Ένας λίβελος κατά των ευσεβιστών της Χάλης», *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισσαίος. Λάρισα, 4-5 Σεπτεμβρίου 1999. Πρακτικά*, Βασίλειος Ν. Μακρίδης (επιμ.), Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισσας: Λάρισα 2003, σσ. 101-121.

5. Δημήτριος Προκοπίου, «*Demetrii Procopiui Macedonis Moschopolitae, Επιτετημημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα*

Για να επιστρέψουμε, όταν αναφερόμαστε σε ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας τον 19^ο αιώνα δεν μιλάμε για περατωμένα σύνθετα και αφηγηματικά έργα. Οι πρώτες προσπάθειες σύνθεσης είχαν τον χαρακτήρα ανακάλυψης: μια terra incognita που πρέπει να χαρτογραφηθεί. Επομένως, οι συνηθέστερες εργασίες, προδρομικού χαρακτήρα, που εκπονούσαν στο πλαίσιο αυτό, ήταν περιγραφικές, απαριθμητικές⁶ και με τάση «συμμαζευτική»: κατάλογοι λογίων και βιβλιογραφίες, βιβλιογραφικά, βιογραφικά ή εργογραφικά σημειώματα,⁷ λεξικογραφικές εργασίες (οι λεγόμενες «γλωσσολογίες») και ανθολόγηση κειμένων. Το πιο χαρακτηριστικό έργο απαριθμητικής διάθεσης είναι η *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον* του εμπόρου Γεωργίου Ζαβίρα, το οποίο δεν εκδόθηκε παρά το 1872, ωστόσο το χειρόγραφο ήταν γνωστό στην ελληνική και την ευρωπαϊκή λογοισύνη από αρκετά νωρίς.⁸ Η πρωτόλεια, για τα σημερινά δεδομένα, αυτή ταξινομική στρατηγική προβλήθηκε πρώτη φορά με τόση επιμονή από τον Αδαμάντιο Κοραή, τον κύκλο του αλλά και τους πρώτους δημοτικιστές (Αθ. Ψαλίδας, Ι. Βηλαράς κ.ά) την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα: δηλαδή τους εκφραστές διαφορετι-

---

Λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούτων» στο Jo. Albertus Fabricius, *Bibliotheca Graeca* [...], τ. XI, Αμβούργο 1722, σ. 769-808.

6. Για τους όρους «περιγραφική» (descriptive) και «απαριθμητική» (enumerative), όσον αφορά τη βιβλιογραφία, βλ. Jon Klancher, «Wild Bibliography: The Rise and Fall of Book History in Nineteenth-Century Britain», *Bookish Histories. Books, Literature, and Commercial Modernity, 1700-1900*, Ina Ferris, Paul Keen (επιμ.), Palgrave Macmillan: Νέα Υόρκη 2009, σ. 22.

7. Για τις βιογραφίες, βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Α', Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), ΚΝΕ/ΕΙΕ: Αθήνα, σσ. 171-192.

8. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον*. Έκδοση: Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1872.

κών τάσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στα χρόνια της κορύφωσής του (1800-1820). Τα γλωσσολογικά, γραμματικά και φιλολογικά έργα του Κοραή,⁹ ο οποίος βρισκόταν στο Παρίσι, δίνουν τον τόνο, ενώ Έλληνες φοιτητές σε Παρίσι, Οξφόρδη, Γκέτιγκεν και Χαϊδελβέργη (Στέφανος Κανέλος, Αθανάσιος Βογορίδης, Νικόλαος Πίκκολος, Χριστόφορος Φιλητάς και Κωνσταντίνος Ασώπιος) ακολουθούν το κάλεσμά του και συλλέγουν, έστω και ως πάρεργο, στοιχεία για την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία, κυρίως για τα δημώδη και κρητικά έργα, αλλά και τα δημοτικά τραγούδια.¹⁰ Ωστόσο, οι εργασίες αυτές μένουν ανέκδοτες ή ατελείς, ενώ μέρος αυτών μετακινούνται ως διδακτική ύλη τα επόμενα χρόνια από τους φοιτητές αυτούς που κατάφεραν και έγιναν καθηγητές (Κωνσταντίνος Οικονόμος στο Γυμνάσιο της Σμύρνης, Φιλητάς και Ασώπιος στην Ιόνιο Ακαδημία κατά τη δεκαετία του 1830).

9. Ενδεικτικά αναφέρω την ανέκδοτη *Γραικική Γραμματική* (χφ. 447 Βιβλιοθήκης Χίου) και τα *Άτακτα*, τα οποία εκδόθηκαν σε πέντε τόμους στα 1828-1835, *Άτακτα, ή γγον παντοδαπών εις την Αρχαίαν και την νέαν Ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων, και τινων άλλων υπομνημάτων, αυτοσχέδιος συναγωγή*, Τυπογραφία Κ. Εβεράρτου: Παρίσι 1828-1835. Για την περιγραφή του χειρογράφου, βλ. Στέφανος Δ. Καββαθάς, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη του Κοραή*, Κ. Δ. Κυριακούλη: Αθήνα 1933, σ. 143 και ιδιαίτερα Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραή για μια Γραμματική της Γραικικής», *Δημέρο Κοραή 23 και 30 Απριλίου 1983* (...), ΚΝΕ/ΙΝΕ 1984, σσ. 70-82.

10. Βλ. σχετικά, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών: Θεσσαλονίκη 1978, Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Θεμέλιο: Αθήνα 1984 και Λίλια Διαμαντοπούλου, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Λευκοθέα Αναδυόμενη. Για μια φιλολογική έκδοση της Λευκοθέας του Carl Iken (1825)», *Δήμος Νικολάου Σκούφα-Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Διεθνές Συνέδριο στα πλαίσια των εκδηλώσεων «ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΑ 2013»*. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα. Άρτα. Υπό έκδοση τα Πρακτικά.

Την ίδια εποχή (1812-1815) οι υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας (Αθανάσιος Ψαλίδας, Ιωάννης Βηλαράς) προτείνουν τον δικό τους «κανόνα» για τη νεοελληνική ποίηση (κρητική ποίηση, Βηλαράς, Χριστόπουλος): προσπάθειες που επίσης έμειναν ανέκδοτες, άρα και κατά βάση αγνωστοποίητες, ή περιορίστηκαν στη σφαίρα της ιδιωτικής αλληλογραφίας.¹¹ Τα κείμενα της παλαιότερης γραμματείας προσλαμβάνονται ως γλωσσικά μνημεία του που έπρεπε να έρθουν στο φως και να ταξινομηθούν αρχικά στο πλαίσιο της ευρύτερης μελέτης και της έρευνας για τη νεοελληνική γλώσσα. Πολλές εργασίες για τη νεοελληνική γλώσσα άλλωστε, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν ταυτόχρονα και πραγματείες για τη συστηματοποίηση αλλά και την κανονικοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πιο σύνθετες φιλολογικές εργασίες, όπως τα *Γραμματικά* του Κ. Οικονόμου (1817),¹² η *Μελέτη της Ελληνικής Κοινής Διαλέκτου* του Παναγιώτη Κοδρικά (1818),¹³ τα *Άτακτα* του Κοραή (1828-1835) ή τα *Σούτσεια* (1853-54) του Κων/νου Ασώπιου,¹⁴ για να αναφέρω μερικά μόνον, περιέχουν ποικίλες προτάσεις κανονικοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είναι που πυκνώνει η παρουσία της φιλελληνικής λογιούσης. Οι φιλέλληνες λόγιοι, κινούμενοι άλλοτε από την περιβόητη «περιέργεια»

11. Για την αλληλογραφία της «ομάδας» αυτής, βλ. Ιωάννης Οικονόμος Λαρισσαίος, *Επιστολαί Διαφόρων* (1759-1824), επιμ.: Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Γιάννης Α. Αντωνιάδης: Αθήνα 1964.

12. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Γραμματικών, ή Εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ*, Τυπογραφία Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου: Βιέννη 1817.

13. Παναγιώτης Κοδρικάς, *Μελέτη της Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, Τυπογραφία Ι. Μ. Εβεράρτου: Παρίσι 1818. Βλ. και την φωτοαναστατική έκδοση του Άλκη Αγγέλου με πρόλογο του ίδιου, *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικάς, Μελέτη της Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, ΜΙΕΤ: Αθήνα 1988.

14. Βλ. Λάμπρος Βαρελάς (επιμ.), *Κωνσταντίνου Ασώπιου. Τα Σούτσεια*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη: Αθήνα 2013.

(*curiositas*) για την «Ανατολή» και άλλοτε από επαγγελματικές υποχρεώσεις (διπλωματικές αποστολές, επιστημονικές αποστολές), προβαίνουν σε ενέργειες συστηματοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα καλλιεργείται σταδιακά το ενδιαφέρον για τα κείμενα της παλιότερης νεοελληνικής γραμματείας, τα οποία μέχρι τότε –και για αρκετά χρόνια ακόμα– αποτελούσαν φτωχότατους συγγενείς της αρχαιοελληνικής γραμματείας στα μάτια των περισσότερων Ελλήνων και Ευρωπαίων λογίων του Διαφωτισμού και εξετάζονταν επιφανειακά και παρεμπιπτόντως. Για παράδειγμα, το ελληνόθεμο best seller του Byron, *Childe Harold* (1812), κλείνει με ένα «Παράρτημα»,¹⁵ στο οποίο πραγματοποιείται μια «ερασιτεχνική» προσπάθεια οργάνωσης και παρουσίασης της νεοελληνικής λογιολογίας και γραμματείας. Σε αυτό περιλαμβάνονται ένας κατάλογος Ελλήνων λογίων («List of Romaic Authors»), ηρωικά ποιήματα (κυρίως «Θούριοι») στο πρωτότυπο και σε αγγλική μετάφραση και διάφορες σχετικές σκόρπιες σημειώσεις. Το *Researches in Greece* (1814) του λοχαγού William Martin Leake¹⁶ αποτελούσε την πρώτη σοβαρή προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης επιλεγμένων και ενδεικτικών έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως και ζητημάτων περί της νεοελληνικής γλώσσας. Με τα ταξίδια τους, τις παρατηρήσεις τους και τις συναναστροφές τους οι φιλέλληνες λόγιοι στα χρόνια του Διαφωτισμού επιθυμούσαν να διερευνήσουν τον ιστορικό αλλά και το συγχρονικό χαρακτήρα της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Σχεδόν πάντα η διερεύνηση της υπό διαμόρφωση αυτής έννοιας κινούνταν μες στα όρια ενός τρίπτυχου: αρχαία Ελλάδα, Δύση και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ιχνηλάτηση και ιστορική ανασύνθεση της νεοελληνικής γραμματείας αποτελούσε το νεοφανές ζητούμενο, το οποίο έμπαινε στην εξίσωση.

15. Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage and other poems*, John Murray, Fleet-street κ.ά.: Λονδίνο 1812, σσ. 267-300.

16. William Martin Leake, *Researches in Greece*, John Booth: Λονδίνο 1814.

Όμως είναι κάτω από τους άνεμους της ρομαντικής ιστοριογραφίας και την ιστορική ρήξη της Ελληνικής Επανάστασης που οι φιλέλληνες λόγιοι θα αρθρώσουν πια εκτενή λόγο για τη συστηματοποίηση και ιστορικοποίηση της νεοελληνικής γραμματείας. Η ρομαντική αντίληψη για την Ιστορία¹⁷ προωθεί την παραγωγή μελετών σχετικών με μία εν δυνάμει εθνική γραμματολογία προκειμένου να συσταθεί ένα πολιτισμικό παρελθόν, το οποίο δύναται άμεσα να προβληθεί στο παρόν και το μέλλον ως στοιχείο ταυτότητας και εθνικής αυτογνωσίας. Έργα όπως τα *Δημοτικά Τραγούδια* του Claude Fauriel,¹⁸ η *Λευκοθέα* του Γερμανού ελληνιστή C. Iken¹⁹ ή το *Mittheilungen über Griechenland* του επίσης Γερμανού ιστορικού και φιλολόγου Αύγουστου Brandis,²⁰ για να αναφέρω τα βασικότερα, θα εντείνουν την ανάγκη για πιο σύνθετες εργασίες ιστορικοποίησης. Στα 1827, μάλιστα, εκδίδεται στη Γενεύη το έργο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού *Cours de Littérature Grecque Moderne*,²¹ το οποίο αποτελεί την πρώτη «ιστορία» σε αφηγηματική μορφή. Πρόκειται για έκδοση των μαθημάτων που πραγματοποίησε ο Νερουλός το 1826 μπροστά σε ένα κοινό φιλελλήνων στην Γενεύη σε γαλλική γλώσσα και μπορεί να ιδωθεί ως ένα γραμματολογικό σκαρίφημα,²² ως μια πρώιμη, όσο και σημαντική, προσπάθεια για κατασκευή ενός ιστορι-

---

17. Βλ. ενδεικτικά, Lionel Gossman, «History as Decipherment: Romantic Historiography and the Discovery of the Other», *New Literary History*, τ. 8. αρ. 1 (1986), σσ. 23-57.

18. Claude Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Α΄ Η έκδοση του 1824*, επιμ. Αλέξης Πολίτης, ΠΕΚ: Ηράκλειο 2000.

19. Carl Jakob Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, 2 τόμοι, Hartmann: Λειψία 1825.

20. Christian August Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. 3, Brockhaus: Λειψία 1842.

21. J. R. Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Abraham Chebrulier: Γενεύη 1827.

22. Γιώργος Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, Πατάκης: Αθήνα 2004, σ. 138.

κού σχήματος περισσότερο περί νεοελληνικής γραμματολογίας παρά λογοτεχνίας.

Τέτοιου είδους εργασίες τις δεκαετίες 1830-1850 είναι μεν λιγοστές, αλλά ανταποκρίνονται σε μια γενικότερη επιταγή για χαρτογράφηση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας στο πλαίσιο του ορισμού της πολιτισμικής και πνευματικής ταυτότητας του νέου ελληνισμού, η οποία είχε δημιουργηθεί στα προεπαναστατικά χρόνια. Στα όψιμα ρομαντικά χρόνια εκφράστηκε μαζικότερα. Εκτός από αυτοτελή εκδομένα έργα ή κεφάλαια μέσα σε πιο σύνθετα έργα, η μελέτη για τον λογοτεχνικο-ιστορικό λόγο του 19^{ου} αιώνα θα ήταν ελλιπής εάν δεν εξετάζαμε τον περιοδικό τύπο. Μέσω της μελέτης του περιοδικού τύπου όχι μόνο διαγράφεται η παραπάνω πορεία που περιγράψαμε, αλλά εμπλουτίζεται κατά πολύ, αναθεωρείται και μας κάνει να κατανοήσουμε ότι οι διεργασίες που παρήγαγαν τον λόγο περί νεοελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας και ο λόγος καθ' αυτός εντοπίζεται ανάγλυφος στις σελίδες τους. Ήδη μπορεί να δει κανείς μέσα από την παρακάτω δειγματοληψία, σε πρώτο επίπεδο, τη συχνότητα της παρουσίας. Τα περιοδικά, όπως και ο Τύπος, αποτελούν ιδανικό καθρέφτη των τάσεων.

Από τα προεπαναστατικά χρόνια μέχρι το 1840 τα φαινόμενα του λογοτεχνικο-ιστορικού λόγου είναι σχετικά αραιά, ενώ στον δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα πυκνώνουν εντυπωσιακά.²³ Η αναζωπύρωση του γλωσσικού ζητήματος στα 1850, με αποκορύφωμα τα Σούτσια (διαμάχη μεταξύ υποστηρικτών της αναβίωσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και υποστηρικτών της Κοινής) και το θεσμικά κάλεσμα του Ροδοκανάκειου διαγωνισμού Διαγωνισμού στα 1865-67 για εκπόνηση μιας «Ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας και παιδείας» έπαιξαν ρόλο στην προαναφερθείσα πυκνω-

23. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Α', ό.π., σσ. 338-341.

ση.²⁴ Τον διαγωνισμό κέρδισε ο Γαλαξειδιώτης ιστοριοδίφης Κωνσταντίνος Σάθας και το έργο του *Νεοελληνική Φιλολογία* (1868), το οποίο είναι ένας βιογραφικός και εργογραφικός κατάλογος λογίων.²⁵ Ωστόσο, στην εξίσωση αυτή που αιτιολογεί την πύκνωση πρέπει να συμπεριληφθεί και ένας τρίτος παράγοντας: ο συγχρονισμός της ελληνικής με τη γαλλική διανόηση που από τη δυναμική εμφάνιση του Émile Legrand το 1869 παρατηρείται ένας συντονισμός, με αποτέλεσμα την εντατικοποίηση των εργασιών ταξινόμησης και ιστορικοποίησης της νεοελληνικής γραμματείας. Ήδη από τα τέλη του 1860 σκοπός της ζωής του Legrand, στον οποίον ανατέθηκε το 1871 η διδασκαλία τη νεοελληνικής γλώσσας στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών του Παρισιού, ήταν να συστηματοποιήσει την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία. Η εκδοτική του σειρά *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique*, στην οποία εκδίδονται παλαιότερα νεοελληνικά κείμενα (Απόκοπος, Βοσκοπούλα κ.ά.), σε συνδυασμό με τη μεγαλεπήβολη *Βιβλιογραφία* του,²⁶ δημιουργούν μια τράπεζα δεδομένων που θα τροφοδοτήσει τους μελετητές καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1860, μάλιστα, οι Γάλλοι ελληνοφίλοι και νεοελληνοφίλοι, με κορυφαίο τον Brunet de Presle, παραδίδουν σημαντικά έργα αλλά και

---

24. Βλ. και Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΛ. Μια περιδιάβαση στο χώρο της Γραμματολογίας και Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας», *Πύλη για την ελληνική γλώσσα. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας*, 2006, <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html>, σσ. 5-7.

25. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων* [...], Τυπογραφία τέκνων Ανδρέα Κορομηλά: Αθήνα 1868.

26. *Bibliographie Hellénique* [...] aux XVe et XVIe siècle, τ. Α'-Δ', Ernest Leroux: Παρίσι 1885-1906, *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-septième siècle, τ. Α'-Ε', Culture et Civilization: Παρίσι 1894-1903, *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-huitième siècle, τ. Α'-Β', Garnier Freres: Παρίσι 1918-1928.

μαθήματα σχετικά με το πανόραμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας, τα οποία μάλιστα μεταφράζονται απευθείας στα ελληνικά στο περιοδικό του Μαρίνου Βρετού *Εθνικόν Ημερολόγιον*, που εκδιδόταν στο Παρίσι.²⁷

Είναι μέσα από τον περιοδικό τύπο, μάλιστα, που γεννιέται η πρώτη, με όλα τα προβλήματα και τις ελλείψεις της, εκτενής αφήγηση, πανοραμικού χαρακτήρα, της νεοελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας, μετά από τα «μαθήματα» του Νερουλού. Πρόκειται για την *Histoire* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, εκδομένη στα 1877,²⁸ μεγάλα αποσπάσματα της οποίας είχαν δημοσιευτεί είκοσι χρόνια πριν στον πολιτικά χρωματισμένο *Spectateur de l'Orient* του Ραγκαβή και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου μεταξύ των ετών 1853-1856. Αν, μάλιστα, συγκρίνει κανείς τις μελέτες αυτές με την έκδοση του 1877 θα διαπιστώσει ότι οι αλλαγές είναι ελάχιστες.

Διατρέχοντας τη δειγματοληψία, μπορεί κάποιος να απορήσει με τους τίτλους και κατ' επέκταση με τη θεματική. Ωστόσο, τα κείμενα αυτά συλλέχθηκαν με γνώμονα ότι θα ασχολούνται με εξειδικευμένα ζητήματα ιστορικής ταξινόμησης της νεοελληνικής γραμματείας ή θα κάνουν λόγο για παρόμοιες προσπάθειες και, το κυριότερο, ότι αποτελούν απόπειρες κανονικοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας με γραμματολογικά αλλά και εξω-φιλολογικά κριτήρια. Για παράδειγμα, η μελέτη του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου «*La poésie populaire en Grèce*» (βλ. εδώ «*Δειγματοληψία*», 1856-57) καταδεικνύει την εμπειριστατωμένη εφαρμογή του ιστοριονομικού σχήματος του επτανήσιου διανοούμενου στη δημο-

27. Για μια συνολική εικόνα των ελληνογαλλικών επαφών τον 19^ο αιώνα με κέντρο τη νεοελληνική λογοτεχνία, βλ. Αλέξης Πολίτης, «Από τον Φωριέλ στην Ιουλιέτα Λαμπέρ-Αδάμ: Η παρουσία της ελληνικής λογοτεχνίας στα γαλλικά γράμματα», *Πρακτικά Συνεδρίου Ελλάδα και Γαλλία τον 19^ο αιώνα*, Ευάγγελος Χρυσός, Christophe Farnaud (επιμ.), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα 2012, σσ. 143-166.

28. Al. Rizo Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, τ. Α'-Β', Ancienne Maison Michel Lévy frères: Παρίσι 1877.

τική, νεοελληνική δημώδη και κρητική ποίηση. Η εθνικιστική προσέγγιση, η «αποδυτικοποίηση» των αναφορών, η ανάδειξη του Βυζαντίου ως πολιτισμικής κοιτίδας του νέου ελληνισμού, η παραχάραξη εννοιών και της ιστορικότητας των κειμένων, η έννοια του «ορθόδοξου ρομαντισμού», έτσι όπως είχαν παρουσιαστεί σε προγενέστερα έργα του Ζαμπέλιου και που θα διατηρηθούν σε μεταγενέστερα,²⁹ εδώ βρίσκουν μια ολιστική ερμηνευτική εφαρμογή στο προαναφερθέν corpus κειμένων. Ο οικουμενικός εθνοκεντρισμός³⁰ του Ζαμπέλιου, ως φιλοσόφου της ιστορίας, βρίσκεται εδώ σε πλήρη αντιστοιχία με τον κριτικό του λόγο για τη δημώδη και τη δημοτική λογοτεχνία.³¹

Σημαντικές είναι οι βιογραφικές-εργογραφικές εργασίες του Χριστόφορου Φιλητά, διαπρεπή φιλόλογου και πνευματικού τέκνου του Κοραή, που δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* στα τέλη της δεκαετίας του 1850 (βλ. εδώ, «Δειγματοληψία», 1858, 1859). Οι εργασίες αυτές αποτελούν ένα ελάχιστο μέρος από το μεγαλόπνοο, αλλά ατελές κι ανέκδοτο χειρόγραφο έργο του για μια *Ιστορία της Νεοελληνικής Γραμματείας και Παιδείας*.³²

---

29. Βλ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Τυπογραφείον Ερμής: Κέρκυρα 1852 και *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά: Αθήνα 1859.

30. Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια: Αθήνα 2002, σ. 99.

31. Βλ. Δημήτρης Πολυχρονάκης, *Ο Κριτικός Ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, Π.Ε.Κ.: Ηράκλειο 2002, σσ. 171-172: «Κατά τη γνώμη του γράφοντος, κάθε κριτική επανεξέταση της στάσης του Ζαμπέλιου απέναντι στον Σολωμό και τον Πολυλά θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της την ιδιότητα του πρώτου ως φιλοσόφου της ιστορίας ή ως ιστοριονόμου· η αρνητική στάση του είναι απολύτως συνεπής και προκαθορίζεται από το ίδιο το ιστοριονομικό του σύστημα, όπως αυτό αποτυπώθηκε για πρώτη φορά το 1852». Θα συμπληρώναμε ότι η στάση του Ζαμπέλιου απέναντι στη νεοελληνική λογοτεχνία εν γένει πρέπει να κρίνεται και αυτή με βάση το ιστοριονομικό του σύστημα.

32. Βλ. σχετικά, Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμάχη του Legrand με τον Ραγκαβή, με αφορμή την *Histoire* του τελευταίου (βλ. εδώ, «Δειγματοληψία», 1877). Ο Γάλλος νεοελληνιστής λυπάται που η *Ιστορία* του Ραγκαβή δεν μπορεί να ξεπεράσει τις κριτικές ιδεοληψίες του Νερουλού (εμμονή στη φαναριώτικη λογοτεχνική και κριτική παράδοση και υποβάθμιση άλλων παραδόσεων, π.χ. Επτανησιακή Ποίηση). Ο λόγος του Legrand αποπνέει ένα αίσθημα αγανάκτησης και πικρίας, κάτι που καταδεικνύει πως στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η ανάγκη για τη συγγραφή μιας ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας με αυστηρά επιστημολογικά κριτήρια ήταν επιτακτική. Η αγανάκτησή του ίσως να πηγάζει και από το γεγονός ότι ο Ραγκαβής δεν λάμβανε υπόψη τη δουλειά του Γάλλου. Ο Legrand προβαίνει σε μια αναλυτική και αυστηρή εξέταση των πολλών λαθών του Ραγκαβή, ανασκευάζοντάς τα. Η αντίδραση του Ραγκαβή υπήρξε εξίσου άμεση: συντάσσει ένα απολογητικό κείμενο στο ίδιο περιοδικό, το οποίο τυπώνεται τον Νοέμβριο του 1877, με ταυτόχρονη απάντηση του Legrand στις υποσημειώσεις εν είδει υπομνηματισμού. Ο αναγνώστης βρίσκειται μπροστά σε ένα σπάνιο παράδειγμα άμεσου και δημόσιου κριτικού διαξιφισμού στο χαρτί.

Η σύνταξη μιας επαρκούς INEA είναι πλέον μια πολύ σοβαρή υπόθεση και από τα μέσα του 1870 και μετά, εργασίες σχετικές με την INEA εκπονούνται με ταχύτερους ρυθμούς. Αναφέρω ενδεικτικά κι επί τροχάδην: τις ιδιαίτερες, από πλευράς παρερμηνειών, κανονικοποιητικές και ερμηνευτικές προτάσεις του Κ. Σάθα στον *Ιλισσό* και την *Εστία* ή το θεωρητικό κείμενο του Ι. Πανταζίδη στην *Εστία* που αφορά την ανάλυση όρων όπως «Γραμματολογία» και «Φιλολογία».

πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ. 6 (1953), σσ. 145-152. Τώρα πια βλ. *Των Φώτων*, Ερμής: Αθήνα 2000, σ. 329-336. Βλ. και Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και Δημόδης Γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς. Πρόδρομος και Λησμονημένος», στα υπό έκδοση Πρακτικά του *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12^{ος}-17^{ος} αι.)*.

Αξίζει να γίνει μνεία, επίσης, στην περίπτωση του *Εθνικού Ημερολογίου*, που αναφέραμε παραπάνω, στο οποίο τη δεκαετία του 1860 παρουσιάζονται ποικίλα άρθρα μεταφρασμένα στα ελληνικά από διαλέξεις, μαθήματα και εισηγήσεις κορυφαίων Γάλλων ελληνοιστών και νεοελληνοιστών.³³ Ο Λαυρέντιος Βροκίνης, σημαντικός επτανήσιος ιστορικός, κάνει λόγο στη βιβλιοκριτική του στους πρώτους δύο τόμους της *Βιβλιογραφίας* του Legrand το 1885, για «ελπιζομένην συγγραφήν της Ιστορίας της Νεοελληνικής Γραμματολογίας».³⁴ είναι φανερό ότι τα έως τότε έργα δεν κάλυπταν την ανάγκη αυτή.

Με την παρούσα σύντομη περιδιάβαση θέλω να τονίσω ότι μια τέτοιου είδους συγκέντρωση και ανάλυση από τον περιοδικό τύπο μπορεί να μας δώσει πολλά νέα στοιχεία για τη γενεαλογία και τη διαμόρφωση της INEA. Επομένως, ίσως να μπορούσαμε να εξηγήσουμε καλύτερα τις ποικίλες εκφάνσεις ενός φαινομένου, το οποίο ξεπερνάει κατά πολύ το γραμματολογικό του ενδιαφέρον, καθώς ανοίγεται σε ευρύτερα ζητήματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας: κατασκευή, αυτοσκηνοθεσία ή επιβολή της πολιτισμικής ταυτότητας άρα και εθνικής, όπως και το πάντα φλέγον ζήτημα της συνέχειας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία προτείνεται αναγκαστικά και προγραμματικά όταν συντίθεται με τη μορφή ιστορικού αφηγήματος. Η δυναμική ψηφιακή βάση δεδομένων του περιοδικού τύπου του 19^{ου} αιώνα, ο ζουμερός αυτός καρπός του παρόντος προγράμματος, ο οποίος θα παραδοθεί εν ευθέτω χρόνο, δύναται να προωθήσει την έρευνα για τον λογοτεχνικο-ιστορικό λόγο στο πεδίο των πολλαπλών εστιάσεων, αναδεικνύοντας έτσι περισσότερο τη μη γραμμική προσέγγιση, τις ρήξεις και την πολυφωνία των προσεγγίσεων στη γενεαλογία της INEA. Ελπίζω επίσης ότι μέσα από αυτή τη βάση δεδομένων μπορεί να γίνει πιο εύκολα διαχειρίσιμη η άρνηση των

---

33. Για όλα τα παραπάνω, βλ. εδώ «Δειγματοληψία».

34. Λαυρέντιος Βροκίνης, «Νεωτέρα Ελληνική Φιλολογία», εφημ. *Φωνή*, 12/09/1885.

πηγών να ενοποιηθούν αφηγηματικά.³⁵ Ωστόσο, θα είμαστε σε θέση να εξετάσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τις σχέσεις των πηγών μεταξύ τους αλλά και με τα ευρύτερα ευρωπαϊκά δίκτυα λόγων που αφορούν την Ιστορία της Λογοτεχνίας. Κάθε αναγνώστης, ψηφιακός ιθαγενής ή όχι, θα έχει τη δυνατότητα να μελετήσει τις αφετηρίες, τις εξελίξεις και τις μεταλλάξεις του λόγου περί λογοτεχνικής ιστορίας που οδηγούν τελικά σε Ιστορίες και όχι Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

---

35. Σχετικά με τους προβληματισμούς περί του ανέφικτου μιας οριστικής Λογοτεχνικής Ιστορίας και προτάσεις επ' αυτού, βλ. κυρίως Elliott Emory κ.ά (επιμ.), *Columbia Literary History of the United States*, Columbia University Press 1988, Hollier Denis κ.ά (επιμ.), *A New History of French Literature*, Harvard University Press 1989, Paul Lauter, *Canons and Contexts*, Oxford University Press 1991 και David Perkins, *Is Literary History Possible?*, The John Hopkins University Press 1992.

Δειγματοληψία Άρθρα σχετικά με INEL
στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αι.

- 1813: [Ανυπόγραφο], «On the Literature and Language of Modern Greece», *The General Repository and Review*, τ. 3, Cambridge Massachusetts 1813.
- 1814: [Ανυπόγραφο], «Art. XII: *Researches in Greece*, by William Martin Leake, London 1814, 4to. pp. xix, 472», *The Quarterly Review*, April & July, τ. 11, London 1814.
[Ανυπόγραφο], Galt's Letters from the Levant», *The Monthly Review or Literary Journal*, ep.-Oct. 1814.
- 1819: Βογορίδης Αθανάσιος, Κανέλος Στέφανος, «Στοχασμοί εις τον Λόγιον Ερμήν», *Ερμής ο Λόγιος*, (1 Φεβρουαρίου 1819).
- 1838: 1, [Ανώνυμος], «Φιλολογία. Περί της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας», *Ανθολογία των κοινοφελών γνώσεων*, τχ. 15 (Αύγ. 1838), τχ. 16, τχ. 17, (Σεπτ. 1838).
- 1840: [Ανυπόγραφο] [Βιβλιοκριτική στα *Παίγνια του Τανταλίδη*], *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, τ. Β', φύλλο Β', 1840.
– Ορφανίδης, Θεόδωρος Γ., «Φιλολογικά. Ο Περιπλανώμενος του Κυρίου Α. Σούτσου», *Ο Τοξότης* 1, 3 & 4 (Μάι. και Ιούν. 1840).
- 1842: Ellisen Adolf, «Charidimos. Fragment aus dem kretensischen Gedichte Rhotókritos von Vizenos Kornáros», *Revue des Auslandes*, Monatsschrift, Redigirt von Dr. L Meyer und Otto Wiggand, τ. Β', 1842.
- 1846: [Ανυπόγραφο], «Der Erotokritos, episches Gedicht der Neugriechen», *Blätter für literarische Unterhaltung*, τ. 2 (1846).
- 1851: [Ανυπόγραφο], «Του Γερομούρου η κόρη», *Πανδώρα*, τ. Β', αρ. 26, (1851)
- 1852: Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, [Βιβλιοκρισία στα *Άσματα Δημοτικά του Ζαμπέλιου*], *Νέα Πανδώρα*, τ. Γ', αρ. 65 (1^η Δεκεμβρίου 1852).
- 1853-1856: Rangabé, Al. Rizo, «Esquisses de littérature grecque moderne *Le Spectateur De L'Orient*, τχ. 9 (26 Δεκ. / 7 Ιαν. 1853), σ. 318-325, τχ. 11, (26 Ιαν. / 7 Φεβρ. 1854), σ. 380-390, τχ. 25, (26 Αυγ. / 7 Σεπτ 1854), σ. 1-19, τχ. 33, (10 / 22 Ιαν. 1855), σ. 273-278, τχ. 34, (25 Ιαν. / 6 Φεβρ 1855), σ. 309-325, τχ. 46-47, (25 Ιουλ. / 6 Αυγ. 1855), σ. 301-327, τχ. 56, (10 / 22 Δεκ. 1855), σ. 230-258, τχ. 60, (10 / 22 Φεβρ. 1856), σ. 379-404.

- 1856:** Ζαμπέλιος Σπ., «Λόγιοι και Γλώσσα της ΙΔ΄ Εκατονταετηρίδος», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ΄, αρ. 150 και τ. Ζ΄, αρ. 151 (1856).
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων, «Φιλολογικάί τινες έρευναι της Νεοελληνικής Διαλέκτου», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ΄, αρ. 160 (1856).
- 1856-1857:** Ζαμπέλιος Σπ., «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 68 (10/22 Ιουνίου 1856), σ. 229-239, 70 (10/22 Ιουλίου 1856), σ. 312-327, 71 (25 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1856), σ. 352-370, 75 (25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1856), σ. 89-106, 80 (10/22 Δεκεμβρίου 1856), σ. 266-276, 81 (26 Δεκεμβρίου 1856/7 Ιανουαρίου 1857), σ. 295-311, 83 (26 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου 1857), σ. 353-378, 87 (26 Μαρτίου/7 Απριλίου 1857), σ. 71-77, 89 (25 Απριλίου/7 Μαΐου 1857), σ. 146-158, 90 (10/22 Μαΐου 1857), σ. 167-181 και 94 (10/22 Ιουλίου 1857), σ. 287-302.
- 1858:** Φιλητάς Χριστόφορος, «Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα*, τ. Θ΄, αρ. 204, (15/09/1858).
- 1859:** Φιλητάς Χρ., «Χειρόγραφα», *Πανδώρα*, τ. Η΄, αρ. 192, (01/01/1859). «Χειρόγραφα», *Πανδώρα*, τ. Θ΄, αρ. 211, (15/03/1859)
- 1860:** Ζαμπέλιος Σπ., «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Ι΄, αρ. 236, (1860).
Παπαρηγόπουλος Κ., «Παναγιώτης Νικουσης», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ΄, αρ. 248 (15 Ιουλίου 1860).
- 1864:** Παπαδόπουλος Βρετός, Μαρίνος, «Οι νεώτεροι Έλληνες (I)», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1864*.
- 1865:** Egger Émile, «Du grec ancienne et du grec moderne», *Revue des cours littéraires de la France et d'étranger*, έτος Β΄, αρ. 9 (29 Ιανουαρίου 1865). [ελλ. μτφρ. «Περί της Αρχαίας και της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 6, αρ. 1 (1866)].
- 1866:** De Presle, Brunet, «Histoire du grec moderne», *Revue des cours Littéraires de la France et de l'étranger*, έτος Γ΄, αρ. 16., 1866 [ελλ. μτφρ. από τον Ιωάννη Πανταζίδη: «Ιστορία της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ.7, αρ. 1 (1867)].
- Σάθας Κωνσταντίνος, «Νικόλαος Παπαδόπουλος ο Κρης», *Χρυσσαλλίς*, 4, 1866.
- 1868:** [Ανυπόγραφο], *Δημοτικά άσματα εκ των εν τω Αιγέω Πελάγει. Συλλεχθέντα και το πρώτον δημοσιευόμενα», Εθνικό Ημερολόγιο*, τ. 8, 1868.
- Σάθας Κ.: «Νεοελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας Ανά-

- μεικτα», *Πανδώρα*, τχ. 448 (15/11/1868) και «Νεοελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας Ανάμεικτα», *Πανδώρα*, τχ. 449 (01/12/1868).
- 1869:** Gidel Ch., «[Βιβλιοκρισία], *Ανέκδοτα Ελληνικά*, par M. Constantin Sathas», *Annuaire del'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, τ. 3, 1869
- Γκινάκας, Ι. Π., «Η πρώτη έκδοσις του Ερωτοκρίτου», *Ιλισσός*, τ. 1., αρ. 11, 1869.
  - Σάθας Κ., «Περί του ποιητού του Ερωτοκρίτου», *Ιλισσός*, τ. 1. αρ. 9 1869.
- 1870:** Gidel Ch., «Bibliographie», *Revue Archéologique*, τ. 22, 1870-1871.
- Wagner, Wilhelm, [Βιβλιοκρισία στους πρώτους 4 τόμους της *Collection* του Legrand] *The Academy*, τ. 1., αρ. 9 (11 Ιουνίου 1870).
- 1871:** Wagner, Wilhelm, [Βιβλιοκρισία στην *Erophile* του Bursian], *The Academy*, τ. 2. (1^η Μαρτίου 1871).
- Σαρίπολος, Ν. Ι., «Φηλήξ Ποθητός Δεαίχος (Félix Désiré Dehèque)», *Πανδώρα*, τ. 22, αρ. 508, 1871.
- 1872:** Wagner, Wilhelm, [Μνεία στις μέχρι τότε εργασίες του Legrand και του Σάθα], *The Academy*, τ. 3., αρ. 39 (1^η Ιανουαρίου 1872).
- 1877:** Legrand Émile, «Histoire littéraire de la Grèce moderne» [Βιβλιοκρισία στην *Ιστορία του Ραγκαβή*], *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 41 (13/10/1877).
- Rangabé, Al. Rizo, «Correspondance», *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 71 (24/11/1877).
  - Λασκαράτος Ανδρέας, «Δοκίμιον Ποιητικής», *Παρνασσός Α'*, τχ. 12 (1877).
- 1878:** Σάθας Κ., «Νεοελληνική Φιλολογία», *Κλειώ*, αρ. 880 (Σάββατο 29-11/05 1878).
- Δε Βιάζης, Σπ., «Σύμμικτα Φιλολογικά», *Ζακύνθιος Ανθών*, τχ. 41 (1878), σ. 173-179.
- 1880:** Lamber Juliette «Les poètes grecs contemporains», *La Nouvelle Revue*, τ. 3, 1880.
- Τυπάλδος Ιούλιος, «Ανέκδοτος Φιλολογική Επιστολή του Ιουλίου Τυπάλδου», *Παναθήναια*, τ. ΚΒ' (1911), σ. 236-244 και τ. ΚΓ' (Οκτ. 1911-Μάρτ. 1912), σ. 14-16, εκδομένη από τον Σπ. Δε Βιάζη.
- 1885:** Βικέλας Δημήτριος, «Αιμίλιος Εγγέρος», *Εστία*, τ. Κ', αρ. 506 (1885).

- Σάθας Κ., «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύση και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής», *Εστία*, τ. 1Θ', αρ. 492 (2 Ιουνίου 1885).
- 1886:** Πανταζίδης Ι., «Φιλολογία, Γραμματολογία, Λογοτεχνία», *Εστία*, τ. ΚΒ' (31/08/1886), σ. 545-548 [θεωρία, ορολογία].
- 1888:** «Λ», «Μοναχοί και Στρατιώται», *Εστία*, τ. ΚΕ', αρ. 644 (1^η Μαΐου 1888).
- «Μ», «Μοναχοί και Στρατιώται», *Εστία*, τ. ΚΕ', αρ. 645 (8 Μαΐου 1888)
- 1893:** Καλοσγούρος Γεώργιος, «Γλώσσα και Πολιτισμός», *Εστία*, τ. 36, αρ. 52, 1893.
- Ψυχάρης Γιάννης, «Το φιλί. Ιστορική και Ψυχολογική μελέτη», *Εικονογραφημένη Εστία* (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1893).
- 1899:** Δε Βιάζης Σπ., «Το Θέατρον και οι μελοδραματικοί ποιηταί εν Επτανήσω», *Ποικίλη Στοά*, αρ. 14, 1899
- 1904:** Παλαμάς Κωστής, «Ένα γράμμα του Legrand», *Ο Νουμάς*, τ. 2, αρ. 85, 1904.
- 1905:** Asteriotis D. [Philéas Lebesgue], «Η γλώσσα των Ελλήνων», *Ο Νουμάς*, τ. 3, αρ. 144 (1905). «Νεοελληνικά Γράμματα», *Ο Νουμάς*, τ. 3, αρ. 150 (1905). «Νεοελληνικά Γράμματα», *Ο Νουμάς*, τ. 3, αρ. 161 (1905).
- 1906:** Asteriotis D. [Philéas Lebesgue], «Ρωμαίικα Γράμματα», *Ο Νουμάς*, τ. 3, αρ. 199 (1906).
- Asteriotis D. [Philéas Lebesgue], «Νεοελληνικά Γράμματα», *Ο Νουμάς*, τ. 3, αρ. 210 (1906).
- Πολίτης, Ν. Γ., *Περί του εθνικού έπους των Νεωτέρων Ελλήνων. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 14 Ιανουαρίου 1907 υπό Ν. Γ. Πολίτου*, Εν Αθήναις 1906.

Δείγματα μεταφραστικής στρατηγικής από τον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα σε κείμενα προερχόμενα από τον γαλλόφωνο πολιτισμικό χώρο

Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19^{ου} αιώνα, καθώς φιλοξενεί στις σελίδες του πληθώρα μεταφράσεων, αποτελεί πρόδηλα ένα εξαιρετικά γόνιμο πεδίο για τη μεταφρασεολογική έρευνα. Οι κατευθύνσεις της μπορεί να είναι, εκτός από την καταγραφή των κειμενικών ειδών και των συγγραφέων που μεταφράζονται, η οποία αποτελεί και αντικείμενο της ευρύτερης φιλολογικής επιστήμης, οι ποικίλες όψεις της μεταφραστικής διαδικασίας τις οποίες αποκαλύπτει η μελέτη των μεταφρασμάτων σε αντιπαραβολή με το πρωτότυπο. Το συγκεκριμένο πεδίο της έρευνας αναλύει την πραγμάτωση¹ της μεταφοράς του ξένου στοιχείου στον οικείο χώρο του μεταφραστή, το κείμενο εκείνο, δηλαδή, που διαβάζει ο έλληνας αναγνώστης και γνωρίζει ότι η προέλευσή του είναι ξένη. Σε ένα πρώτο στάδιο, διερευνάται, συνήθως, η αναγνωστική επάρκεια των

---

1. Ο Antoine Berman, συμπληρώνοντας ένα σχετικό σχόλιο του Γκαίτε, σημειώνει ότι η μετάφραση είναι ένας καθρέφτης όπου αντανακλάται σε μορφή συμπυκνωμένη η σχέση που ένας πολιτισμός διατηρεί με το Αλλότριο: «la traduction est un miroir où se reflète en concentré le rapport à l'Étranger qu'entretient une culture». (Antoine Berman, «La terre nourrice et le bord étranger, Une archéologie de la traduction en France», *Communications*, 43, (1986), σσ. 205-224).

μεταφραστών, δηλαδή ο βαθμός κατανόησης της γλώσσας στο μορφοσυντακτικό και λεξιλογικό επίπεδο αλλά και η κατανόηση των πολιτισμικών αναφορών που εντάσσονται σε έναν ευρύτερο ιστό διακειμενικότητας που αφορά τον πολιτισμικό χώρο προέλευσης του πρωτοτύπου. Μετά από την εξέταση της αναγνωστικής επάρκειας, ο σχολιασμός εισέρχεται στον πυρήνα του μεταφρασεολογικού προβληματισμού που αποτελούν οι συνειδητές επιλογές του μεταφραστή, είτε αυτές ακολουθούν μία συστηματικότητα είτε όχι. Στο επίπεδο της συνειδητής μεταφραστικής επιλογής, λοιπόν, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε τους όρους της υποδοχής του ξένου στοιχείου από τους εγχώριους διαμεσολαβητές του. Επειδή το πεδίο του μεταφρασεολογικού σχολιασμού μπορεί να έχει ποικίλες κατευθύνσεις, είναι απαραίτητο να διασαφηνίσουμε την κατεύθυνση που επιλέξαμε.

Καθώς η συγκεκριμένη εργασία τοποθετείται τοπικά και χρονικά στον ελληνικό 19^ο αιώνα, κατά τον οποίο η ελληνική εθνική ταυτότητα είναι υπό διαμόρφωση και η επαφή με το ξένο στοιχείο χαρακτηρίζεται από μεγάλη δυναμική, γόνιμο έδαφος έρευνας αποτελούν οι πολιτισμικοί ενδείκτες² και ο διακειμενικός ιστός. Η μετάφραση των στοιχείων αυτών είναι αποκαλυπτική για τον βαθμό εξοικείωσης των μεταφραστών αλλά και των αναγνωστών με το αλλότριο. Επίσης, σε μια εποχή όπου η απαλοιφή στη μετάφραση αποτελεί πρα-

---

2. Ο Σίμος Γραμμενίδης προτείνει τους όρους πολιτισμικοί ενδείκτες ή φορτισμένα πολιτισμικά στοιχεία δίνοντας τον ακόλουθο ορισμό: «Πρόκειται για γλωσσικά στοιχεία που καταγράφονται σε μικροδομικό πρωτίστως επίπεδο, εκφράζουν τη συλλογική ιδιαιτερότητα και για την κατανόησή τους δεν αρκεί μόνο η γνώση της γλώσσας-πηγής αλλά απαιτείται και η γνώση του πολιτισμού πηγής. Πιο συγκεκριμένα, θα ορίζαμε τους πολιτισμικούς ενδείκτες ως λεξικές μονάδες ή συνδυασμούς λεξικών μονάδων οι οποίοι δηλώνουν χαρακτηριστικά αντικείμενα και έννοιες του τρόπου ζωής, του πολιτισμού, της κοινωνικής και ιστορικής εξέλιξης κάθε οργανωμένης οντότητας, κοινωνικής ή εθνικής και είναι άγνωστα στον υπόλοιπο κόσμο». (Σίμος Γραμμενίδης, *Μεταφράζοντας τον Κόσμο του Άλλου*, Δίαιλος, Αθήνα, 2009, σσ. 107-108).

κτική, θα προσπαθήσουμε, κατά περίπτωση, να ερμηνεύσουμε εκείνο που οι μεταφραστές αποσιωπούν.³ Επιλέξαμε τρία κείμενα του γαλλικού πολιτισμικού χώρου καθώς γνωρίζουμε πως ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός μεταφράσεων προέρχεται από τη γαλλική γλώσσα, αλλά και ότι η Γαλλία αποτελεί βασική αναφορά στους ελληνικούς κύκλους της διανοήσεως και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Επιλέχθηκαν τρία κείμενα από τρία διαφορετικά περιοδικά, τα οποία, αν και δεν ανήκουν στο ίδιο κειμενικό είδος, αφορούν τον ευρύτερο χώρο της λογοτεχνίας είτε σε σχέση με το θέμα τους είτε σε σχέση με το είδος της γραφής τους. Τα κείμενα είναι τα εξής:

Αί δύο έρωμένοι του Alfred de Musset, (δημοσίευση πρωτοτύπου 1837). Δημοσιεύεται στο περιοδικό *Χρυσάλλις* το 1863, (τχ. 1-8.), σε μετάφραση ανωνύμου.

Ελοΐζα και Άβελάρδος του Λαμαρτίνου (έκδοση πρωτοτύπου 1853), δημοσιεύεται στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1857 και 1858, (τχ. 183 και τχ. 187), σε μετάφραση Κ. Π.

«*Σακεσπέρως*» της Mme de Staël, κεφάλαιο από το έργο της *De la littérature* (έκδοση πρωτοτύπου 1800). Δημοσιεύεται το 1856 στο περιοδικό *Θελξινόη*, (τχ. 17), σε μετάφραση Γ. Α.

Πρόκειται για κείμενα γραμμένα τον 19^ο αιώνα, η ελληνική μετάφραση των οποίων απέχει το μέγιστο πενήντα χρόνια από το πρωτότυπο. Όπως είδαμε, ο μεταφραστής του Musset είναι ανώνυμος ενώ οι δύο άλλοι μας δίνουν τα αρχικά τους.

Το κείμενο μυθοπλασίας του Musset «*Les deux maîtresses*», είναι ένα εκτενές διήγημα. Το κείμενο του Λαμαρτίνου, «*Eloïse et Abélard*», είναι η βιογραφία του γνωστού ζεύγους διανο-

---

3. Η Άννα Ταμπάκη αναφερόμενη στον Ι. Ι. Σκυλίτση συνοψίζει τη σημασία της μεταφρασεολογικής μελέτης ως εξής: «Οι επιλογές του, οι αμχανίες του και οι σιωπές του είναι ερμηνευτικοί δρόμοι, όπως τόνων άλλωστε μεταφραστών, προκειμένου να κατανοήσουμε την ιδιοτυπία και την εθνική σημασία της μεταφραστικής διαδικασίας στον 19^ο αιώνα». (Άννα Ταμπάκη, «*Εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από μεταφράσεις: Ι. Ι. Σκυλίτσης*», *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*, Ergo, Αθήνα, 2008, σ. 153).

ουμένων του Μεσαίωνα, της Ελοΐζας και του Αβελάρδου, η οποία όμως δομικά και υφολογικά εντάσσεται στη μυθιστορηματική βιογραφία και όχι στο ιστορικό δοκίμιο. Το κείμενο της Mme de Staël «Des tragédies de Shakespeare» είναι ένας σχολιασμός του σεξπιρικού δραματικού έργου με τα τυπικά χαρακτηριστικά του δοκιμιακού λόγου.

Καθώς η έκταση της εργασίας δεν μας επιτρέπει μία εξαντλητική καταγραφή και ανάλυση, θα εξετάσουμε, με τρόπο δειγματοληπτικό, μεμονωμένες όψεις του κάθε μεταφράσματος.

Σχετικά με το πρώτο κείμενο, το οποίο είναι μυθοπλασία, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο μεταφοράς στο ελληνικό μετάφρασμα μιας όψης της διακειμενικότητας που διατρέχει το πρωτότυπο, επικεντρώνοντας την αναζήτηση στη συνομιλία του Musset με τον γαλλικό λογοτεχνικό 18^ο αιώνα και συγκεκριμένα με την λογοτεχνία του *libertinage*.⁴

Σχετικά με το δεύτερο κείμενο, θα αναφερθούμε στο περιοχόμενο ορισμένων αποσπασμάτων που παραλείπονται και θα σχολιάσουμε την επιλογή του μεταφραστή να τα αποσιωπήσει.

Τέλος στο κείμενο της Mme de Staël θα εξετάσουμε την αλλαγή του τίτλου, την απαλοιφή των υποσημειώσεων του πρωτοτύπου και θα αναζητήσουμε τα ζητήματα που προκύπτουν, στο λεξιλογικό κυρίως επίπεδο, από τη μεταφορά ενός λόγου δοκιμιακού σε μία γλώσσα ρευστή ακόμη, την ελληνική.

«Αἱ δύο ἔρωμένοι»: ο ἀπόηχος του γαλλικού 18^{ου} αιώνα στη μετάφραση

Πρόκειται για ένα εκτεταμένο διήγημα με το εξής θέμα: ένας νεαρός καλής καταγωγής αλλά μέτριας οικονομικής κατάστασης ερωτεύεται δύο γυναίκες διαμετρικά αντίθετης κοινωνικής τάξης: η μία είναι μαρκησία ενώ η άλλη βιοπορίζεται από

---

4. Σχετικά με τη συγγένεια του Musset με τη λογοτεχνία αλλά και την ατμόσφαιρα του *libertinage*, βλ. Valentina Ponzetto, *Musset ou la nostalgie libertine*, Librairie Droz, Γενεύη, 2007.

το κέντημα. Κυρίαρχο στοιχείο του διηγήματος δεν είναι το πάθος, το δίλημμα ή ο ψυχικός πόνος, αλλά το παιχνίδι της ερωτικής επικοινωνίας με το οποίο τρέφεται ο ήρωας .

Η αφηγηματική τεχνική είναι η εξής: ένας αφηγητής εξιστορεί τους δύο έρωτες του ήρωα, του Βαλεντίνου, απευθυνόμενος σε μία συνομιλήτρια. Ο αφηγητής αυτός δεν απαλείφεται στη μετάφραση, πράγμα που δεν θα διατάρασσε τη ροή της αφήγησης καθώς εμφανίζεται ελάχιστα. Μοναδική, δε, παρουσία της συνομιλήτριάς του αποτελεί η προσφώνηση προς εκείνη από τον συνομιλητή της. Η συγκεκριμένη αφηγηματική τεχνική εντείνει το παιχνίδι της ερωτικής επικοινωνίας καθώς αιωρείται η υπόνοια ότι ο αφηγητής εμπλέκεται και ο ίδιος τη στιγμή που μιλά στο ίδιο παιχνίδι. Απόηχος αυτών των εκλεπτυσμένων παιχνιδιών είναι το επιστολικό μυθιστόρημα *Liaisons Dangereuses* του Pierre Choderlos de Laclos. Έτσι στην περίπτωση αυτή έχουμε το είδος εκείνο της διακειμενικότητας που διατρέχει το κείμενο και δεν εντοπίζεται μεμονωμένα σε κάποιο δάνειο, μίμηση ή αναφορά. Εδώ θα περιοριστούμε σε ορισμένα μόνο παραδείγματα και θα παρακολουθήσουμε τη μεταφορά τους στο μετάφρασμα.

Ο μεταφραστής διατηρεί την τεχνική της εγκιβωτισμένης αφήγησης, στοιχείο μακροδομής του κειμένου που οδηγεί στον κατοπτρισμό ενός άλλου παιχνιδιού, εκείνου των δύο συνομιλητών. Ενδιαφέρουσα μελέτη θα αποτελούσε η αντιπαράβολή του ύφους του πρωτότυπου και του μεταφράσματος, καθώς η γραφή του Musset απηχεί, μέσα από την αποτύπωση του ερωτικού παιχνιδιού, τον λεπτό κυνισμό της σαγήνης.⁵ Η

5. Η Valentina Ponzetto στην ιστοσελίδα του πανεπιστημίου Paris IV όπου παρουσιάζει το θέμα της διδακτορικής της διατριβής *Alfred de Musset et les écrivains libertins du XVIIIème siècle* (για την έκδοσή της σε βιβλίο, βλ. βιβλιογραφική παραπομπή υποσ. 4), αναφέρει τη βαθιά συγγένεια του Musset με τη λογοτεχνία του libertinage στο επίπεδο του ύφους: «L'analyse ponctuelle et minutieuse des œuvres de Musset, et en particulier des entreprises de séduction qui y jouent un rôle si important, montre que l'héritage le plus fécond et le plus profondément enraciné que la tradition libertine y a laissé réside dans le choix du langage, du ton, des

αναγνωστική μας εντύπωση είναι ότι ο συγκεκριμένος μεταφραστής βρίσκει τους γλωσσικούς τρόπους να δημιουργήσει ένα κείμενο με βασικό συστατικό τον υπαινιγμό και τον κυνισμό. Μία υφολογική μελέτη μικροκλίμακας θα αναδείκνυε τα σχήματα που δημιουργούν στο ελληνικό κείμενο τη συγκεκριμένη συστηματικότητα στο επίπεδο του ύφους που διατρέχει το πρωτότυπο.

Αναφορικά με τον απόηχο της λογοτεχνίας του *libertinage*, ως εξετάσουμε και την περίπτωση μίας διακειμενικής αναφοράς τοπικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα ο αφηγητής, περιγράφοντας μία σκηνή όπου ο Βαλεντίνος πλησιάζει την κοιμισμένη μαρκησία ελπίζοντας ότι θα τον περάσει για όνειρο, αναφέρει: «Valentin eut envie, comme dit Valmont, de passer pour un songe».⁶ Το όνομα του Βαλμόν, του ήρωα των *Επικίνδυνων Σχέσεων*, απαλείφεται από την μετάφραση.⁷ Ο διακειμενικός ιστός έτσι διαρρηγνύεται. Καθώς το έργο του Laclos, το οποίο μάλιστα, δεν είχε ακόμη μεταφραστεί στα ελληνικά, δεν αποτελούσε κοινό τόπο⁸ στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο

---

expressions. En un mot : dans le style.» (Valentina Ponzetto, Position de thèse, Ημερομηνία πρόσβασης [4/3/2015] από <http://www.paris-sorbonne.fr/article/alfred-de-musset-et-les-ecrivains>).

6. Alfred de Musset, *Nouvelles*, «Les deux maîtresses» A. Lemerre, Παρίσι, 1926, σ. 117.

7. Η σχετικό χωρίο από το έργο του Laclos είναι το εξής: «Elle était dans son premier sommeil, et dans celui de son âge ; de façon que je suis arrivé jusqu'à son lit, sans qu'elle se soit réveillée. J'ai d'abord été tenté d'aller plus avant, et d'essayer de passer pour un songe ; mais craignant l'effet de la surprise et le bruit qu'elle entraîne, j'ai préféré d'éveiller avec précaution la jolie dormeuse, et suis en effet parvenu à prévenir le cri que je redoutais». (Laclos, *Œuvres complètes*, éd. Laurent Versini, Bibliothèque de la Pléiade, Παρίσι, 1979, σ. 211).

8. Σήμερα, βέβαια, το έργο αυτό είναι γνωστό στο ελληνικό κοινό και από τη μετάφραση του Ανδρέα Στάικου στις εκδόσεις Άγρα το 1988, αλλά και από την κινηματογραφική μεταφορά του χάρι στην ταινία του Stephen Frears *Επικίνδυνες Σχέσεις*, του 1988, όπου τον Βαλμόν ενσάρκωνε ο δημοφιλής ηθοποιός John Malkovich. Ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο των μεταφραστικών σπουδών αποτελούν και οι αλλαγές του συσχετισμού

η μόνη λύση θα ήταν η υποσημείωση. Ο μεταφραστής, λόγω της φύσης της αναφοράς που παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη σκηνή, θα δυσκολευόταν ιδιαίτερα να βρει ένα ισοδύναμο στοιχείο είτε στη μέχρι τότε ελληνική λογοτεχνία είτε σε ξένο κείμενο ιδιαίτερα όμως γνωστό στο ελληνικό κοινό.

Ας εξετάσουμε τώρα μία απαλοιφή μεγαλύτερης έκτασης που, επίσης, συνδέεται με τη διακειμενικότητα που διατρέχει το κείμενο αναφορικά με την λογοτεχνία του *libertinage*. Ο αφηγητής, περιγράφοντας την κατοικία της μαρκησίας αναφέρει ότι το μέγαρό της, που ήταν δημιούργημα του λιμπερτίνου πεθερού της, παραπέμπει περισσότερο σε οίκο ανοχής παρά στη συντηρητική ζωή μιας μαρκησίας της οποίας ο σύζυγος απουσιάζει.⁹ Αυτό το απόσπασμα απουσιάζει από το μετάφρασμα. Ο μεταφραστής ήταν εδώ αντιμέτωπος με δύο φράσεις η αναφορική σημασία των οποίων ανήκει στο σημασιολογικό πεδίο της σεξουαλικής δραστηριότητας: «*grand seigneur un peu libertin*» και «*maison à parties*». Προφανώς, αποδυναμώνεται η ατμόσφαιρα της ερωτικής ελευθεριότητας που επικρατούσε στο μέγαρο της μαρκησίας. Ωστόσο σε μία αναλυτικότερη προσέγγιση θα ήταν ενδιαφέρον να εντοπιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο Έλληνας μεταφραστής δημιουργεί το δικό του πλέγμα συνδηλώσεων της συγκεκριμένης ατμόσφαιρας.

Στην επόμενη περίπτωση που θα εξετάσουμε ο μεταφραστής δεν απαλείφει αλλά καταφεύγει στη λύση του υπερώνυμου και της κυριολεξίας. Συγκεκριμένα, στο απόσπασμα που ακολουθεί ο μεταφραστής έχει να αντιμετωπίσει δύο πολιτισμικούς ενδείκτες: τη φράση «*un petit maître de la Régence*» καθώς και τη φράση «*talon rouge*»:

οικείου και ξένου μέσα στο χρόνο αναφορικά με την μετάφραση του ίδιου κειμένου στην ίδια γλώσσα.

9. «C'était la dernière folie du défunt beau-père, grand seigneur un peu libertin, et la maison, à vrai dire, se ressentait des goûts de son ancien maître : elle ressemblait plutôt à ce qu'on appelait jadis une maison à parties qu'à la retraite d'une jeune femme condamnée au repos par l'absence de l'époux». (*Nouvelles*, σ. 83).

«Il y avait en lui, pour ainsi dire, deux personnages différents. Vous l'eussiez pris, en le rencontrant un jour, pour un **petit maître de la Régence**. Son ton léger, son chapeau de travers, son air d'enfant prodigue en joyeuse humeur, vous eussent fait revenir en mémoire quelque **talon rouge** du temps passé». ¹⁰

«Ἄλλοτε ἦτο κοῦφος, εὐθυμος, ἐφόρει τόν πῖλόν του στραβά καί ἐνθύμιζε κἄπως τούς εὐγενεῖς ἐκείνους τοῦ **ΙΗ' αἰῶνος**». ¹¹

Διαπιστώνουμε ότι παραλείπονται οι δύο πρώτες προτάσεις και συνοψίζεται η περιγραφή σε μία μόνο πρόταση. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι δύο πολιτισμικοί ενδείκτες «*petit maître de la Régence*» και «*talon rouge*» που βρίσκονται σε δύο διαφορετικές προτάσεις συνοψίζονται στη φράση «*τούς εὐγενεῖς ἐκείνους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος*». Πράγματι, η εποχή της Αντιβασιλείας (*Régence*) εκτείνεται από το 1715 έως το 1723. Ο χαρακτηρισμός «*petit-maître*» δηλώνει τον νεαρό με τους επιτηδευμένους τρόπους ενώ το «*talon rouge*» δηλώνει τον αριστοκράτη του 18^{ου} αιώνα καθώς συνηθιζόταν να φορούν στην βασιλική αυλή παπούτσια με κόκκινα τακούνια ως ένδειξη αριστοκρατικής καταγωγής. Εκείνο που διαπιστώνουμε είναι ότι ο μεταφραστής έχει αναγνωστική επάρκεια και γνωρίζει πως ο συγγραφέας αναφέρεται στους αριστοκράτες του 18^{ου} αιώνα. Όμως αποφεύγει να μεταφράσει τον όρο «*Régence*» επειδή, ενδεχομένως, δεν θα ήταν αντιληπτό στην πλειονότητα των αναγνωστών για ποια αντιβασιλεία πρόκειται. Επίσης αφήνει αμετάφραστη την μετωνυμία «*talon rouge*» η κατά λέξη μετάφρασή της οποίας θα ήταν, προφανώς, ακατανόητη αλλά ούτε και χρησιμοποιεί τη λύση της υποσημείωσης που βέβαια δεν αποτελεί μεταφραστική στρατηγική αλλά σχόλιο εντός ενός παρακειμενικού στοιχείου. Καθώς χρησιμοποιεί ένα υπερώνυμο, το αντικείμενο αναφοράς «*αριστοκράτης του 18^{ου} αιώνα*» παραμένει ακέραιο. Η απώλεια της μετωνυμίας

10. *Nouvelles*, σ. 72.

11. Alfred de Musset, *Αἱ δύο ἐρωμένοι*, *Χρυσάλλης*, 1 (1863), σ. 7.

ας «*talon rouge*» αποδυναμώνει το κείμενο στο επίπεδο των συνειρμών και των νοητικών εικόνων και παραστάσεων. Μία λύση θα ήταν να αντλήσει ο μεταφραστής μία ισοδύναμη μετωνυμία από τον ελληνικό πολιτισμικό χώρο. Ωστόσο, δεν το κάνει αρνούμενος να εφαρμόσει την εθνοκεντρική στρατηγική. Έστω και ακρωτηριασμένο υφολογικά, το ελληνικό κείμενο δεν μετατοπίζεται από τον γαλλικό πολιτισμικό χώρο. Επίσης, αν και στο πρωτότυπο μία φράση του τύπου «*aristocrate du XVIIIème siècle*» θα ήταν ένας κοινός τόπος, για το ελληνόφωνο κοινό η εικόνα αυτού του αριστοκράτη και οι συνειρμοί που επιφέρει απηχούν κάτι σαφώς μακρινό που ενδεχομένως να το γνώριζαν εν μέρει μέσω της διαμεσολάβησης άλλων κειμένων ή ζωγραφικών αναπαραστάσεων. Άρα, ο «γάλλος αριστοκράτης» ωθεί, παρά τον ακρωτηριασμό που περιγράψαμε, σε συνειρμούς που αναπαριστούν το απόμακρο.

Στο συγκεκριμένο αφήγημα θα ήταν, επίσης, ενδιαφέρον να εξεταστεί η αποτύπωση της γεωγραφίας του Παρισιού στο μετάφρασμα, καθώς τα τοπωνύμια και τα ονόματα των δρόμων όπου ο εκτυλίσσεται η κοινωνική και ερωτική ζωή του Βαλεντίνου αντιστοιχούν στο δίπολο ένδειας και πλούτου που χαρακτηρίζει και τις δύο ερωμένες του ήρωα.

Έλοϊζα και Άβελάρδος: μία παραμορφωτική απαλοιφή

Ο Λαμαρτίνος εκδίδει το 1853 έναν τόμο με βιογραφίες από τις οποίες η μία αφορά το ζευγάρι διανοουμένων του 12^{ου} αιώνα της Ελοϊζας και του Άβελάρδου. Ο συγγραφέας αναπλάθει την ιστορία σε μορφή λογοτεχνικής βιογραφίας, χρησιμοποιώντας τις πηγές της εποχής του για το θέμα. Ας δούμε εν συντομία, την πλοκή. Ο Άβελάρδος είναι κληρικός και ιδιαίτερα δημοφιλής διανοούμενος στο Παρίσι. Η Ελοϊζα, που έχει ως κηδεμόνα της το θείο της, τον Φυλβέρτο, έχει αποκτήσει μία εξαιρετικά ευρεία μόρφωση για την ηλικία της και για το φύλο της. Ο Άβελάρδος γίνεται κατ' οίκον δάσκαλός της και, όπως γνωρίζουμε, αποκτούν ερωτική σχέση η οποία καταλήγει στον ευνουχισμό του Άβελάρδου από τον θείο

της. Ωστόσο, εκείνο που γεννά την οργή του θείου δεν είναι η ερωτική σχέση αλλά το γεγονός ότι ο Αβελάρδος, αφού παντρεύεται την Ελοΐζα κρυφά, την πείθει στη συνέχεια να λάβει το μοναστικό σχήμα. Ο λόγος της κίνησής αυτής είναι η πεποίθησή του ότι η φήμη του ως θεολόγου θα πληττόταν αν μάθαιναν οι μαθητές του ότι δεν είναι αποκλειστικά απορροφημένος από τη φιλοσοφική σκέψη. Αυτή λοιπόν η απόσυρση της Ελοΐζας από τα εγκόσμια καθ' υπόδειξη του Αβελάρδου, ο οποίος δεν είχε το θάρρος «μήτε ν' άπαιτήση αὐτήν ὡς σύζυγόν του, μήτε ν' αφήσῃ αὐτήν ἐν τῷ κόσμῳ», γεννά το μένος του Φυλβέρτου. Στη συνέχεια, η Ελοΐζα θα υπηρετεί τον Κύριο, αρχικά σε μοναστήρι στο «Άργεντέλλιον» (Argenteuil), και έπειτα, ως ηγουμένη πλέον, στο μοναστήρι του Παρακλήτου το οποίο ίδρυσε ο ίδιος ο Αβελάρδος. Όσο για εκείνον, εγκαταλείπει επίσης τα εγκόσμια, αλλά με τη διδασκαλία του προκαλεί τους εκκλησιαστικούς κύκλους από τους οποίους διώκεται. Αφού περιπλανηθεί σε διάφορα μοναστήρια θα περάσει τις τελευταίες του μέρες στο μοναστήρι του Κλυνί υπό την προστασία του ηγούμενου Πέτρου του Σεβάσμιου (Pierre le Vénérable). Η Ελοΐζα, μετά τον θάνατό του, θα ζητήσει τα λείψανά του από τον ηγούμενο με τον οποίο θα έχει αλληλογραφία. Ένα από τα γράμματα αυτά θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Στο κείμενο αυτό, από την άποψη της μετάφρασης των πολιτισμικών στοιχείων, θα μας απασχολούσε να εντοπίσουμε εκείνα που αναπλάθουν τον μεσαιωνικό δυτικό κόσμο. Ωστόσο, στοιχεία προσαρμογής στον ελληνικό μεσαίωνα σχεδόν δεν βρήκαμε. Στο μετάφρασμα, δεν επιχειρείται κάποια πολιτισμική προσαρμογή και ο δυτικός μεσαιωνικός κόσμος αποδίδεται με άνεση και ακρίβεια. Ωστόσο, χαρακτηριστικό της μετάφρασης είναι η απαλοιφή. Φυσικά το φαινόμενο δεν είναι πρωτοφανές για τον 19^ο αιώνα. Είναι, πάντως, το μόνο που συνιστά παρέμβαση στο πρωτότυπο. Στο τεύχος 187 υπάρχουν μεγαλύτερης έκτασης παραλείψεις όπως αναφορές σε θεολογικές έριδες, εγκώμιο του ηγούμενου του Κλυνί, του Πέτρου του Σεβάσμιου, προς την Ελοΐζα ή περιγραφές τοπίων

όπου ήταν χτισμένα τα μοναστήρια. Υποθέτουμε ότι βασικό κριτήριο του μεταφραστή σχετικά με τα αποσπάσματα που αφαιρεί είναι να καταστήσει τη δράση της αφήγησης πυκνότερη. Ωστόσο, θα σταθούμε σε ένα απόσπασμα η αφαίρεση του οποίου αποδυναμώνει το πορτρέτο της Ελοΐζας ως διανοούμενης και παραμορφώνει το κείμενο.

Συγκεκριμένα, θα σχολιάσουμε την απαλοιφή του αποσπασματος της επιστολής του ηγούμενου του Κλυνί, του Πέτρου του Σεβάσμιου, προς την Ελοΐζα, όπου της εκφράζει το θαυμασμό του αλλά και σκιαγραφεί το πορτρέτο μιας διανοούμενης. Η θέση της Ελοΐζας στη διάνοηση της εποχής της είναι βέβαια διάχυτη σε όλο κείμενο και αυτή η ιδιότητά της αποτυπώνεται και στη μετάφραση. Ωστόσο, η επιστολή αποτελεί τη μαρτυρία ενός άντρα με εξουσία στον εκκλησιαστικό χώρο και είναι, κατά συνέπεια, αξιόπιστο τεκμήριο του πνευματικού κύρους της Ελοΐζας.¹² Επιπλέον, ο Πέτρος, στη συγκεκριμένη επιστολή, λέει πως μπορεί να μην ήταν θέλημα Θεού να την έχουν στο γυναικείο μοναστήρι του Μαρσινί που ανήκε στο αβαείο του Κλυνί, αλλά είχαν τουλάχιστον τον Αβελάρδο. Εκείνο που κρατάει ο μεταφραστής από το γράμμα αυτό των έξι σελίδων, εκ των οποίων οι δύο αφιερώνονται στην Ελοΐζα, είναι δύο παράγραφοι: η πρώτη αποτελεί αναφορά στα πνευματικά χαρίσματα του Αβελάρδου και η δεύτερη, που είναι προτροπή προς την Ελοΐζα να διατηρήσει τη μνήμη του Αβελάρδου, καταλήγει στην εξής φράση: «ένθυμού αὐτόν διά παντός ἐν Κυρίῳ».¹³

12. Παραθέτουμε την αρχή της επιστολής όπου μας εκπλήσσει η ένταση με την οποία ο Πέτρος εκφράζει το θαυμασμό του και κυρίως όταν δηλώνει ότι ήταν ακόμη έφηβος όταν έφτασε στα αυτιά του η φήμη της Ελοΐζας ως διανοούμενης: «Ce n'est pas aujourd'hui que je commence à vous aimer, ô ma sœur ! écrit-il ; car je me souviens que depuis longtemps je vous aime. Je n'avais pas encore passé les années de l'adolescence, je n'étais pas encore un jeune homme, que déjà avait retenti jusqu'à moi, non pas la renommée de votre sainteté, mais celle de votre génie», Alphonse de Lamartine, *Héloïse et Abélard*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1886.

13. «'Ελοΐζα και 'Αβελάρδος», σ. 40.

Η ακρωτηριασμένη μετάφραση της επιστολής αποσιωπά οτιδήποτε αναφέρει ο Πέτρος για την ίδια την Ελοΐζα ενώ κρατά, έστω και περιληπτικά, τον έπαινο για τον Αβελάρδο. Η συγκεκριμένη, λοιπόν, απαλοιφή, που αποσιωπά τον λόγο ενός συγχρόνου της Ελοΐζας, ο οποίος μαρτυρά ότι το πνευματικό της κύρος ήταν, ίσης, τουλάχιστον, ακτινοβολίας, με εκείνο του Αβελάρδου, είναι παραμορφωτική και σαφώς ιδεολογικά χρωματισμένη.

«Σακεσπήρος»: αλλαγή τίτλου, απαλοιφή των υποσημειώσεων, ρευστότητα θεωρητικών όρων

Διανοούμενη, υπέρμαχος της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού, η Mme de Staël εκδίδει το 1800 το γνωστό έργο της *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*. Πρόκειται για το δέκατο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου με τίτλο «Des tragédies de Shakespeare». Ο έλληνας μεταφραστής έδωσε ως τίτλο το όνομα του λογοτέχνη του οποίου το έργο σχολιάζεται. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναρωτηθούμε αν έκρινε ότι το όνομα και μόνο του δραματουργού, που παραπέμπει σε ένα πορτρέτο του Σέξπιρ, είναι ελκυστικότερο. Βέβαια, το συγκεκριμένο δοκίμιο επικεντρώνεται σε ζητήματα της σεξπικρής ποιητικής τα οποία εξετάζονται, κατά περίπτωση, συγκριτικά με την αρχαία ελληνική τραγωδία και το γαλλικό θέατρο. Η εκλαϊκευτική αυτή πρόθεση που μαρτυρά ο τίτλος, ο οποίος προδιαθέτει τον αναγνώστη για μια βιογραφία, είδος περισσότερο ευανάγνωστο από το φιλολογικό δοκίμιο που αναλύει θέματα ποιητικής, δεν χαρακτηρίζει και τη μετάφραση του κυρίου σώματος. Υπάρχουν, πάντως, παραλείψεις μικρής και μεγάλης κλίμακας. Ως παράδειγμα απαλοιφής μικρής κλίμακας αναφέρουμε τον τίτλο του έργου *Τρωίλος και Χρυσήδα* που, προφανώς δεν θα ήταν ακόμη οικείος στο ελληνικό κοινό, ενώ, βέβαια, έχουν μεταφραστεί οι τίτλοι: *Μάκβεθ*, *Όθέλλος*, *Ριχάρδος ο Γ΄*, *Βασιλεύς Αθήν*, *Ρωμαίος* και *Ίουλιέτα*. *Άμλέτος*, *Ή Τρικυμία*. Μεγάλης κλίμακας απαλοιφή, και μοναδική, αποτελούν

οι υποσημειώσεις της συγγραφέως. Στο παρακειμενικό αυτό στοιχείο γίνεται αναφορά σε άλλους μελετητές και δίνονται παραδείγματα τα οποία στηρίζουν την ανάλυση στο κυρίως κείμενο. Έτσι, αναπτύσσεται, για παράδειγμα, ένα εκτεταμένο σχόλιο αναφορικά με την ψυχική κατάσταση του Άμλετ, την οποία ο έλληνας αναγνώστης δεν έχει την ευκαιρία να διαβάσει.

Ο μεταφραστής φαίνεται να κατανοεί σχεδόν πλήρως το συγκεκριμένο φιλολογικό δοκίμιο με θέμα το σαιξπηρικό θέατρο. Δεν μπορούμε να πούμε ότι στο κείμενο αυτό εμφανίζονται έννοιες ανοίκειες. Ωστόσο, κάποια ερωτήματα προκύπτουν, όπως στο απόσπασμα που ακολουθεί:

«...ce n'est pas au grand homme, c'est à l'homme que l'on s'intéresse ; l'on n'est point alors ému par des sentiments qui sont quelquefois de **convention** tragique, mais par une impression tellement rapprochée des impressions de la vie, que l'illusion en est plus grande».¹⁴

«Τότε όχι ο μέγας άνθρωπος αλλά απλώς ο άνθρωπος μάς ενδιαφέρει· δέν συγκινούμεθα υπό αισθημάτων τραγικήν ένιοτε έχόντων **ένότητα**, άλλ' υπό έντυπώσεων, αίτινες τόσον όμοιάζουν τάς έντυπώσεις τής ζωής, καθ' όσον άπάτη αύτών είναι μεγαλειτέρα».¹⁵

Αναρωτιόμαστε γιατί τη λέξη «convention», την οποία σήμερα σε αυτά τα συμφραζόμενα θα τη μεταφράζαμε ως «σύμβαση», ο μεταφραστής τη μεταφράζει ως «ένότητα». Θα ήταν ενδιαφέρον να αναζητηθεί η διαδρομή που έκανε η σκέψη του μεταφραστή με βάση τον θεατρικό θεωρητικό λόγο της εποχής για τη συγκεκριμένη επιλογή του.

Η μελέτη μεταφράσεων δοκιμιακού λόγου αποτελούν ιδι-

---

14. Mme de Staël, *De la littérature*, Flammarion, επιμ. Gérard Gengembre, Jean Goldzink, Παρίσι, 1991, σ. 219.

15. «Σακεσπέρως» μτφρ. Γ. Α. Θελεξινόη, τ. 17, σ. 205.

αίτερα γόνιμο έδαφος για τη μελέτη της εξέλιξης των όρων που αποδίδουν αφηρημένες έννοιες. Γενικότερα, αποτυπώνουν τα στάδια ωρίμανσης του ελληνικού θεωρητικού λόγου.

Παραδείγματα αμηχανίας του μεταφρασεολογικού σχολιασμού

Ωστόσο, θα θέλαμε να σχολιάσουμε μία ακόμη διάσταση της περιδιάβασής μας στις τρεις αυτές μεταφράσεις. Πρόκειται για την αμηχανία που προκαλεί στον σύγχρονο μεταφρασεολόγο η ρευστότητα της ελληνικής γλώσσας της εποχής. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το εξής: στο κείμενο της Mme de Staël μεταφράζεται, στην ίδια σελίδα η λέξη *remords* –που σήμερα θα τη μεταφράζαμε, μηχανικά σχεδόν, ως τύψη/εις– με δύο διαφορετικές ονομαστικές φράσεις που περιέχουν, ωστόσο, τον όρο «τύψη»: «οί έλεγχοι του συνειδότος»¹⁶ (*les remords*) και «άνευ τύψεων συνειδότος» (*sans remords*). Στην ίδια επίσης σελίδα, ο μεταφραστής αναφερόμενος στην εσωτερική μάχη (*lutte intérieure*) του Μάκβεθ με τη φιλοδοξία και την αρετή, χρησιμοποιεί τον όρο «έσωτερική τάξη». Η ποιότητα του μεταφράσματος δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο μεταφραστής παρανοεί την γαλλική λέξη «*lutte*». Στο σημείο αυτό θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί τι είναι εκείνο που ο μεταφραστής εννοεί με τη λέξη «τάξη», η οποία για τον σύγχρονο μεταφραστή αποτελεί λάθος επιλογή.

Από το κείμενο του Λαμαρτίνου θα θέλαμε να σχολιάσουμε, στην ίδια πρόταση, δύο στοιχεία:

«Les poésies dont il **composait** lui-même la musique afin que la passion dont elles étaient animées se communiquât par deux **sens** à la fois à l'âme, devinrent le manuel des poètes».¹⁷

16. «Σακεσπῆρος», σ. 206.

17. *Héloïse et Abélard*, σ. 7.

«Αί ποιήσεις, ἅς ἐτόνιζεν ὁ ἴδιος, ἵνα τό ἐμφυχοῦν αὐτάς πάθος μεταδοθῆ τῇ ψυχῇ διὰ δύο ἔνταυτῶ **αἰσθητηρίων** ἐγένετο τό ἐγγχειρίδιον τῶν ποιητῶν».¹⁸

Το «ετόνιζεν», για τον σύγχρονο ἔλληνα αναγνώστη δεν είναι άμεσα κατανοητό ως «μελοποιούσε». Αντίθετα, με βάση τη δική μας γλωσσική πραγματικότητα, θα μπορούσαμε στην ίδια πρόταση να κάνουμε το εξής σχόλιο: το «αισθητήριο» είναι επιτυχεστέρα επιλογή από το «αισθήσεις», καθώς οι αισθήσεις παραπέμπουν στην πρόσληψη ερεθίσματος από τον υλικό κόσμος, ενώ το «αισθητήριο» εστιάζει στο ὄργανο πρόσληψης. Μπορεί εδώ να μην πρόκειται κυριολεκτικά για το ὄργανο μίας εκ των πέντε αισθήσεων, πρόκειται, όμως, για τον ανθρώπινο λόγο που αποτελεί επίσης ὄργανο πρόσληψης της πραγματικότητας.

Σημείο σύγκλισης των τριῶν μεταφράσεων: η μη εθνοκεντρική στρατηγική

Το κοινό χαρακτηριστικό των τριῶν μεταφράσεων είναι ότι καμία δεν υιοθετεῖ εθνοκεντρική στρατηγική. Το ανοίκειο οι μεταφραστές το ἀπάλειψαν, κατά περίπτωση. Δεν είδαμε όμως να χρησιμοποιούνται πολιτισμικά ισοδύναμα. Ἐτσι, το κείμενο του Musset παραμένει αυστηρά αγκιστρωμένο στον χώρο και χρόνο της αφήγησής του. Το κείμενο του Λαμαρτίνου, δεν περιέχει κανένα στοιχείο που να μαρτυρά προσπάθεια του μεταφραστή να καταστήσει τον γαλλικό Μεσαίωνα περισσότερο οικείο στον ἔλληνα αναγνώστη των μέσων του 19^{ου} αιώνα. Το κείμενο, βέβαια, της Mme de Staël, ως δοκίμιο –άρα ένα κείμενο όπου υπερισχύει η μετάδοση της πληροφορίας έναντι της αναγνωστικής απόλαυσης– είναι λιγότερο πρόσφορο στη χρήση πολιτισμικών ισοδυνάμων. Ωστόσο, ο μεταφραστής θα μπορούσε να παρέμβει μέσω της επεξήγησης, είτε εντός της μετάφρασης είτε σε μορφή υποσημείωσης.

18. «Ἐλοΐζα και Ἄβελάρδος», σ. 342.

Αντίθετα, έχουμε την αίσθηση ότι απευθύνεται σε αναγνώστες που δεν νιώθουν ανοίκεια με την αγγλική και γαλλική λογοτεχνία και ιστορία.

Ο Ρήγας στο σύντομο σημείωμα «Πρός τούς αναγνώστας» που συνοδεύει τη διασκευή των έξι διηγημάτων του Restif de la Bretonne, στην οποία έδωσε τον τίτλο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, δηλώνει: «Ἡ μετάφρασίς μου εἶναι ἐλευθέρα, ἤγγουν μόνον κατά το νόημα (ἐπρόσθεσα καί μερικά), ἐπειδή καί, ἄν ἀκολουθοῦσα κατά λέξιν τόν συγγραφέα μέ φαίνεται πώς δέν ἐγίνετο κατάλληλος μέ τό ὕφος τῆς γλώσσης μας, διατί ἤχει καθεμία τόν ιδιωτισμόν της».¹⁹ Από την εισαγωγή του Π. Πίστα στη σύγχρονη έκδοση των Απάντων του Ρήγα θα κρατήσουμε το σχόλιο όπου αναφέρεται στα πολιτισμικά ισοδύναμα που χρησιμοποίησε ο Ρήγας αλλά και στη δημιουργία ενός ελληνικού διακειμενικού λογοτεχνικού ιστού: «...“φαναριωποιεῖ” τους εραστές του Παρισιού στις καθημερινές λεπτομέρειες της ζωής τους (“εξανατολίζοντας” π.χ. τις κατοικίες τους και τα νομίσματά τους), στις καθημερινές εκφράσεις της ομιλίας τους και στις πληθωρικές εκδηλώσεις των αισθημάτων τους (αντλώντας για την τελευταία περίπτωση εκφραστικούς τρόπους και “τόπους” από τη φαναριώτικη ποίηση)».²⁰ Για τους μεταφραστές, έργο των οποίων παρουσιάσαμε, η συγκεκριμένη μεταφραστική στάση δεν έχει καμία απήχηση. Στη δική μας περίπτωση το κυρίαρχο εύρημα είναι η απαλοιφή. Πάντως, ακόμη και στο κείμενο του Λαμαρτίνου όπου η απαλοιφή υπήρξε παραμορφωτική, ό,τι έχει μεταφραστεί δεν έχει παραμορφωθεί. Ο συγκεκριμένος χώρος είναι τελικά οικείος για τον μεταφραστή και υποθέτουμε ότι θα ήταν και για τον αναγνώστη. Οι μεταφραστές δεν οικειοποιούνται το ξένο παρά ζουν μέσα σε αυτό.

Θα θέλαμε, ωστόσο, να διευκρινίσουμε τη διάσταση που

---

19. Ρήγα Βαλεσινλή, *Απαντα τα σωζόμενα*, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Παναγιώτης Σ. Πίστας, τόμος Α΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2001, σ. 65.

20. *Απαντα...*, σ. 30.

δώσαμε στον όρο «εθνοκεντρική μετάφραση» στη συγκεκριμένη εργασία, τον οποίο φυσικά και δανειστήκαμε από το θεωρητικό σχήμα περί μετάφρασης του Antoine Berman. Ας θυμηθούμε πώς ορίζει ο γάλλος μεταφρασεολόγος τον όρο «εθνοκεντρικό»: «Το εθνοκεντρικό θα σημαίνει εδώ: αυτό που ανάγει τα πάντα στη δική του κουλτούρα, στις νόρμες και τις αξίες του, και θεωρεί ό,τι είναι τοποθετημένο εκτός αυτής, –το Ξένο– αρνητικό ή μόλις άξιο να προσαρτηθεί, να προσαρμοστεί για να αυξήσει τον πλούτο της εν λόγω κουλτούρας».²¹ Ο Berman έχει ως παράδειγμα αναφοράς κυρίως τις μεταφράσεις προς τη γαλλική γλώσσα κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Από τον παραπάνω ορισμό θα έπρεπε για την ελληνική περίπτωση να κρατήσουμε το πρώτο σκέλος, το περιγραφικό, και όχι εκείνο που δηλώνει την ιδεολογική στάση του μεταφραστή προς το ξένο. Στον ελληνικό υπό διαμόρφωση πολιτισμικό χώρο του 19^{ου} αιώνα, είναι αμφίβολο αν η πρόθεση των διαμεσολαβητών-μεταφραστών έχει την αφετηρία της στην πεποίθηση ότι το «ξένο είναι αρνητικό ή μόλις άξιο». Θα μπορούσαμε για την ελληνική περίπτωση να πούμε ότι καθώς το ξένο στοιχείο, μέσω των μεταφράσεων, κατακλύζει τα κείμενα που γράφονται στην ελληνική γλώσσα, η εθνοκεντρική μετάφραση είναι ένας τρόπος να ενισχυθεί ο δεσμός με το ξένο μέσω της απόδοσής του με εγχώρια χαρακτηριστικά. Αν και στις μεταφράσεις που εξετάσαμε δεν διακρίναμε την εθνοκεντρική στρατηγική, γνωρίζουμε ότι στον ελληνικό 19^ο αιώνα είναι συνήθης.²²

Ωστόσο, κατά τη μελέτη αυτών των μεταφράσεων αναδύθηκε ένα ανοίκειο στοιχείο. Το στοιχείο αυτό αφορά τον / την

21. Antoine Berman, *Η μετάφραση και το γράμμα ή το πανδοχείο του απόμαχου*, μτφρ. Σεσίλ Ιγγλέση Μαργέλλου, Αθήνα, 2005, Μεταίχμιο, σ. 31.

22. Η Α. Ταμπάκη στο άρθρο σχολιάζοντας την εθνοκεντρική στρατηγική του Ι. Ι. Σκυλίτση, σημειώνει: «Ας μη παραβλέπουμε άλλωστε πως το ζήτημα της “διασκευής”, της μεταφοράς “εις τα καθ’ ημάς” παραμένει μείζον για τον 19^ο αιώνα...» (Ταμπάκη, σ. 141).

μεταφρασεολόγο ως προς τον ελληνικό 19^ο αιώνα. Η γλώσσα πολλές φορές προκαλεί αμηχανία και αυτή την αμηχανία δεν την απαλείφει μία έρευνα στο λεξικό ή η αυτόματη αναγνώριση των συντακτικών δομών της καθαρεύουσας μετά από πολλές αναγνώσεις κειμένων της περιόδου. Το πρόβλημα είναι ότι οι λέξεις σχεδόν όλες είναι γνωστές αλλά έχουμε, όχι σπάνια, την αίσθηση ότι πρόκειται για λάθος επιλογή από τον παραδειγματικό άξονα με λέξεις συγγενικής σημασίας.²³ Η παιδεία των μεταφραστών, τα μεταφράσματα των οποίων εξετάσαμε, μας κάνει να αμφιβάλουμε ότι πρόκειται για μεταφραστικές αστοχίες που πηγάζουν από την ελλιπή γνώση της γαλλικής. Η ρευστότητα της γλώσσας της εποχής δεν επιτρέπει να αξιολογήσουμε με ασφάλεια την επιλογή. Αναμφίβολα, λοιπόν, οι μεταφράσεις αποτελούν πηγή μελέτης της διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας όπως παρατηρεί και ο Henri Tonnet: «Είναι προφανές ότι ανάλογες μελέτες “ιστορικής μεταφρασεολογίας” θα συνέβαλλαν σημαντικά στη χαρτογράφηση του νεοελληνικού λεξιλογίου και θα έφεραν στην επιφάνεια τις ποικίλες αποδόσεις που επιχειρήθηκαν πριν την οριστική καθιέρωση λέξεων και όρων».²⁴ Επίσης, αγνοούμε το βιωματικό βάρος των λέξεων. Έτσι, στο ελληνικό κείμενο διαμεσολαβεί, σε αρκετά σημεία, το γαλλικό ώστε να ξεπεραστεί η αναγνωστική αμηχανία. Το ξένο είναι στην προκειμένη περίπτωση το οικείο, ενώ για τον ελληνόφωνο ή την ελληνόφωνη μεταφρασεολόγο, το ελληνικό είναι το ανοίκειο.

23. Για το ζήτημα της επιλογής συνωνυμικών όρων, βλ.: Lucia Marcheselli Loukas, «Θεωρία και πράξη της μετάφρασης στον Δ. Καταρτζή», στον τόμο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18^{ος} – 20^{ος} αι.* Αθήνα, 8-11. 11. 1998, τ. 3, *Μετάφραση και Διαπολιτισμικές Σχέσεις*, επιμ. Άννα Ταμπάκη Στέση Αθήνη, Δόμος, Αθήνα, 1998, σσ. 67-80.

24. Henri Tonnet, «A propos d'une ancienne traduction-adaptation de Louis Sébastien Mercier en grec moderne», *Σύγκριση*, 9 (1998), σ. 43.

Από το χαρτί στην οθόνη: Θεατρικά έργα σε ψηφιακή μορφή*

Ο 19ος αιώνας υπήρξε μια περίοδος έντονων ιδεολογικών, πνευματικών και πολιτισμικών αναζητήσεων, καθώς και πολυποίκιλων κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων και ιστορικών μεταβολών, άμεσα συνδεδεμένων με τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και τον αυτοπροσδιορισμό του ελληνικού κράτους. Σημαντικό μέρος των αναζητήσεων αυτών εκφράστηκε μέσα από τις σελίδες του περιοδικού και ημερήσιου Τύπου, ο οποίος γνώρισε σημαντική άνθιση, από τη δεκαετία του 1850 και μετά. Η αρθρογραφία και οι μελέτες, που φιλοξενούνταν στα έντυπα της εποχής, έθιγαν θέματα σχετικά με την εισροή ξένων λογοτεχνικών ρευμάτων και την επίδρασή τους στη συγκρότηση της «εθνικής λογοτεχνίας». Παράλληλα, ο Τύπος υπήρξε ο δίαυλος επικοινωνίας των αναγνωστών με τα όσα συντελούνταν στην αναπτυσσόμενη θεατρικά Ευρώπη, μεταφέροντας με τρόπο ζωντανό τα επιτεύγματα και τις εξελίξεις του πολιτισμού των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών. Ωστόσο, οι σελίδες των περιοδικών και ημερήσιων εκδόσεων δεν χρησιμοποιήθηκαν μόνον ως χώρος διεξαγωγής θεατρικών συζητήσεων και διαξιφισμών, ούτε αποκλειστικά και μόνο για τη δημοσίευση θεμάτων ειδησεογραφικού ενδιαφέ-

---

* Το παρόν άρθρο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στο επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Θεάτρου ΣΚΗΝΗ, 6 (2014), σσ. 101-113.

ροντος. Πολύ συχνά δημοσιεύονταν θεατρικά κείμενα είτε εγχώριας παραγωγής, γνωστοποιώντας τους δραματουργικούς πειραματισμούς των Ελλήνων λογίων, είτε ευρωπαϊκής εσοδείας, συμπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την εικόνα των αναγνωστών για τη θεατρική ζωή της Ευρώπης. Κάποια από αυτά τα έργα, μετά τη δημοσίευση τους σε κάποιο έντυπο, αποτέλεσαν αυτόνομες εκδόσεις, ενώ κάποια άλλα, σχεδόν ξεχασμένα σήμερα, παρέμειναν στις σελίδες των περιοδικών και των εφημερίδων. Οι τελευταίες βιβλιογραφικές μελέτες έχουν πια εντοπίσει και καταγράψει όσα θεατρικά έργα εκδόθηκαν ως αυτόνομες εκδόσεις ή δημοσιεύτηκαν ως μέρος της ύλης περιοδικών ή ημερήσιων εντύπων.¹

Έχοντας επίγνωση της ανάγκης των σύγχρονων μελετητών για άμεση πρόσβαση στις πρωτογενείς πηγές, η έρευνά μας, προϊόν της συνεργασίας του Τμήματος Θεάτρου της Σχολής Καλών Τεχνών του Α.Π.Θ με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, στο πλαίσιο των υποτροφιών Μεταδιδακτορικής Έρευνας της Επιτροπής Ερευνών του Α.Π.Θ.,² είχε ως στόχο τη συλλογή, ταξινόμηση και ψηφιοποίηση των θεατρικών έργων, που δημοσιεύτηκαν σε ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά του 19ου αιώνα.

Μεγάλο μέρος των δημοσιευμένων θεατρικών έργων, είτε φωτοτυπημένων είτε σε μορφή μικροφίλμ, βρίσκεται καταλογογραφημένο και αρχειοθετημένο στο Αρχείο του Ι.Μ.Σ., στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος «Πηγές της Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου». Ωστόσο, προκειμένου να

1. Βλ. Γεωργία Λαδογιάννη-Τζούφη, «Αρχές του νεοελληνικού θεάτρου. Βιβλιογραφία των έντυπων εκδόσεων 1637-1879», *Δρώμενα/Παράρτημα 2* (1996)· Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Η ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19ου αιώνα», *Παράβασις*, 4 (2002), σσ. 87-203· Φίλιππος Ηλίου και Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Η ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, 1864-1900*, τμ. 4, Βιβλιογραφικό εργαστήριο «Φίλιππος Ηλίου», Αθήνα 2006 (τώρα και στον ιστότοπο του Μουσείου Μπενάκη [<http://www.benaki.gr/bibliology/19.htm> (15/10/2014)]).

2. «Υποτροφίες Αριστείας – Βραβεία Αριστείας & Καινοτομίας», Επιτροπή Ερευνών του Α.Π.Θ.

εντοπιστούν όσο το δυνατόν περισσότερα έργα, αξιοποιήθηκαν και άλλες πηγές, όπως η συλλογή των εφημερίδων της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, οι ψηφιακές συλλογές των Πανεπιστημίων Κρήτης (*ANEMH*) και Πάτρας (*Κοσμόπολις και Πλειάς*) αλλά και του Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.). Επίσης, υλικό αναζητήθηκε στις μεγάλες βιβλιοθήκες της Αθήνας (Εθνική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη της Βουλής και Μπενάκειος), όπως επίσης και στη Βιβλιοθήκη του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ και της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το σώμα της ηλεκτρονικής μορφής των κειμένων πρόκειται να αναρτηθεί στους ιστότοπους του Τμήματος Θεάτρου Θεσσαλονίκης, αλλά και του Ι.Μ.Σ. Στις σχετικές ιστοσελίδες ο ερευνητής θα μπορεί να μελετήσει 508 έργα (383 πλήρη και 125 σε αποσπάσματα), που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες, περιοδικά και ημερολόγια των Αθηνών, αλλά και πόλεων εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων.³ Το κάθε έργο συνοδεύεται από μια σύντομη βιβλιογραφική παραπομπή. Στα μεταφρασμένα έργα παρατίθεται και ο πρωτότυπος τίτλος του έργου, όπου αυτό στάθηκε δυνατό. Με την υλοποίηση της παρούσας πρότασης, οι μελετητές έχουν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με θεατρικά έργα, που μέχρι αυτή τη στιγμή βρίσκονταν διάσπαρτα σε διάφορα έντυπα και συλλογές.

* * *

Η συστηματική δημοσίευση θεατρικών έργων άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του 1830 σε εφημερίδες της Σμύρνης, της Ζακύνθου και της Σύρου, σε πόλεις, δηλαδή, όπου υπήρχε έντονη εμπορική δραστηριότητα και, ως εκ τούτου, μεγαλύτερη και ευκολότερη διακίνηση ιδεών. Μία δεκαετία περίπου αργότερα, τα πρώτα θεατρικά έργα άρχισαν να κοσμούν και τις σελίδες των αθηναϊκών εντύπων. Προς τα μέσα της δεκα-

---

3. Αποδελτιώθηκαν 47 περιοδικά, 39 εφημερίδες και 24 ετήσια ημερολόγια (βλ. Παράρτημα).

ετίας του 1860, η έκδοση φιλολογικών-οικογενειακών περι-
οδικών με έδρα την Αθήνα, όπως και ετήσιων ημερολογίων
παρόμοιου προσανατολισμού, άρχισε να γίνεται πυκνότερη: η
Εθνική Βιβλιοθήκη, η *Εστία*, ο *Παρθενών*, η *Εβδομάς*, αλλά
και τα δύο λιγότερα αμιγώς θεατρικά περιοδικά *Θεατρική
Επιθεώρησης* και *Θεατρικός Ορίζων*, είναι μόνο κάποια αυτά.
Την τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα, τον ρόλο των
περιοδικών αναλαμβάνουν οι εφημερίδες. Το 1875, ο Δημή-
τριος Κορομηλάς εξέδωσε την εφημερίδα *Εφημερίς*, για να
ακολουθήσει η *Ακρόπολις*, το *Άστυ*, η καινούργια καθημερι-
νή *Εστία*, το *Σκριπ*, το *Εμπρός*, κ.ά. Η εκδοτική δραστηριό-
τητα στις υπόλοιπες πόλεις, εντός και εκτός συνόρων, μπορεί
να μην ήταν τόσο ανεπτυγμένη, όμως τα έργα, που δημο-
σιεύονταν, δεν στερούνταν ποιότητας. Εφημερίδες όπως το
Μέλλον της Ζακύνθου, η *Εφημερίς των Ειδήσεων* της Κέρ-
κυρας, η *Αρμονία* της Κωνσταντινούπολης ή τα σμυρναϊκά
περιοδικά *Φιλόκαλος*, *Σμυρναίος* και *Ανατολική Επιθεώρησης*
δημοσίευαν αρκετά συχνά στις σελίδες τους έργα Ελλήνων
αλλά και ξένων συγγραφέων.

Ο χαρακτήρας του εντύπου επηρέαζε την επιλογή των έρ-
γων. Η σατιρική εφημερίδα, λόγου χάρη, του Βλάσση Γαβρι-
ηλίδη *Μη χάνεσαι* δημοσίευε, κατά κύριο λόγο, μονόπρακτα
σατιρικά θεατρικά έργα, άμεσα συνδεδεμένα με την πολιτική
ή κοινωνική επικαιρότητα της εποχής. Η εικονογραφημένη κα-
θαρευουσιάνικη *Πανδώρα*, που εξέδιδαν από κοινού οι Νικό-
λαος Δραγούμης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Κωνσταντί-
νος Παπαρρηγόπουλος, ανάμεσα στα άρθρα βυζαντινού και
αρχαιολογικού ενδιαφέροντος δημοσίευσε αρκετά έργα συγ-
γραφέων του Γαλλικού ρομαντισμού, όπως του Αλφρέντ ντε
Μυσσέ [Alfred de Musset], ή των λιγότερο γνωστών σήμερα
Μερύ Ζοζέφ [Méry Joseph] και Αλφόνς Καρ [Alphonse Karr].
Σε παρόμοια τροχιά κινήθηκαν και οι υπόλοιποι διευθυντές και
αρχισυντάκτες των φιλολογικών-οικογενειακών περιοδικών,
που εκδόθηκαν καθ' όλη, σχεδόν, τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Η μελέτη των περιεχομένων του Τύπου της εποχής δεί-
χνει, ότι οι προτιμήσεις των εκδοτών κάλυπταν σχεδόν όλο το

φάσμα της ευρωπαϊκής θεατρικής παραγωγής. Τα δράματα του Ουίλλιαμ Σαίξπηρ [William Shakespeare] και οι διδακτικές κωμωδίες του Μολιέρου [Molière] διασταυρώνονταν με τις κωμωδίες ίντριγκας του Πέδρο Καλδερόν ντε λα Μπάρκα [Pedro Calderon de la Barca], και οι αρχαιόθεμες τραγωδίες του Βολταίρου [Voltaire] και του Γκοτχολντ Εφραϊμ Λέσσινγκ [Gotthold Ephraim Lessing] με τα μυθιστορηματικά δράματα και τα αποσπάσματα έργων του Βίκτωρ Ουγκώ [Victor Hugo], του Γκαίτε [Goethe], του λόρδου Μπάϋρον [Byron] ή του Αλεξάντρ Πούσκιν [Aleksandr Pushkin]. Προς το τέλος του αιώνα, τα θεατρικά περιεχόμενα εμπλουτίστηκαν με τα ‘καλογραμμένα έργα’ του Ευγένιου Σκριμπ [Eugène Scribe], του Εμίλιου Ωζιέ [Émile Augier] και του Βικτωριέν Σαρντού [Victorien Sardou].

Τα πράγματα άλλαξαν προς το τέλος του αιώνα. Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 άλλαξε άρδην το τοπίο τόσο σε επίπεδο λογοτεχνικό όσο και σε επίπεδο περιοδικών εκδόσεων. Η Τέχνη που εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, το 1898, Το περιοδικό μας του Γεράσιμου Βώκου, ή ο Διώνυσος, λίγα χρόνια αργότερα, των Δημήτριου Χατζόπουλου και Γιάννη Καμπύση, έκαναν ένα μεγάλο άνοιγμα σε πρωτοποριακά ρεύματα, όπως ο Συμβολισμός, ο Αισθητισμός και ο Νεορομαντισμός.⁴ Στις σελίδες τους, έργα του Χένρικ Ίψεν [Henrik Ibsen] και του Αύγουστου Στρίντμπεργκ [August Strindberg] βρήκαν τη θέση τους δίπλα σε αναλύσεις για τον Φρίντριχ Νίτσε [Friedrich Nietzsche] και μεταφράσεις ποιημάτων του Στεφάν Μαλλαρμέ [Stéphane Mallarmé].

---

4. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Μια επισκόπηση της πνευματικής ζωής στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα», *Αποτυπώματα του χρόνου. Ιστορικά δοκίμια για μια μη θεωρητική θεωρία*, Πόλις, Αθήνα 2006, σσ. 162-165. Αγγέλα Καστρινάκη, «“Ο ποιητής είν’ ο μεγάλος πατριώτης!” Η ήττα του ’97 και η ανάδυση μιας νέας καλλιτεχνικής συνείδησης» στον τόμο: *Ο πόλεμος του 1897. Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων* Αθήνα 4 - 5 Δεκεμβρίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σσ. 196-197.

Τα κριτήρια της επιλογής δεν μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια. Η πρωτότυπη γλώσσα του έργου θα πρέπει να ήταν ένας από τους βασικότερους παράγοντες επιλογής. Μια γρήγορη και μόνο ανάγνωση των τίτλων των έργων και των ονομάτων των συγγραφέων δείχνει την προτίμηση των εκδοτών ή/και των μεταφραστών στα γαλλικά έργα. Είτε επειδή οι περισσότεροι που καταπιάνονταν με την μετάφραση ήταν γαλλομαθείς, είτε επειδή ο κάθε εκδότης επιθυμούσε να συνδεθεί το έντυπό του με τα παρισινά λογοτεχνικά και θεατρικά επιτεύγματα, οι Γάλλοι συγγραφείς επιβλήθηκαν σχεδόν κατά κράτος. Από τη δεκαετία του 1830 και μέχρι το τέλος του αιώνα μεταφράστηκαν 38 Γάλλοι συγγραφείς έναντι 9 Ιταλών, 5 Άγγλων και 5 Γερμανών. Τη δεκαετία του 1870 προστέθηκαν οι Ισπανοί (3) και οι Ρώσοι (2), και δύο δεκαετίες αργότερα οι Σκανδιναβοί (2).

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο 19ος αιώνας ήταν ένας αιώνας μεταφράσεων και μεταφραστών. Το φαινόμενο της μετάφρασης κειμένων του ευρωπαϊκού πνεύματος ήταν συνήθης πρακτική κατά τον 19ο αιώνα, αφού από τις σελίδες των περιοδικών και των εφημερίδων δημοσιεύονταν μεταφράσεις ευρωπαϊκών διηγημάτων ή μυθιστορημάτων. Σημαντικοί λογοτέχνες της εποχής, όπως ο Αριστομένης Προβελέγγιος, ο Γεώργιος Στρατήγης, ο Γεώργιος Παράσχος και πολλοί άλλοι, ανέπτυξαν παράλληλα με τη λογοτεχνική τους δραστηριότητα, και σημαντικό μεταφραστικό έργο. Μόνον ο Μιχαήλ Δαμιράλης ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη μετάφραση (υπήρξε ένας από τους πιο συστηματικούς μεταφραστές των έργων του Σαίξπηρ) – για όλους τους υπόλοιπους δεν ήταν παρά ένα είδος πάρεργου στο κύριο έργο τους, που ήταν κατά κύριο λόγο η ενασχόλησή τους με την ποίηση ή την πεζογραφία.

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι οι εκδότες εξόρισαν τους Έλληνες συγγραφείς από τα έντυπά τους. Από τα μέσα ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1860, όλο και πιο συχνά, τα έργα του Τιμολέοντος Αμπελά, του Σπυρίδωνος Βασιλειάδη, του Νικόλαου Λάσκαρη, αλλά και του Γεώργιου Δροσίνη ή του

Δημήτριου Ταγκόπουλου, έβρισκαν περίοπτη θέση πλάι στους ευρωπαίους ομότεχνούς τους.

Όσο περνούσαν τα χρόνια και το αναγνωστικό κοινό εξοικειωνόταν όλο και περισσότερο με τα φιλολογικά περιοδικά και την ύλη τους, τόσο αυξανόταν ο αριθμός των θεατρικών έργων που δημοσιεύονταν. Έτσι, ενώ μέχρι τη δεκαετία του 1850 τα δημοσιευμένα έργα δεν ξεπερνούσαν τα 10 τον χρόνο, από τη δεκαετία του 1860 υπήρξε μια κατακόρυφη αύξηση. Μεταξύ 1860-1869 δημοσιεύτηκαν 47 έργα, ενώ τρεις δεκαετίες αργότερα ο αριθμός σχεδόν τριπλασιάστηκε: την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα δημοσιεύτηκαν 189 έργα.⁵

* * *

Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι δεν δημοσιεύονταν σχεδόν καθόλου έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Σε ένα διάστημα εξήντα σχεδόν χρόνων δημοσιεύτηκαν μόνο τέσσερις αρχαίες τραγωδίες (*Πέρσαι* του Αισχύλου και οι τραγωδίες του Ευριπίδη *Μήδεια*, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, και *Ιππόλυτος*), ενώ καμία κωμωδία δεν δημοσιεύτηκε.⁶ Προφανώς, ο αθυρόστομος και πολλές φορές προκλητικός λόγος του Αριστοφάνη δεν ταίριαζε ούτε στο προφίλ των οικογενειακών-λογοτεχνικών περιοδικών, αλλά ούτε και στο κύρος των πολιτικών εφημερίδων. Από την άλλη, η απουσία των τραγικών ποιητών από την ύλη του περιοδικού και ημερή-

5. Τα περισσότερα έργα δημοσιεύονταν σε περιοδικά και ετήσια ημερολόγια: *Εβδομάς* (1884-1892) 23 έργα, *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865-1870, 1872-1873) 20, *Εστία* (1876-1895) και *Ιλισσός* (1868-1872) 18, *Εικονογραφημένη Εστία* (1890-1895) 14, *Παρθενών* (1971-1873, 1878-1879) 12, *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1886-1918) 41.

6. Αισχύλος, *Πέρσαι* [απόσπασμα], μτφρ. Χ. Αναστασιάδης, *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων Σμύρνης*, τχ. 65 (Μάιος 1842), σσ. 71-72· Αισχύλος, *Πέρσαι*, μτφρ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ποικίλη Στοά*, έτ. Δ' (1884), σσ. 268-314· Ευριπίδης, *Μήδεια*, μτφρ. Π. Θωμάς, *Ημερολόγιον της Ανατολής* Κωνσταντινούπολης, έτ. Ε' (1886), σσ. 24-77· Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* [απόσπασμα], μτφρ. Φιλip. Α. Οικονομίδου, *Η Φύσις*, τχ. 37 (21.2.1893), σσ. 291-292· Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* [απόσπασμα], μτφρ. Δ. Μ. Σάρρος, *Εθνική Αγωγή*, τχ. 16 (1.10.1898), σσ. 234-244.

σιου Τύπου και η σαφής προτίμηση σε μορφές και θέματα από τον Μεσαίωνα κι από τη σύγχρονη εποχή ήταν το αποτέλεσμα της γενικότερης Ρομαντικής τάσης «να αντιταχθεί στη θεματική της ελληνορωμαϊκής μυθολογίας και ιστορίας που ασπάζονταν οι νεοκλασικιστές των προηγούμενων χρόνων». ⁷ Το αρχαιοελληνικό, λοιπόν, παρελθόν στα έντυπα του 19ου αιώνα προσεγγίζεται μόνο μέσα από τις αρχαιοπρεπείς τραγωδίες των εκπροσώπων του Διαφωτισμού ή τα αρχαιοόθεμα ιστορικά δράματα του Αντώνιου Αντωνιάδη, του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου και του Δημήτριου Κορομηλά. Οι σελίδες των εντύπων γέμιζαν από στιγμές της ελληνικής ιστορίας, είτε γραμμένες από έλληνες συγγραφείς, είτε από ξένους ομολόγους τους. Έτσι, οι ήρωες της Ελληνικής Επανάστασης του δράματος του λόρδου Μπάιρον *Γη και ουρανός* συναντήθηκαν με τους *Αρματολούς και κλέπτες* του Χριστόφορου Σαμαρτζίδα, και ο *Φιλώτας* του Λέσσιγκ με τον *Ανακρέοντα* του Δημήτριου Κορομηλά. ⁸ Στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1849, οπότε και δημοσιεύτηκε το βυζαντινής έμπνευσης δράμα του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου *Μιχαήλ ο Παλαιολόγος*, μέχρι τη δημοσίευση του ιστορικού δράματος του Χρήστου Χρηστοβασίλη *Για την πατρίδα*, στις αρχές του 1900, πάνω από 50 ιστορικά δράματα ελληνικά και ξένα έκαναν την εμφάνιση τους στις σελίδες των εγχώριων

7. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπα της στον 19ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004, σσ. 9-10.

8. Λόρδος Βύρων, *Ουρανός και Γη*, μτφρ. Δ. Ν. Μ., *Εθνική Βιβλιοθήκη*, έτ. Β', φ. 69 (1.8.1867), σσ. 325-328, φ. 70 (15.8.1867), σσ. 338-340, έτ. Β', φ. 72 (15.9.1867), σσ. 378-381, φ. 73 (1.10.1867), σσ. 7-10, φ. 74 (16.10.1867), σσ. 23-24, φ. 75 (1.11.1867), σσ. 37-40· Χριστόφορος Σαμαρτζίδα, *Αρματολοί και κλέπται, Επτάλοφος*, τχ. 41 (30.3.1864), σσ. 225-23, τχ. 42 (15-30.4.1864), σσ. 245-251· [Gotthold Ephraim Lessing], *Φιλώτας*, μτφρ. Αριστομένης Σταυρίδης, *Επτάλοφος*, τχ. 2 (Αύγουστος 1869), σσ. 524-544· Δημήτριος Κορομηλάς, *Ανακρέων, Παρνασσός*, τχ. 9 (13.9.1880), σσ. 679-731.

εντύπων.⁹ Ηρωικές μορφές από την αρχαιότητα μέχρι την ελληνική επανάσταση εξιστορούσαν τα κατορθώματά τους και αφηγούνταν ένδοξες στιγμές της ελληνικής ιστορίας.¹⁰

Το δεύτερο είδος που κυριάρχησε στις σελίδες των εντύπων του 19ου αιώνα ήταν οι κωμωδίες: σχεδόν το 1/3 (150) των έργων που δημοσιεύτηκαν. Οι Έλληνες κωμωδιογράφοι είχαν το προβάδισμα. Στις δεκαετίες του 1860 και του 1870, οι διευθυντές και αρχισυντάκτες των εντύπων έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στις μονόπρακτες κωμωδίες του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου και του Ιωάννη Καμπούρογλου. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, οι μεταφράσεις των γαλλικών και γερμανικών βουλευμάτων σχεδόν υποσκελίστηκαν από τα έργα μιας νέας ομάδας κωμωδιογράφων, με μπροστάρηδες τον Δημήτριο Κορομηλά και τον Νικόλαο Λάσκαρη, και οπισθοφυλακή τους Αλέξανδρο Μωραϊτίδη, Παναγιώτη Ζάνο και Ανδρέα Νικολάρα. Τα νούμερα είναι αποκαλυπτικά: μεταξύ 1860-1900 δημοσιεύτηκαν 20 κωμωδίες του Νικόλαου Λάσκαρη, 18 του Δημήτριου Κορομηλά, 7 του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου, 8 του Δημήτριου Καλογερόπουλου και του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη, 4 του Κωνσταντίνου Ξένου, 6 του Δημήτριου Καμπούρογλου, 3 του Παναγιώτη Ζάνου και του Κωνσταντίνου Σκόκου.¹¹ Την ίδια ακριβώς περίοδο δημοσιεύτηκαν μόνο 4 κωμωδίες του Μολιέρου, 3 του Σκριμπ και από μία κωμωδία του Ευγένιου Λαμπίς [Eugène Labiche] και του Σαρντού. Η κυριαρχία των Ελλήνων κωμωδιογράφων

9. Ζ. Σ. [Ζαμπέλιος Σπυρίδων], *Μιχαήλ ο Παλαιολόγος* [απόσπ. πρ. Α'. σκ. 2], *Το Μέλλον* Ζακύνθου, 25.3.1849, σσ. 1-4· Χ. Χρηστοβασίλης, «Για την πατρίδα» [απόσπ. από πρ. Α'], *Παναθήναια*, τχ. 31 (5.11.1900), σσ. 100-101.

10. Βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Το ελληνικό ιστορικό δράμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004.

11. Για ανάλυση των μονόπρακτων κωμωδιών του Δημήτριου Κορομηλά, βλ. Ρέα Γρηγορίου, *Ο Δημήτριος Κορομηλάς και το νεοελληνικό θέατρο την τελευταία 25ετία του 19ου αιώνα*, διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2009, σσ. 49-142. Για την κωμωδία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, βλ. Χατζηπανταζής, σσ. 103-111.

έναντι των Ευρωπαίων δεν σημαίνει την απαξίωση των δεύτερων από τους εκδότες, αλλά μάλλον ότι οι πρώτοι κέρδιζαν έδαφος εξαιτίας της δημοσιογραφικής τους συνεργασίας με σημαντικά έντυπα της εποχής, είτε ως διευθυντές είτε ως συντάκτες. Ο Χαράλαμπος Άννινος ήταν συντάκτης του περιοδικού *Μη χάνεσαι*, ο Λάσκαρης αρθρογραφούσε σε σημαντικά έντυπα της εποχής, ανάμεσα σε αυτά και η *Εστία*, ενώ η *Εφημερίς*, δημοσίευε συχνότατα κωμωδίες ή ιστορικά δράματα του εκδότη της, Δημήτριου Κορομηλά.¹² Άλλες φορές πάλι η βράβευση ενός έργου σε κάποιον από τους θεατρικούς διαγωνισμούς της εποχής ή ακόμα και η απλή υποβολή του σε έναν από αυτούς ήταν επαρκής προϋπόθεση για τη δημοσίευση του.¹³ Τέλος, αρκετά από αυτά είχαν ήδη γνωρίσει σκηνική επιτυχία, πριν ο διευθυντής κάποιας εφημερίδας ή περιοδικού τα εντάξει στην ύλη του.¹⁴

---

12. Ο Κωνσταντίνος Σκόκος και ο Κωνσταντίνος Α. Ξανθόπουλος, διευθυντές, αντίστοιχα, του ομώνυμου ετήσιου *Ημερολογίου και της Θεατρικής Βιβλιοθήκης* (Κωνσταντινούπολη), δημοσίευαν τα μονόπρακτα ή πολύπρακτα θεατρικά τους πονήματα στα έντυπα που εξέδιδαν.

13. Οι κωμωδίες, λόγου χάρη, του Παναγιώτη Ζάνου *Γυναικομαχία* και *Δημάρχου Εκλογή*, μετά τη βράβευση τους στον διαγωνισμό των Ολυμπίων το πρώτο και τον Λασσάνειο το δεύτερο, δημοσιεύτηκαν σε σημαντικά περιοδικά της εποχής (βλ. Π. Ζάνος, *Ανδρογυναικομαχία*, *Ιλισσός*, τχ. 13 (30 Νοεμβρίου 1870), σσ. 358-371, τχ. 15-16 (30.12.1870), σσ. 404-416, τχ. 17 (15.1.1871), σσ. 441-445· του ίδιου, *Δημάρχου Εκλογή* [πρ. Α', σκ. 5], *Εβδομάς*, τχ. 13 (1.4.1889), σσ. 5-6). Παρόμοια τύχη είχε και το βραβευμένο στον Λασσάνειο Διαγωνισμό έργο του Αντώνιου Αντωνιάδη *Ο Σκεντέμπεης* που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εβδομάς* (Π. Ζάνος, *Σκερντέμπεης* [μέρος Α', σκ. 1], *Εβδομάς*, τχ. 13 (1.4.1889), σσ. 3-5). Για τους θεατρικούς διαγωνισμούς τον 19^ο αιώνα, βλ. Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

14. Η εξ Άδου παραγγελία του Νικόλαου Λάσκαρη, πριν δημοσιευθεί στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του 1892, είχε ανεβεί στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών τον Απρίλιο του 1891 (Νικόλαος Λάσκαρης, *Η εξ Άδου παραγγελία*. *Κωμωδία εις μίαν πράξιν*. *Διδαχθείσα το πρώτον από της σκηνής του εν Αθήναις Δημοτικού Θεάτρου την 13η Απριλίου 1891*, *Εθνι-*

Τέλος, μια ιδιαίτερη κατηγορία θεατρικών κειμένων που συναντάμε κατά κύριο λόγο στις αθηναϊκές εφημερίδες είναι οι μονόπρακτοι σατιρικοί διάλογοι. Άλλοτε ανώνυμα και άλλοτε πίσω από κάποιο χιουμοριστικό ψευδώνυμο, γνωστοί δημοσιογράφοι ή/και θεατρικοί συγγραφείς, όπως ο Χαράλαμπος Άννινος, ο Ευάγγελος Κουσουλάκος, ο Μιχαήλ Μητσάκης, ο Νικόλαος Λάσκαρης, ακόμα και ο Δημήτριος Ταγκόπουλος, έχοντας ως πρότυπό τους την αριστοφανική σάτιρα, σχολιάζαν με τρόπο ιδιαίτερα καυστικό την πολιτική επικαιρότητα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, οπότε και αρχίζουν να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους στις σελίδες του σατιρικού *Ασμοδαίου*, μέχρι και το τέλος του αιώνα, δημοσιεύτηκαν σχεδόν 100 μονόπρακτοι σατιρικοί διάλογοι, άλλοτε από τις σελίδες του *Ραμπαγά* και του *Μη χάνεσαι* και άλλοτε από το *Άστυ*, το *Εμπρός* και το *Σκριπ*. Τα σύντομα αυτά μονόπρακτα έχουν τη δομή ενός θεατρικού έργου. Οι σύντομες αλλά σαφείς σκηνικές οδηγίες δίνουν το τοπικό ή χρονικό στίγμα, ενώ υπάρχει ακόμα και η διαίρεση σε συμβατικές σκηνές και πράξεις. Κανένας όμως από αυτούς τους διαλόγους δεν γράφτηκε με την πρόθεση να εμφανιστεί στη σκηνή, ούτε καν για να δώσει κάποια μορφή θεατρικής απόλαυσης στους αναγνώστες. Προσέφεραν μόνο δημοσιογραφική κάλυψη της επικαιρότητας και φυσικά επιδίωκαν να αντανακλούν τις νοοτροπίες του εντύπου που δημοσιεύονταν. Τα γεγονότα που σημάδεψαν την πολιτική της εικοσαετίας 1877-1897 δεν έδωσαν τροφή μόνο για πολιτικές αναλύσεις στις πρώτες σελίδες των εφημερίδων, αλλά και τη δυνατότητα να εμφανιστεί

κόν *Ημερολόγιον του έτους 1892*, σσ. 394-411). Το ίδιο συνέβη και με τη μονόπρακτη κωμωδία *Υπό εχεμύθειαν* (Νικόλαος Λάσκαρης, *Υπό εχεμύθειαν, κωμωδία εις πράξιν μίαν, παρασταθείσα το πρώτον εν τω θεάτρω Ομονοία υπό του θιάσου Μένανδρος κατά το θέρος 1893*. *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους*, σσ. 137-158). Το ιστορικό δράμα του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη, *Αρματολοί και κλέπται*, πρωτοπαρουσιάστηκε με επιτυχία τον Δεκέμβριο του 1863 στην Κωνσταντινούπολη, και ένα χρόνο αργότερα δημοσιεύτηκε στο κωνσταντινουπολίτικο περιοδικό *Επτάλοφος* (Σαμαρτζίδης, *Αρματολοί και κλέπται*, ό.π.)

ένας αξιόλογος αριθμός σύντομων θεατρόμορφων διαλόγων, όπου οι συγγραφείς-δημοσιογράφοι κατέγραφαν με ακρίβεια και συνέπεια τα πεπραγμένα της ταραχώδους αυτής περιόδου.¹⁵

Ωστόσο, δεν ήταν λίγες οι φορές, που το θέμα των διαλόγων ήταν καθαρά θεατρικού περιεχομένου. Για παράδειγμα, η παράσταση της Έντα Γκάμπλερ με πρωταγωνίστρια την Ελεονόρα Ντούζε [Eleonora Duse], τον Ιανουάριο του 1899, έδωσε την ιδανική ευκαιρία στον Λάσκαρη να εκφράσει την αποδοκιμασία του για τα συμβολιστικά δράματα, που είχαν ήδη αρχίσει να κατακλύζουν τις ευρωπαϊκές σκηνές. Η πρωταγωνίστρια της Φλούντας Βερυκογκάμπλερ, όπως επιγράφεται ο διάλογος, είναι απόφοιτος Νευρολογικής σχολής, πανηγυρίζει για την απόπειρα αυτοκτονίας του συζύγου της, και βγάζει ασυνάρτητους συναισθηματικούς μονολόγους, σε σημείο να οδηγήσει «τον συγγραφέα εις το φρενοκομείον».¹⁶ Άλλες φορές πάλι οι συγγραφείς/συντάκτες δεν δίσταζαν να διακωμωδήσουν ακόμα και τις δραματολογικές συνήθειες και πρακτικές κάποιων Ελλήνων συγγραφέων, όπως για παράδειγμα τη συνήθεια του Κορομηλά να αποδίδει στα έργα του διάφορους χαρακτηρισμούς.¹⁷

Η μελέτη των εντύπων του 19ου αιώνα δεν αποκαλύπτει μόνο εκδοτικές πρακτικές και αναγνωστικές προτιμήσεις. Το ξεφύλλισμα και μόνο των τευχών του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου είναι μια γοητευτική περιδιάβαση στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος: από την αρχαιοπρεπή καθαρεύουσα των πρώτων μεταφρασμένων ευρωπαϊκών δραμάτων έως

15. Χατζηπανταζής, σσ. 169.

16. Λεβιάθαν [=Νικόλαος Λάσκαρης], *Φλόυντα Βερυκογκάμπλερ*, *Εμπρός*, 28.1.1899, σ. 3.

17. Βλ. ενδεικτικά, Τσοπανάκος [=Ευάγγελος Κουσουλάκος], *Το σανάχι. Κωμωδία, φλύαξ, μίμος, διαλογή και ότι άλλο θέλετε το οποίο δεν επινόησεν ο Κορομηλάς*, *Το Άστυ*, τχ. 214 (29 Οκτωβρίου 1889), σ. 1-3, και του ίδιου, *Υλη διά κωμωδία. Παραδίδεται εις τον κ. Κορομηλάν διά τα περαιτέρω. Πολιτικό μονόπρακτο*, *Το Άστυ*, τχ. 216 (12.12.1889), σ. 6.

το εγχώριο καθαρευουσιάνικο δράμα, και από εκεί στις πρώτες προσπάθειες απαγκίστρωσης από την άκαμπτη καθαρεύουσα σε μια επιτηδευμένη κάποιες φορές δημοτική. Η Φλούντα εκφράζει την ταραγμένη ψυχική της κατάσταση σε μια γλαφυρή δημοτική. Μερικά όμως χρόνια νωρίτερα, οι ηρωίδες του Ρακίνα [Racine] και του Λέσσιγκ θρηνούσαν σε μια αρχαιοπρεπή βαρύνουσα καθαρεύουσα, ενώ οι πρωταγωνιστές των εγχώριων ιστορικών δραμάτων, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα εξιστορούν τα κατορθώματά τους και αφηγούνται ένδοξες στιγμές της ελληνικής ιστορίας σε άπταιστη καθαρεύουσα. Χωρίς αμφιβολία η καθαρεύουσα κρατά τα σκήπτρα των γλωσσικών προτιμήσεων συγγραφέων και εκδοτών καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα: τα 2/3 των έργων, που δημοσιεύονται, ακολουθούν τους καθαρευουσιάνικους κανόνες. Με τη γενιά του 1880 και τις πρώτες ηθογραφικές προσπάθειες, κυρίως στον χώρο της πεζογραφίας, οι εκδότες άρχισαν να δημοσιεύουν έργα και στη δημοτική.

Ο μακρύς, ταραχώδης, γεμάτος αντιφάσεις και συγκρούσεις 19ος αιώνας αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο μέσα από τις εκδοτικές πολιτικές των διευθυντών σημαντικών εντύπων. Τα θεατρικά έργα της εποχής, αποτελούν αδιάσειστο μάρτυρα των ιστορικών εξελίξεων και αναγκών, του αναβρασμού, των ελπίδων και των απογοητεύσεων του ελληνικού κράτους, στην προσπάθειά του για κοινωνική και οικονομική αναβάθμιση, για ιστορική και πολιτική ολοκλήρωση, για αστικό και ευρωπαϊκό προσανατολισμό.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Περιοδικά και εφημερίδες του 19^{ου} αι. που φιλοξένησαν θεατρικά έργα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αθήνα

- Αβδηρίτης και του διαβόλου τα πηδήματα* (1857)
Ασμοδαίος (1881-1884)
Άστυ, Το (1885-1890)
Αττικόν Μουσείον (1883-1885, 1890-1892)
Δύο κόσμοι, Οι (1895-1896)
Εβδομάς (1885-1892)
Εθνική Αγωγή (1898-1899)
Εθνική Βιβλιοθήκη (1865-1870, 1872-1873)
Εικογραφημένη Εστία (1890-1895)
Ελληνομνημών ή Σύμμικτα Ελληνικά (1845)
Εστία (1877, 1879, 1882-1884, 1887, 1889, 1894)
Ευτέρπη (1855)
Θεατρική Επιθεώρησις (1880)
Θεατρικός Ορίζων (1885)
Ιλισσός (1868-1872, 1894-1895)
Ιλισσός (1894-1895)
Τρεις των Αθηνών (1898-1899)
Κώνωπες, Οι (1869)
Μη χάνεσαι (1880-1883)
Οικογένεια, Η (1893)
Ολύμπια, Τα (1896)
Παναθήναια (1900)
Πανδώρα (1852, 1862, 1866, 1867-1871)
Παρθενών (1871-1873)
Παρνασσός (1878, 1880-1881, 1883-1885, 1888, 1891-1892)
Ρόπαλον (1879)
Τέχνη (1899)
Φιλολογική Ακρόπολις (1888-1889)
Φύσις, Η (1890-1893)
Χρυσάλλις (1863)

Βουκουρέστι

Τρις (1871, 1874)

Ζάκυνθος

Κυψέλη (1885)

Κεφαλονιά

Αίνος (1882)

Μέλλον, Το (1849)

Κωνσταντινούπολη

Επτάλοφος (1864)

Κόσμος, Ο (1883)

Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις (1892-1893)

Νέα Επτάλοφος (1869)

Φίλεργος (1877)

Πειραιάς

Το περιοδικόν μας (1900)

Σμύρνη

Αποθήκη των ωφελήμων γνώσεων (1837, 1839, 1842)

Τέρψις, Η (1870)

Φιλόκαλος Σμυρναίος (1858)

Μέντωρ (1869-1870)

Ανατολική Επιθεώρησις (1872-1873)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αθήνα

Ακρόπολις (1888, 1894, 1898, 1899, 1900)

Άστυ, Το (1892, 1894-1899, 1900)

Εθνοφύλαξ (1866)

Εμπρός (1896, 1897, 1899)

Εστία (1895, 1896, 1898, 1899, 1900)

Ευνομία (1863)

Εφημερίς (1875-1880, 1888, 1899)

Εφημερίς των Συζητήσεων (1893)

Καιροί (1895)

Μικρόν Άστυ, Το (1899)

Μούσαι (1880)
Νέα Εφημερίς (1894)
Νέα Ιδέα (1881)
Νεολόγος (1875)
Παλιγγενεσία (1868)
Ραμπαγιάς (1879-1882, 1885)
Ρωμηός, Ο (1892)
Σκριπ (1894, 1896-1898, 1900)
Στοά (1874)
Τράπουλα (1874)
Φως (1861)

Άνδρος
Άνδρος (1885)

Βόλος
Θεσσαλία (1883)

Ζάκυνθος
Κυψέλη (1885)
Μέλλον, Το (1849)

Κάιρο
Κάιρον (1874-1875)

Κεφαλονιά
Τύπος, Ο (1867)
Αναμόρφωσις (1866)
Φιλελεύθερος, Ο (1851)

Κωνσταντινούπολη
Αρμονία (1865)

Πύργος
Βεζούβιος (1878)

Χαλκίδα
Εύβοια (1879)

Κέρκυρα

Επτάνησος (1893)

Κύπρος

Ευαγόρας (1897-1989, 1900)

Πάτρα

Νεολόγος (1875, 1896, 1898)

Επί τα πρόσω (1862)

Σύρος

Αίολος (1851, 1853)

Ανατολή (1888)

Εφημερίς (1888)

Πατρίς (1866, 1872)

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Αθήνα

Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1888 (Πρίντεζης-Μαυρογένης)

Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του έτους 1875 (Δημ. Κορομηλά)

Αττικόν Ημερολόγιον (1873, 1876, 1879, 1884, 1888)

Αττικόν Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών (1888)

Διάττων Αστήρ (1900)

Εστία (1900)

Ημερολόγιον Γελοιογραφικόν (1872, 1886, 1890, 1895)

Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών (1899)

Ημερολόγιον Οικογενειακόν (Περρή-Βαμπά, 1875, 1876, 1870, 1871, 1874, 1875, 1877, 1878)

Ημερολόγιον Ραμπαγά του 1879

Εθνικόν Ημερολόγιον (Κ. Φ. Σκόκου, 1886, 1888, 1890-1900)

Ημερολόγιον Σκριπ του έτους 1897

Ζακύνθιον Ημερολόγιον (Γεωργ. Δ. Λογοθέτου, 1890)

Καζαμίας του Κορομηλά (1871)

Κρητικόν Ημερολόγιον (1899)

Λίγ' απ' όλα (1895)

Οικογενειακόν Ημερολόγιον (Πέτρου Πέρρη, 1878)

Πάνθεον (Εικονογραφημένον Ημερολόγιον, 1892)

Ποικίλη Στοά (1883, 1884, 1895, 1896, 1898, 1899)

Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1876 υπό του Διασήμου Αστρολόγου ΚΑΖΑΜΙΑ

Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1878 υπό του Διασήμου Αστρολόγου ΚΑΖΑΜΙΑ

Πειραιάς

Πειραιϊκόν Ημερολόγιον (1900)

Σύρος

Ελληνικόν Ημερολόγιον (Ι. Κ. Χουμή, 1871)

Ημερολόγιον η Κυψέλη του έτους 1886

ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΑΖΑΚΗ

Η κριτική για την ποίηση του 19^{ου} αιώνα στα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσάλλης*

Η έρευνα του περιοδικού τύπου του 19^{ου} αιώνα καταδεικνύει ότι τα κείμενα λογοτεχνικής κριτικής καταλαμβάνουν σημαντική θέση στην ύλη των φιλολογικών περιοδικών και αποτυπώνουν ποικίλες όψεις του σύνθετου λογοτεχνικού τοπίου κατά την κρίσιμη περίοδο της ουσιαστικής θεμελίωσης των δομών του ελληνικού κράτους και της διάπλασης της εθνικής ταυτότητας. Ο στόχος της εργασίας είναι η εξέταση της πρόσληψης της ελληνικής ποιητικής παραγωγής του 19^{ου} αιώνα από τα κριτικά άρθρα και τις μελέτες που δημοσιεύονται στα περιοδικά *Ευτέρπη* (1847-1855), *Πανδώρα* (1850-1872) και *Χρυσάλλης* (1863-1866).¹ Τα εξεταζόμενα κείμενα των περι-

---

1. Βλ. πληροφορίες για τα τρία περιοδικά στο βιβλίο: Δημ. Μάργαρης, *Τα παλαιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Εκδότης Ιωάννης Σιδέρης, Αθήνα 1954, σσ. 13-110. Βλ. επίσης τις σχετικές αναφορές στο: Λίνος Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, Δεύτερη σειρά, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη [197-], σσ. 103, 105, 106, 107. Βλ. και τις πληροφορίες του Κωστή Καρπόζηλου στην *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008 στον τ. Β', σσ. 289-290 (για το περιοδικό *Ευτέρπη*), στον τ. Γ', σσ. 415-417 (για το περιοδικό *Πανδώρα*) και στον τ. Δ', σσ. 373-374 (για το περιοδικό *Χρυσάλλης*). Για τη θέση της ποίησης στα

οδικών είναι ως επί το πλείστον άρθρα επικαιρικής κριτικής, δηλαδή άρθρα σχετικά με την τρέχουσα ποιητική παραγωγή της εποχής,² ενώ εντοπίστηκαν και βιογραφίες, μελέτες αφιερωμένες στο σύνολο του έργου κάποιων ποιητών, νεκρολογίες και διάσπαρτα σχόλια σε χρονογραφήματα. Η περιδιάβασή μας στα κείμενα αυτά θα αναδείξει τον θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο του έργου των ποιητών στο σύγχρονό τους κριτικό περιβάλλον. Επιπλέον, ο εντοπισμός των στοιχείων που χρησιμοποιούνται από τους κριτικούς της εποχής ως κριτήρια αποτίμησης της αξίας των ποιημάτων, δηλαδή η διασαφήνιση του σκεπτικού με βάση το οποίο οι μελετητές και οι αρθρογράφοι οδηγούνται στον έπαινο ή την επίκριση σε κάθε περίπτωση, αλλά και η διερεύνηση των γενικότερων προβληματισμών που εκφράζονται στις σελίδες των τριών περιοδικών σχετικά με την ποίηση θα μας επιτρέψουν να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα για τους όρους διαμόρφωσης της ελληνικής ποιητικής παράδοσης κατά τον 19^ο αιώνα.

Ενδεικτική του καίριου ρόλου που διαδραμάτισαν τα εν λόγω έντυπα στη λογοτεχνική κίνηση της εποχής είναι η θέση που διατυπώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, ο οποίος αποφαίνεται ότι η Πανδώρα είναι ένα από τα περιοδικά που συμβάλλουν στη «γένεση και την ανάπτυξη της νεοελληνικής κριτικής» και τοποθετεί την απαρχή της συστηματικής λογοτεχνικής κριτικής

περιοδικά της περιόδου 1850-1880 (κυρίως σε σχέση με τη θέση της πεζογραφίας σ' αυτά), βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ιωάννινα 1991, σσ. 159-174. Βλ. και Καρπόζηλου, *Κριτικά κείμενα σε περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Π.Τ.Δ.Ε., Ιωάννινα 2005, όπου εντοπίζονται τα κριτικά κείμενα περιοδικών του 19^{ου} αιώνα (Για τα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσάλις*, βλ. σσ. 57-77, 96-131, 151-157).

2. Για το είδος της επικαιρικής κριτικής, βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σσ. 28-29.

περίπου στο 1850.³ Επίσης, ο Παναγιώτης Μουλλάς εκφράζει την άποψη ότι «ο κριτικός λόγος στον τόπο μας, έτσι τουλάχιστον όπως προσλαμβάνεται σήμερα, δηλ. μορφοποιημένος σε κείμενα ειδικού χαρακτήρα (βιβλιοκρισίες, βιβλιοπαρουσιά-

3. Κ. Θ. Δημαράς, «Δημοτικισμός και κριτική», *Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1994 (1982), σ. 307. Ο Δημαράς υποστηρίζει ότι πριν από το 1850 χρονολογούνται «ελάχιστα κείμενα που σχετικό μόνο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και πάντως δεν είχαν γενικότερη απήχηση» (σ. 307), σημειώνει ότι από τον Σολωμό «ξεκινάει ο γερός κλάδος της επτανησιώτικης κριτικής, ένα από τα πιο λαμπρά στολίσματα της νεοελληνικής γραμματείας» (σ. 307) και στη συνέχεια γράφει: «Πρώτος κριτικός, ο Σολωμός, πρώτος και στον καιρό και στην τάξη. Έργο κριτικό συστηματικό δεν άφησε, μα η κριτική σχολή της Επτανήσου ολόκληρη από κείνον ξεκινάει» (σ. 308). Επίσης, βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 2000 (1949), σ. 407, όπου ο Δημαράς εκφράζει την άποψη ότι τα εξεταζόμενα περιοδικά (και το περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη*) ενισχύουν τους «δεσμούς» που δημιουργούνται εκείνη την περίοδο «ανάμεσα στα Επτάνησα και στο ελληνικό κράτος», δηλαδή ανάμεσα στην Επτανησιακή και την Αθηναϊκή Σχολή. Βλ. και το κεφάλαιο της *Ιστορίας* με τίτλο: «Η προετοιμασία. Η συμβολή της κριτικής», σσ. 442-459. Ενδιαφέρον – για το θέμα που εξετάζουμε – παρουσιάζουν οι παρακάτω επισημάνσεις: «Δίπλα στις βασικές εκδηλώσεις της, δημιουργική πεζογραφία και ποίηση, η γραμματεία της ρομαντικής περιόδου που μελετούμε (1830-1880), σημαδεύεται και από άλλες πνευματικές προσπάθειες και εξελίξεις. Το επίκεντρό τους είναι, φυσικά, η κριτική, που εκδηλώνεται αργότερα από τα άλλα είδη του λόγου, όσο κι αν από νωρίς μπορούμε να επισημάνουμε τα πρώτα της κινήματα. Το ωρίμασμα της κριτικής, σαν ξεχωριστού είδους λόγου, προετοιμάζεται ιδίως από τους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς (1850-1877) και συντελείται με την κριτική ελεγκτική προσπάθεια του Ροΐδη. Έργο όμως κριτικής και αναμόχλευσης των ιδεών επιτελούν, στα ίδια χρόνια, τα περιοδικά και οι διάφοροι σύλλογοι που ιδρύονται τότε» (σ. 442). Χαρακτηριστική είναι και η άποψη που διατυπώνει ο Κωνσταντίνος Πωπ σχετικά με την κριτική στο κείμενο: Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Ε', τχ. 99 (1851), σ. 68. Συγκεκριμένα, σημειώνει: «Είμεθα μεγάλοι ποιηταί, μεγάλοι συγγραφείς, αλλ' η επιστήμη της κριτικής νηπιάζει εισέτι εν ημίν» (κυρίως επειδή η κριτική δεν ασκείται με δίκαιο τρόπο, όπως υποστηρίζει).

σεις, μελέτες, λόγους, προλόγους, επιφυλλίδες, δοκίμια κλπ.) εμφανίζεται ορμητικά στο προσκήνιο κυρίως μετά το 1850» και συναρτά την πρόοδο της κριτικής με την «ανάπτυξη του τύπου ή/και της λογοτεχνικής παραγωγής».⁴ Σχετικά με το ζήτημα της αρχής της λογοτεχνικής κριτικής στην Ελλάδα προβληματίζεται και ο Γιάννης Δάλλας,⁵ ο οποίος διερευνά την «προϊστορία» της κριτικής σκέψης, όπως αυτή διαμορφώθηκε (αλλά έμεινε εντέλει «στάσιμη») κατά τις ιστορικές περιόδους της κρητικής αναγέννησης και – κυρίως – του διαφωτισμού,⁶ όμως καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «χρειάστηκε [...] να προηγηθεί και να ρίξει τη σπορά της ποιητικής του ρητά και συνεχόμενα ο Σολωμός, νοερά και μακροπρόθεσμα ο Κάλβος, για να βλαστήσει η εφτανησιακή και στη συνέχεια η νεοελληνική κριτική».⁷ Παρόμοια άποψη εκφέρει ο Γιώργος Βελουδής, καθώς επισημαίνει ότι η λογοτεχνική κριτική καλλιεργήθηκε αρχικά στα Επτάνησα και υποστηρίζει ότι «η πρώτη αξιολογική κριτική εμφάνιση στην Αθήνα θα σημειωθεί

4. Παν. Μουλλάς, «Το στίγμα και τα στίγματα της κριτικής», *Σύγκριση*, τχ. 2-3 (1991), σσ. 63-67: 63. Βλ. και Μουλλάς, «Λογοτεχνία 1830-1880», *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 1993, σσ. 77 και 80, όπου εντοπίζονται τα παρακάτω σχόλια: «Από το 1850 κιόλας οι ρυθμοί επιταχύνονται σημαντικά μέσα σ' ένα κλίμα δι-αρκών και ποικίλων εντάσεων. Τα πνευματικά γεγονότα συσσωρεύονται αλληπάλγηλα: εκδόσεις δημοτικών τραγουδιών, κυκλοφορία της *Πανδώρας*, ποιητικοί διαγωνισμοί [...]» και «Από τα μέσα του αιώνα και πέρα, όχι μόνο η ανάπτυξη του περιοδικού τύπου – *Πανδώρα* [...], *Ευτέρπη* [...], *Χρυσάλλης* [...], *Εθνική Βιβλιοθήκη* [...], *Παρθενών* [...], *Βύρων* [...], *Εστία* [...], *Παρνασσός* [...] κλπ. –, αλλά και η εμφάνιση των Φιλολογικών Συλλόγων με πρώτο και καλύτερο τον “Παρνασσό” (1865), είναι φαινόμενα σημαντικά για την εξέλιξη της κριτικής μας. Οι βιβλιοκρισίες κερδίζουν έκταση και ποιότητα».

5. Γιάννης Δάλλας, «Η ποιητική του Σολωμού και του Κάλβου και η διαμόρφωση της εφτανησιακής κριτικής», στον τόμο *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1981, σσ. 7-53.

6. Το ίδιο, σσ. 8-10.

7. Το ίδιο, σ. 11.

αρχετά όψιμα με τα Σούτσεια (1854) του Κ. Ασώπιου».⁸ Ο Νάσος Βαγενάς, εξετάζοντας το ακριβές αντικείμενο της κριτικής του 19^{ου} αιώνα, σημειώνει ότι «ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας της ελληνικής κριτικής του 19^{ου} αιώνα ταυτίζεται με την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος»,⁹ ενώ, διερευνώντας τη σχέση της ελληνικής κριτικής με τη θεωρία, διαπιστώνει ότι «όλη η πρώτη περίοδος της κριτικής μας, αυτή που ορίζεται από τις πραγματείες Ποιητικής και Ρητορικής των αρχών του 19^{ου} αιώνα, είναι θεωρητική».¹⁰

Εξετάζοντας την απήχηση που είχε στα περιοδικά η ποίηση της προγενέστερης περιόδου εντοπίζουμε άρθρο για τον Αθανάσιο Χριστόπουλο,¹¹ καθώς και βιογραφία του την οποία υπογράφει ο Κλέων Ραγκαβής.¹² Ο ποιητής χαρακτηρίζεται ως «ο Ανακρέων της νέας Ελλάδος» και διατυπώνεται η άποψη ότι η ιδιαίτερα δημοφιλής (πριν από την Επανάσταση) ποίηση του Χριστόπουλου περιήλθε σε λήθη κατά τα δύσκολα

8. Γιώργος Βελουδής, «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός», *Μονά – Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1992, σ. 108. Για τη διερεύνηση της νεοελληνικής κριτικής, βλ. επίσης Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής*, Παράρτημα της «Νέας Εστίας», Αθήνα 1935. Για την περίοδο που μας απασχολεί, βλ. κυρίως το κεφάλαιο «Ο Αντικροαϊσμός και Αντισολωμισμός των Φαναριωτών», σσ. 72-96.

9. Νάσος Βαγενάς, «Νεοελληνική λογοτεχνία και ελληνικό πανεπιστήμιο», *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, Αθήνα 1994, σσ. 334-335.

10. Βαγενάς, «Μύθοι της λογοτεχνικής κριτικής μας», *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, σ. 350. Για τη σχέση της θεωρίας με την κριτική, βλ. επίσης Βαγενάς, «Θεωρία ή κριτική;», *Η εσθία της θεάς. Σημειώσεις για την ποίηση και την κριτική*, Στιγμή, Αθήνα 1988, σσ. 87-107. Βλ. στο ίδιο βιβλίο και το κείμενο «Θεωρία ή κριτική; (β')», σσ. 173-214.

11. [Ανυπόγραφο], «Αθ. Χριστοπούλου νέα συγγράμματα», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 66 (1852), σσ. 430-431 και Ν. Κοριτζάς, «Αγγελία», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 66 (1852), σσ. 431-432.

12. Κλέων Ραγκαβής, «Ελληνικά βιογραφία. Αθανάσιος Χριστόπουλος», *Πανδώρα*, τ. ΙΒ', τχ. 270 (1861), σσ. 135-140.

χρόνια του ελληνικού Αγώνα, αφού η λυρική αυτή φωνή αδυνατούσε να εκφράσει τις φιλοδοξίες του έθνους. Επίσης, ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι η επιλογή του ποιητή να υιοθετήσει πλήρως την «χυδαίαν καθομιλουμένην τότε διάλεκτον» καθιστά τα αξιόλογα λυρικά του ποιήματα «ήδη πεπαλαιωμένα» κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, καθώς η γλώσσα που έχει επικρατήσει ακολουθεί τη «μέση οδό» και οι αναγνώστες είναι πλέον εξοικειωμένοι με την «εύρυθμη» και καλλιεργημένη κοινή διάλεκτο.¹³ Στην ανυπόγραφη βιογραφία του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού που δημοσιεύεται σε τεύχος της *Πανδώρας*, το 1855, αναγνωρίζεται ως βασικό προσόν του ποιητή η πολύ καλή γνώση της γλώσσας, ενώ επισημαίνεται ότι η δραματική του ποίηση δέχτηκε επιδράσεις από τη γαλλική φιλολογία και την αρχαία ελληνική γραμματεία.¹⁴

Συνεχίζοντας με τους ποιητές των οποίων το έργο αναπτύσσεται παράλληλα με την έκδοση των περιοδικών βρισκόμαστε, όπως είναι αναμενόμενο, πολλές αναφορές στον Αλέξανδρο Σούτσο. Συγκεκριμένα, σε ανυπόγραφο άρθρο της *Πανδώρας* το 1850 υποστηρίζεται ότι το ποίημα *Η Τουρκομάχος Ελλάς* είναι ένα από τα πρώτα έργα που συντελούν «εις το να πλασθή η νεωτέρα φιλολογία της Ελλάδος», κυρίως επειδή είναι σ' αυτό εμφανής η πρόθεση του ποιητή να απαθανάτισει τις ηρωικές πράξεις του έθνους.¹⁵ Το 1863 δημοσιεύεται

13. Το ίδιο, σ. 138.

14. [Ανυπόγραφο], «Ι. Ρίζος», *Πανδώρα*, τ. Ε', τχ. 118 (1855), σσ. 517-524. Σχετικά με την ποίηση αυτής της περιόδου, βλ. και τη νεκρολογία για τον Ιάκωβο Ρίζο Ραγκαβή, στην οποία δεν σχολιάζεται βέβαια το ποιητικό του έργο: [Εφημ. Φιλομαθών], «Νεκρολογία», *Πανδώρα*, τ. ΣΤ', τχ. 129 (1855), σ. 216.

15. [Ανυπόγραφο], «Ποίησις», *Πανδώρα*, τ. Α', τχ. 10 (1850), σσ. 239-240. Το ίδιο ποίημα σχολιάζει με θετικό τρόπο και ο Κωνσταντίνος Πωπ στο κείμενο: Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 73 (1850), σ. 22. Βλ. επίσης Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455 και Γοργίας (Κ. Π.) [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Ε', τχ. 113 (1852), σσ. 401-403, όπου ο Κωνσταντίνος Πωπ αναφέρεται στον

στο περιοδικό *Χρυσσαλλίς* εκτενής μελέτη του Κ.Δ. Σούτσου,¹⁶ στην οποία ο Αλέξανδρος Σούτσος αναγνωρίζεται ως εθνικός ποιητής, ενώ εξαιρούνται ο ενθουσιώδης πατριωτισμός του και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Επίσης, εκφέρεται η άποψη ότι στα αρχικά βήματα της πορείας του ο ποιητής δέχεται την επίδραση του Αριστοφάνη, του Μολιέρου, του Βερανζέρου (κυρίως στα πατριωτικά ποιήματα και στις ηθογραφικές και κοινωνικές σάτιρες της συλλογής *Πανόραμα της Ελλάδος*), ενώ μετά το 1840 επηρεάζεται περισσότερο από το έργο του Ομήρου, του Βιργιλίου, του Βύρωνος, του Λαμαρτίνου. Ο μελετητής κατατάσσει το ποίημα *Η Τουρκομάχος Ελλάς* στην κατηγορία των λυρικών ποιημάτων «του ηρωικού είδους» και όχι στην κατηγορία των επικών ποιημάτων,¹⁷ εξαιτίας της απουσίας του κεντρικού ήρωα, αν και εντοπίζει σ' αυτό αρκετά σημεία επιτυχούς μίμησης της ομηρικής ποίησης. Σε ανυπόγραφο εγκωμιαστικό άρθρο που γράφεται μετά τον θάνατο του ποιητή, το 1863, ο Σούτσος αποτιμάται ως «ο πατήρ της νέας ελληνικής ποιήσεως», αποδίδεται σ' αυτόν για ακόμα μία φορά ο τίτλος του εθνικού ποιητή και επαινείται η προσήλωσή του στο ιδεώδες της εθνικής και της πνευματικής ελευθερίας.¹⁸ Ο Αλέξανδρος Σούτσος είναι από τους ποιητές που έχουν απασχολήσει

Αλέξανδρο Σούτσο σημειώνοντας ότι ο ποιητής, παρακινημένος από ευγενή αισθήματα, επιδίωξε να διορθώσει την κοινωνία με ωραία ποιήματα, όμως συνάντησε αντιδράσεις. Βλ. και την αναφορά στον Αλέξανδρο Σούτσο στο κείμενο: Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. ΣΤ', τχ. 6 (1852), σσ. 442-443.

16. Κ. Δ. Σούτσος, «Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων. Αλέξανδρος Σούτσος», *Χρυσσαλλίς*, τ. Α', τχ. 6 (1863), σσ. 161-167 – *Χρυσσαλλίς*, τ. Α', τχ. 7 (1863), σσ. 193-202 – *Χρυσσαλλίς*, τ. Α', τχ. 8 (1863), σσ. 225-227 – *Χρυσσαλλίς*, τ. Α', τχ. 9 (1863), σσ. 257-262.

17. Το ίδιο, σ. 258.

18. [Ανυπόγραφο], «Αλέξανδρος Σούτσος», *Χρυσσαλλίς*, τ. Α', τχ. 12 (1863), σσ. 379-380. Βλ. την αναφορά στον Αλέξανδρο Σούτσο και στο κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σσ. 21-22.

και τη μεταγενέστερη κριτική, η οποία βέβαια διαφοροποιεί αισθητά τη στάση της απέναντι στο έργο του. Συγκεκριμένα, από αρνητικές ως και απορριπτικές είναι οι κρίσεις που διατυπώνονται για τον ποιητή από τον Κωστή Παλαμά,¹⁹ τον Δημαρά,²⁰ τον Λίνο Πολίτη,²¹ τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο.²² Ο Βαγενάς επισημαίνει τη διαφορά που επήλθε με την πάροδο του χρόνου στην πρόσληψη της ποίησης του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη Σούτσου σημειώνοντας ότι «το ποιητικό έργο των Σούτσων, μολοντί θαυμαζόταν στον καιρό του ως μεγάλο αισθητικό επίτευγμα, σήμερα είναι αντικείμενο καλλιτεχνικής περιφρόνησης» και εξηγεί ότι αυτό συμβαίνει «γιατί τα μείζονα κείμενά τους [...] είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα γλώσσα».²³ Ο Βαγενάς, ωστόσο, αναγνωρίζει τη συμβολή τους

19. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 2, Μπίρης, Αθήνα 1962-1969, σ. 261. Ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι ο Σούτσος είναι «δημοσιογράφος μάλλον ή ποιητής».

20. Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Σούτσος από την σκοπιά της εποχής του», *Ελληνικός ρομαντισμός*, σσ. 242-254. Ο Δημαράς αναφέρεται και στη μελέτη του Κ. Δ. Σούτσου αμφισβητώντας τη μέθοδο που ακολουθείται σ' αυτή, καθώς επισημαίνει ότι ο μελετητής σχολιάζει αναλυτικά τα ποιήματα παραθέτοντας στίχους «από μνήμης», χωρίς να έχει τα παλαιότερα βιβλία του ποιητή (σ. 253). Για την ιδιαίτερη θέση που κατείχε ο Αλέξανδρος Σούτσος στην Αθηναϊκή Σχολή αλλά και για τις επιδράσεις που άσκησε σε σύγχρονους του ποιητές, βλ. Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους σύγχρονους του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1979.

21. Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», σ. 117 και Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003 (1978), σ. 173.

22. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. ΣΤ', Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1943-1949, σ. 80. Ο Παναγιωτόπουλος διατυπώνει απορριπτική κρίση τόσο για τον Αλέξανδρο όσο και για τον Παναγιώτη Σούτσο.

23. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», στο βιβλίο *Αλέξανδρος Σούτσος, Ο Εξόριστος του 1831*, Φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, σσ. 9-40. Βλ. τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις στις σσ. 9-10. Βλ. επίσης Βαγενάς, «Ο ποιητής

στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων λογοτεχνικών και ιδεολογικών δεδομένων της εποχής εκείνης υπογραμμίζοντας ότι «οι Σούτσοι στην πρώτη τους περίοδο τουλάχιστον αποτελούν την πρωτοπορία της ελλαδικής διανόησης», καθώς «εισάγουν – μαζί με τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή – τον Ρομαντισμό στον ελλαδικό χώρο (αρχές της δεκαετίας του 1830), καθόλου καθυστερημένα σε σύγκριση με τον χρόνο εισαγωγής του στις άλλες (ευρωπαϊκές) χώρες, ιδίως αν σκεφτούμε και την ελληνική πραγματικότητα της εποχής», ενώ ιδιαίτερα «τολμηρές» είναι και «οι κοινωνικοπολιτικές τους αναζητήσεις».²⁴

ως κριτικός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 67-68 (1992), σ. 50, όπου ο Βαγενάς, αναφερόμενος στην ποίηση των ρομαντικών, σημειώνει: «[...] οι στίχοι των ρομαντικών μας μνημονεύονται σήμερα με χιουμοριστική ή περιπαιχτική διάθεση ως ποιήματα δίχως ποίηση, απλή στιχοποιϊά ελαττωματικής κατασκευής, κυρίως εξαιτίας της γλώσσας τους»· βλ. και τις σσ. 57-58, όπου ο Βαγενάς σχολιάζει αναλυτικά τη γλωσσική μορφή των ποιημάτων του Σούτσου στις διάφορες φάσεις της πορείας του. Επίσης, ο μελετητής σημειώνει: «Όμως στα “μεγάλα” του έργα (*Περιπλανώμενος*, 1839· *Η Τουρκομάχος Ελλάς*, 1850), δηλαδή στους λυρικούς και τους επικούς του στίχους, με τους οποίους ο Σούτσος έλπιζε ότι θα μείνει στη μνήμη των μεταγενέστερων, η πορεία του στο δρόμο του αρχαϊσμού είναι ολόψυχη» (σ. 58). Σχετικά με την αντιμετώπιση της ποίησης της Αθηναϊκής Σχολής από τη μεταγενέστερη κριτική, βλ. και Σόνια Ιλίνσκαγια, *Στην τροχιά του ρομαντισμού. Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σσ. 38-39.

24. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», σσ. 10-11. Ο μελετητής διαπιστώνει ότι «οι θέσεις που διατυπώνουν [...] αναπαράγουν ορισμένες από τις ιδέες ενός πρώιμου ουτοπικού σοσιαλισμού» (σ. 12) και ότι οι θέσεις αυτές «καθιστούν τους Σούτσους πρώτους εκφραστές σοσιαλιστικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο» (σ. 14). Επιπλέον, ο Βαγενάς μας πληροφορεί ότι «οι Σούτσοι [...] προβλέπουν την ενοποίηση της Ευρώπης, την ολοκλήρωση της οποίας τοποθετούν γύρω στο έτος 2030» (σ. 16). Βλ. επίσης Βαγενάς, «Οι Σούτσοι και η ευρωπαϊκή ενοποίηση», *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα*, Κέδρος, Αθήνα 1999, σσ. 167-171. Για τη σατιρική διάσταση των ποιημάτων του Σούτσου, βλ. Μουλλάς, «Αλέξανδρος Σούτσος», στον τόμο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*, Εταιρεία Σπουδών

Από τα έργα του Παναγιώτη Σούτσου ο Κωνσταντίνος Πωπ, το 1851, ξεχωρίζει τον *Μεσσία*, ενώ σημειώνει ότι ο ποιητής επιδιώκοντας να επεξεργαστεί και να διορθώσει τον *Οδοιπόρο* εντέλει τον παραμόρφωσε.²⁵ Επίσης, σε κείμενο της *Πανδώρας* το 1868 υπογραμμίζεται η ιδιαίτερη απήχηση της ποίησης του Παναγιώτη και του Αλέξανδρου Σούτσου στην ελληνική κοινωνία, καθώς οι σίχοι τους προκαλούσαν ενθουσιασμό και παρακινούσαν τον λαό για νέα κατορθώματα.²⁶ Η ποιητική σύνθεση του Σούτσου που δέχεται τα πιο επαινετικά σχόλια από μεταγενέστερους κριτικούς είναι ο *Οδοιπόρος* (στις περισσότερες περιπτώσεις για την πρώτη του γλωσσική μορφή).²⁷ Ο *Μεσσίας* απασχολεί τον Βαγενά, ο οποίος θεωρεί ότι το συγκεκριμένο δράμα και ο πρόλογός του «αποτελούν ένα κοινωνικοπολιτικό μανιφέστο»,²⁸ ενώ ο Βάλτερ Πούχχερ

Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1979, σσ. 46-70.

25. Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 93 (1851), σσ. 500-504. Με θετικό τρόπο αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Πωπ σε σίχους του Παναγιώτη Σούτσου και στα παρακάτω κείμενα: «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455· «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 83 (1851), σ. 260· «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 85 (1851), σ. 312. Βλ. επίσης το κείμενο: Θ., «Παναγιώτου Σούτσου μύθοι έμμετροι εν παραθέσει προς τους του Αισώπου, εξ ων ανεπλάσθησαν», *Χρυσάλλης*, τ. Γ', τχ. 67 (1865), σσ. 599-600.

26. Ν. Δ., «Παναγιώτης Σούτσος», *Πανδώρα*, τ. ΙΘ', τχ. 446 (1868), σσ. 276-277.

27. Για παράδειγμα, βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 367. Ο Δημαράς σημειώνει επίσης ότι στη συνέχεια της πορείας του ποιητή επέρχεται μια κάμψη. Επιπλέον, βλ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 171 και Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», σσ. 113-114. Επίσης, ο Λέφας ξεχωρίζει τον *Οδοιπόρο* ως την «περισπούδαστη δημιουργία της Αθηναϊκής Σχολής», βλ. Λέφας, *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991, σ. 190 (βλ. την αναλυτική παρουσίαση του *Οδοιπόρου* στις σσ. 145-195).

28. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», σ. 37. Ο Βαγενάς σημειώνει επίσης ότι ο ποιητής ακολουθεί «την οδό ενός χριστιανικού σοσιαλισμού». Βλ. και Βαγενάς, «Ο ποιητής ως κριτικός».

αποφαινεται ότι πρόκειται για ένα έργο που «περισσότερο μοιάζει με κοινωνικό δράμα παρά με θρησκευτικό», κυρίως εξαιτίας του δημοκρατικού μηνύματος που κυριαρχεί σ' αυτό.²⁹

Όσον αφορά τον Γεώργιο Ζαλοκώστα, σε πολλά κείμενα τοποθετούνται σε υψηλό σημείο της λογοτεχνικής κλίμακας τα ποιήματα *Το χάνι της Γραβιάς*,³⁰ *Αναμνήσεις*,³¹ *Μεσολόγγιον*,³² *Αρματωλοί και κλέπται*,³³ κυρίως επειδή διαπνέονται από το αίσθημα της φιλοπατρίας. Το ποίημα *Το Στόμιον της Πρεβέζης* δέχεται εγκωμιαστικά σχόλια τόσο στην *Ευτέρπη*,³⁴ όσο και στην *Πανδώρα*, ο αρθρογράφος της οποίας, το 1852, εξαιρεί την ορθή χρήση της γλώσσας και των εκφραστικών μέσων, διακρίνει έναν «εσωτερικό Ελληνισμό», παρατηρεί μία «επιτυχή τάση» του Ζαλοκώστα «προς την [...] απομίμηση» των αρχαίων συγγραφέων και διατείνεται ότι οι δάσκαλοι του ποιητή είναι η φύση, ο Αισχύλος και ο Δάντης.³⁵ Ο Θεόδωρος Ορφανίδης γράφει τη νεκρολογία του Ζαλοκώστα το 1858 αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό την ποιητική του

Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Παλαμάς και η ποίηση του Κάλβου», σ. 57, όπου ο μελετητής αναφέρεται στην αλλαγή της γλωσσικής μορφής του *Οδοιπόρου*.

29. Βάλτερ Πούχνερ, «Η στροφή του ρομαντισμού προς τον θρησκευτικό μεσαίωνα. Ο *Μεσσίας ή Τα Πάθη Ιησού Χριστού* του Π. Σούτσου (1839) και Ο *Χριστός Πάσχων*», στον τόμο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2001, σσ. 87-123. Βλ. τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις στις σσ. 91 και 110.

30. [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σ. 22.

31. Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 73 (1850), σ. 22.

32. Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Δ', τχ. 93 (1851), σ. 502.

33. [Ανυπόγραφο], «Ποίησις», *Ευτέρπη*, τ. ΣΤ', τχ. 14 (1853), σ. 332.

34. [Ανυπόγραφο], «Ποιητικός συναγωνισμός», *Ευτέρπη*, τ. Ε', τχ. 111 (1852), σ. 360.

35. Ρ., «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 53 (1852), σσ. 119-120.

ικανότητα,³⁶ παρά την ανταγωνιστική σχέση των δύο ποιητών (εξαιτίας της συμμετοχής τους στους ποιητικούς διαγωνισμούς), η οποία αποτυπώνεται σε προγενέστερα κείμενά τους.³⁷ Το 1859 η Αγγελική Βαρθολομαίου Πάλλη αποτιμά το έργο του Ζαλοκώστα παρουσιάζοντας την έκδοση των απάντων του και εντέλει τον τοποθετεί στο υψηλό εκείνο βάθος της ποίησης στο οποίο είχαν ήδη τοποθετηθεί ο Ρήγας και ο Σολωμός, διότι και οι τρεις εξύμνησαν την ελευθερία του

36. Θ. Γ. Ορφανίδης, «Νεκρολογία», *Πανδώρα*, τ. Θ', τχ. 204 (1858), σσ. 295-296.

37. Βλ. Γ. Χ. Ζαλοκώστας, «Εν μάθημα εις τους διδασκάλους μου», *Ευτέρπη*, τ. Η', τχ. 65 (1855), σσ. 392-398, όπου ο Ζαλοκώστας διαμαρτύρεται για την ήττα του στον ποιητικό διαγωνισμό του συγκεκριμένου έτους και για τις επικρίσεις που δέχτηκε από την επιτροπή. Επίσης, βλ. Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης, «Επισήμου ποιητικής αλληλογραφίας αριθμός πρώτος», *Πανδώρα*, τ. ΣΤ', τχ. 141 (1856), σσ. 546-552. Βλ. την αναφορά στην αντιδικία των δύο ποιητών και στο κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Ανταπόκρισις της Πανδώρας», *Πανδώρα*, τ. ΣΤ', τχ. 142 (1856), σ. 586. Βλ. πληροφορίες και σχόλια για τη συμμετοχή του Ζαλοκώστα και του Ορφανίδη στους ποιητικούς διαγωνισμούς στα κείμενα: [Ανυπόγραφο], «Ο ποιητικός αγών του 1854», *Ευτέρπη*, τ. Ζ', τχ. 37 (1854), σσ. 311-312 και Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέρα», *Ευτέρπη*, τ. Η', τχ. 64 (1855), σ. 374. Ο Μουλλάς αναφέρεται στα παραπάνω κείμενα των δύο ποιητών (στα οποία ο Ζαλοκώστας διαμαρτύρεται και ο Ορφανίδης επιτίθεται στον Ζαλοκώστα) και σχολιάζει τη σχέση τους· βλ. Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'université d'Athènes 1851-1877*, Secrétariat Général à la Jeunesse, «Archives Historiques de la Jeunesse Grecque 22», Athènes 1989, σσ. 97, 100-102. Βλ. και Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003 (1978), σσ. 225-226, όπου ο Vitti σημειώνει για τη σχέση των δύο ποιητών: «Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους δυο επίδοξους ποιητές ήταν άγριος, ανελέητος και γελοίος»· στη συνέχεια γράφει: «Έχει πραγματικά κάτι το τραγελαφικό ο επικήδειος που αναγκάστηκε να απευθύνει στον νεκρό πια αντίπαλό του, στη Μητρόπολη, ο Ορφανίδης. Του αναγνώριζε κάποια ακτίνα ευφυΐας, θύμιζε τα αλλεπάλληλα πλήγματα από τους θανάτους των παιδιών του [...] και με φιλανθρωπική υποκρισία συνιστούσε στους παρευρισκομένους να βοηθήσουν [...] την άπορη οικογένειά του» (σσ. 227-228).

έθνους.³⁸ Ο Παλαμάς διατυπώνει μια κρίση πολύ διαφορετική από αυτές που παρουσιάζονται στα εξεταζόμενα περιοδικά, καθώς δηλώνει emphaticά ότι το ποιητικό έργο του Ζαλοκώστα είναι «ανάξιον της αθανασίας», ότι ο ποιητής δεν διαθέτει φαντασία και ότι η περιγραφή του Αγώνα εξαντλείται στην απλή καταγραφή των προσωπικών του αναμνήσεων.³⁹ Η γενικότερη επισκόπηση της κριτικής αντιμετώπισης του έργου του Ζαλοκώστα μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι το ενδιαφέρον των περισσότερων μελετητών εστιάζεται κατά κύριο λόγο σε δύο γνωρίσματα της ποίησής του. Το πρώτο γνώρισμα είναι μορφικό και αφορά τη χρήση τόσο της δημοτικής όσο και της καθαρεύουσας, ενώ το δεύτερο σχετίζεται με τον εντοπισμό (στα συνθέματα του ποιητή) δύο θεματολογικών αξόνων συνδεδεμένων με την καθημερινή ζωή (μάλιστα αρκετοί κριτικοί αξιολογούν ως αισθητικά ανώτερα τα ποιήματα αυτής της κατηγορίας) και με τα σημαντικά γεγονότα της ελληνικής ιστορίας (όπως ο Αγώνας).⁴⁰ Ο Παναγιωτόπουλος σημειώνει ότι ο Ζαλοκώστας επηρεάζεται από τα κυρίαρχα

38. Αγγελική Βαρθολομαίου Πάλλη, «Βιβλιογραφία. Τα άπαντα Γεωργίου Χ. Ζαλοκώστα», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 233 (1859), σσ. 405-407. Βλ. επίσης τις αναφορές στον Ζαλοκώστα στα κείμενα: Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455 και Χ. Α. Παρμενίδης, «Έκδοσις των απάντων Ζαλοκώστα», *Πανδώρα*, τ. Θ', τχ. 207 (1858), σσ. 366-368, όπου ο Παρμενίδης εκφράζει το αίτημα για την έκδοση των απάντων του Ζαλοκώστα και ζητά τη συνδρομή της κυβέρνησης, του Πανεπιστημίου και των εκδοτών. Στο ίδιο τεύχος, μετά το κείμενο του Παρμενίδη, δημοσιεύεται και η αγγελία της χήρας του Ζαλοκώστα (σ. 368), η οποία ζητά την έκδοση των απάντων του ποιητή.

39. Παλαμάς, σ. 250.

40. Βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σσ. 412-413· Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σσ. 174-175· Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», σ. 122· Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 227. Επίσης, βλ. Γεωργίου Ζαλοκώστα, *Έργα*, Πρόλογος και Σημειώματα Κώστα Καιροφύλα, Συνεργασία Γ. Ε. Ζαλοκώστα, Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη, Αθήνα [19--], σ. 27. Στον πρόλογο («Γεώργιος Ζαλοκώστας», σσ. 9-40) ο Καιροφύλας παραθέτει και αποσπάσματα από κρίσεις που έχουν διατυπωθεί για τον ποιητή.

στο ποιητικό του περιβάλλον στοιχεία (δηλαδή από χαρακτηριστικά όπως «η μεγαληγορία»), αν και «στα κατάβραθά του είναι ένας δημοτικός ποιητής».⁴¹

Από τις αναφορές των περιοδικών στον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι στην ποίησή του διακρίνεται συχνά μία ανακρεόντεια χάρη που θυμίζει τους στίχους του Χριστόπουλου,⁴² ενώ επαινετικά σχόλια δέχεται το ποίημα *Διονύσου πλους*.⁴³ Οι περισσότεροι κριτικοί και μελετητές που ασχολούνται με το ποιητικό έργο του Ραγκαβή διαπιστώνουν ότι στην αρχή της πορείας του ο ποιητής επηρεάζεται από τον ρομαντισμό και συγχρόνως εκδηλώνει την πρόθεση να ακολουθήσει τη δημοτική παράδοση (η πρόθεση αυτή είναι πρόδηλη στο ποίημα *Δήμος*

41. Παναγιωτόπουλος, «Ένας χαρακτηρισμός», *Νέα Εστία*, τ. ΞΔ', τχ. 755 (1958), σσ. 77 και 79. Επίσης, ο μελετητής αποφαινεται ότι «ο Ζαλοκώστας είναι, μέσα στη σχολή της Αθήνας, ο γνησιότερος μυνωδός του Εικοσιένα» και ότι «στα επικολυρικά του συνθέματα ακολουθεί την παράδοση του φαναριωτισμού» ενώ «στα λυρικά του ποιήματα δεν είναι ξένος προς την ιταλική μελωδία» (σ. 80).

42. Α., «Βιβλιογραφία. Διάφορα Διηγήματα και Ποιήματα Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 240 (1860), σσ. 579-582.

43. Γ. Ε. Μαυρογιάννης, «Το μνημείον του Λυσικράτους και το εις την ζωοφόρον του ποιηθέν ποίημα υπό Α. Ρ. Ραγκαβή», *Χρυσάλλης*, τ. Β', τχ. 32 (1864), σσ. 228-231. Βλ. και το σχόλιο για το «ποιητικό πνεύμα» του Ραγκαβή στο κείμενο: Μ. Ι. Βρατσάνος, «Βιβλιογραφία», *Χρυσάλλης*, τ. Β', τχ. 29 (1864), σ. 140 [παρουσιάζεται πανεπιστημιακό σύγγραμμα του Ραγκαβή]. Επίσης, βλ. την αναφορά στην ποίηση του Ραγκαβή στο κείμενο: Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455. Τέλος, βλ. το κριτικό άρθρο για την κωμωδία *Του Κουτρούλη ο γάμος*: Α. Σ. Β., «Του Κουτρούλη ο γάμος, κωμωδία υπό Α. Ρ. Ραγκαβή, κατά δε την πρώτην έκδοσιν υπό Χρηστοφάνους Νεολογίδου», *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 185 (1857), σσ. 396-399. Σχετικά με την ίδια κωμωδία, βλ. και το κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία. Του Κουτρούλη ο γάμος. Κωμωδία υπό Α. Ρ. Ραγκαβή», *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 169 (1857), σσ. 23-24 [Παρατίθεται αναδημοσιευμένο απόσπασμα]. Επίσης, βλ. [Ανυπόγραφο], «Δραματικά παραφράσεις υπό Α. Ρ. Ραγκαβή», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τχ. 245 (1860), σ. 120.

και *Ελένη* που δημοσιεύεται το 1831), ενώ στη συνέχεια της ποιητικής του διαδρομής παρατηρείται μια στροφή προς τον κλασικισμό· μάλιστα το ποίημα *Διονύσου πλους* αποτιμάται συχνά ως ένα έξοχο δείγμα κλασικιστικής ποίησης.⁴⁴ Ο

44. Βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σσ. 357-359· Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 174· Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», σσ. 119-122· Βελουδής, σ. 107· Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σσ. 223, 225. Βλ. επίσης Vitti, «Σημείωμα στο “Διονύσου πλους” του Ραγκαβή», στον τόμο *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1974, σσ. 408-415. Χαρακτηριστική είναι και η άποψη που εκφέρει ο Παναγιωτόπουλος, ο οποίος ξεχωρίζει τον Ραγκαβή ανάμεσα στους «στιχουργούς της καθαρεύουσας» θεωρώντας τον «αξεπέραστο υπόδειγμα» και αποτιμά το ποίημα *Διονύσου πλους* ως «το τελειότερο ποίημά του», βλ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός, Ένα σχέδιο μελέτης», σσ. 75 και 82. Θετική κρίση για τον ποιητή διατυπώνει και ο Beaton, βλ. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 80. Για το ποίημα *Διονύσου πλους*, βλ. και D. B. Ricks, «A. R. Rangavis. The Voyage of Dionysus», *Ελληνικά*, τ. 38 (1987), σσ. 89-97. Με τις τεχνοτροπικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Ραγκαβής ασχολούνται και οι παρακάτω μελετητές: Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995, σσ. 182-183 (βλ. επίσης τις σσ. 224-230, όπου ο Σουλογιάννης αναφέρεται στις θέσεις της κριτικής για το έργο του Ραγκαβή) και Λίτσα Χατζοπούλου στο βιβλίο *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: ένας «στρατευμένος» στον 19^ο αιώνα*, Εισαγωγή, επιμέλεια, απόδοση κειμένων Λίτσα Χατζοπούλου, Τόπος, Αθήνα 2009, σσ. 15, 20, 21. Η Μ. Πάστη-Βενετσάνου εστιάζει την προσοχή της στη σχέση της ποίησης του Ραγκαβή με τη δημοτική ποίηση, βλ. Μ. Πάστη-Βενετσάνου, «Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής και η δημοτική μας ποίησης», *Παρνασσός*, τ. Ζ', τχ. 4 (1965), σσ. 491-500. Βλ. επίσης Αλέξης Πολίτης, «Εθνοκεντρισμός και ευρωπαϊσμός. Ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στον τόμο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, σσ. 221-238, όπου ο Πολίτης σημειώνει ότι «καθώς στάθηκε σημαντικός, και πάντως ο μακροβιότερος εκπρόσωπος της “καθαρεύουσας” λογοτεχνίας, και πείσμων απολογητής της παράλληλα, οι αντίπαλοί του, η γενιά δηλαδή του Παλαμά και οι επτανήσιοι, τον έθεσαν από νωρίς στο

Ευριπίδης Γαραντούδης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις μετρικές αντιλήψεις του Ραγκαβή⁴⁵ επισημαίνοντας ότι «ήταν ο μελετητής που διαμόρφωσε τη μετρική θεωρία της εποχής του», δηλαδή μια θεωρία που θεμελιώνεται στη «στενή σχέση ή και την ταύτιση της νεότερης τονικής μετρικής με την αρχαία προσωδία», ενώ παράλληλα «έδωσε έμπρακτα δείγματα της μετρικής θεωρίας του, πρωτοστατώντας στην αναβίωση αρχαιοελληνικών μετρικών σχημάτων».⁴⁶ Ο Γαραντούδης,

---

στόχαστρο» (σ. 222). Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να αναφερθούμε και στην άποψη του Παλαμά, ο οποίος θεωρεί ότι το ποιητικό έργο του Ραγκαβή είναι «αξιοσημείωτο», παρά το γεγονός ότι εντοπίζει σ' αυτό αρκετές ατέλειες που σχετίζονται κατά κύριο λόγο με την επικράτηση ενός ψυχρού περιγραφικού ύφους και την έλλειψη ποιητικής δύναμης, βλ. Παλαμάς, σ. 410.

45. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19^ο αιώνα. Η μετρική θεωρία και πράξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, τχ. 7 (2000), σσ. 28-74. Οι μετρικές αντιλήψεις του Ραγκαβή διατυπώθηκαν θεωρητικά στη μελέτη του με τίτλο «Περί της αρχαίας ελληνικής προσωδίας και αντιπαράθεσις αυτής προς την νέαν» (που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1836) αλλά και σε άλλα κείμενά του, βλ. σσ. 29 και 60-63.

46. Το ίδιο, σ. 28. Επίσης, ο Γαραντούδης παρατηρεί ότι «η μετρική θεωρία του Ραγκαβή συνδέεται, δίχως αμφιβολία, με τα σύγχρονα της επιστημονικά δεδομένα (τόσο τα μετρικολογικά όσο και τα γλωσσολογικά)», καθώς «αντίστοιχες απόψεις για τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια των τονισμένων συλλαβών των νέων γλωσσών διατυπώθηκαν στη Γερμανία, ενώ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, λόγω μιας μακράς διδακτικής παράδοσης, διάβαζαν τα αρχαία μέτρα ως ζωντανά και θεωρούσαν γενικά την αναβίωσή τους εφικτή» και παράλληλα σημειώνει ότι απόψεις που συνέδεαν την αρχαία με τη νέα μετρική διατυπώνονταν και κατά την περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού (σ. 30). Όσον αφορά τους κανόνες που έθεσε ο Ραγκαβής με βάση τη θεωρία που ανέπτυξε, σημειώνεται: «Ο βασικότερος κανόνας ήταν αυτός που προέβλεπε τη χρήση ορισμένου αρχαιοπρεπούς στίχου αναλόγως του ποιητικού είδους. Έτσι το ιαμβικό τρίμετρο προοριζόταν για το δραματικό είδος, το δακτυλικό εξάμετρο για το επικό και τα μέτρα της αρχαίας λυρικής ποίησης για το λυρικό» (σ. 32). Επίσης, ο Γαραντούδης σημειώνει ότι «η κωμωδία *Του Κουτρούλη ο γάμος* αποτελεί την πιο ευρεία σε έκταση και συνεπέστερη

αποτιμώντας τις θέσεις του Ραγκαβή σχετικά με τη μετρική, σημειώνει ότι «η μετρική θεωρία και πράξη του Ραγκαβή παραμορφώνει τη φύση του νεοελληνικού τόνου, παραλληλίζει ή και ταυτίζει με τρόπο υπεραπλουστευτικό και μηχανικό την τονική μετρική με την αρχαία προσωδία, παραγνωρίζοντας τις μεγάλες διαφορές τους [...]».⁴⁷

Από το έργο του Άγγελου Βλάχου, το ποίημα *Φειδίας και Περικλής*, το 1863, είναι αυτό που έχει μεγαλύτερη απήχηση στην κριτική,⁴⁸ εξαιτίας του αντλημένου από την αρχαιότητα θέματός του που γίνεται μάλιστα αφορμή για να παρατηρήσουν οι συντάκτες των άρθρων μια γενικότερη στροφή της ποίησης προς την αρχαιότητα και να διατυπώσουν (με άμεσο ή έμμεσο τρόπο) τις αντιρρήσεις τους για τη ρομαντική ποίηση. Η επίδραση που δέχτηκε η ελληνική ποίηση από τη δυτική (κυρίως από τον Βύρωνα και τον Λαμαρτίν) επισημαίνεται και σε κριτικό κείμενο για τις κωμωδίες του ποιητή,⁴⁹ το 1872, προκειμένου στη συνέχεια να υπερτονιστεί το γεγονός ότι ο Βλάχος θέτει στο κέντρο των θεματικών του ενδιαφερόντων τον εθνικό βίο, κατά συνέπεια αναγνωρίζεται ως ο θεμελιω-

---

εφαρμογή της μετρικής θεωρίας του Ραγκαβή» (σ. 44). Βλ. και στη σ. 46 την αναφορά στα κείμενα που δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* για τη συγκεκριμένη κωμωδία.

47. Το ίδιο, σ. 58. Για το θέμα της αναβίωσης των αρχαίων ελληνικών μέτρων και από άλλους ποιητές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Γαραντούδης, «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19^ο αιώνα: μετρική θεωρία και ποιητική πράξη», *Πέμπτο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014, [5 Φεβρουαρίου 2015] από http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/garantoudis_evripidis.pdf.

48. Βλ. [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία. Ποίησης. Φειδίας και Περικλής υπό Αγγέλου Στ. Βλάχου», *Χρυσάλλης*, τ. Α', τχ. 18 (1863), σσ. 564-566 και Αλ. Σ. Β., «Βιβλιογραφία. Φειδίας και Περικλής υπό Αγγέλου Στ. Βλάχου», *Πανδώρα*, τ. ΙΔ', τχ. 326 (1863), σσ. 366-368.

49. Γ., «Αγγέλου Βλάχου κωμωδία», *Πανδώρα*, τ. ΚΒ', τχ. 523 (1872), σσ. 433-437.

τής της εθνικής κωμωδίας.⁵⁰ Στις τεχνοτροπικές επιδράσεις που δέχτηκε η ποίηση του Βλάχου αναφέρεται και ο Μουλλάς σημειώνοντας ότι ο ποιητής είναι «ρομαντικός στην περίοδο του Ραλλείου [ποιητικού διαγωνισμού]» (δηλαδή ως το 1860), όμως στη συνέχεια απομακρύνεται από τα διδάγματα του ρομαντισμού.⁵¹

Άλλοι ποιητές που αξιολογούνται θετικά για την ποιητική τους ικανότητα και ενίοτε για τη φιλοπατρία τους είναι ο Χρήστος Παρμενίδης,⁵² ο Σοφοκλής Καρύδης,⁵³ ο Αλέξανδρος

---

50. Εντοπίζουμε σύντομα σχόλια του ίδιου του Βλάχου πριν από τη δημοσίευση ποιημάτων του στα κείμενα: Άγγελος Στ. Βλάχος, «Στίχοι. Ολίγα λέξεις αντί προλόγου», *Πανδώρα*, τ. ΙΣΤ', τχ. 366 (1865), σ. 145 και Άγγελος Σ. Βλάχος, «Δυο λέξεις προς τον αναγνώστην μου», *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ. 390 (1866), σσ. 155-156. Βλ. και τα σχόλια του Βλάχου σχετικά με κριτικό άρθρο που τον αφορά στο: Άγγελος Σ. Βλάχος, «Προς την Διεύθυνσιν της "Χρυσαλλίδος"», *Χρυσαλλίς*, τ. Α', τχ. 19 (1863), σσ. 596-597.

51. Μουλλάς, «Λογοτεχνία 1830-1880», σ. 60. Βλ. και το σχόλιο του Μουλλά για τον έπαινο που λαμβάνει το ποίημα *Φειδιάς και Περικλής* στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό του 1863 στις σσ. 59-60. Βλ. επίσης Moullas, σσ. 187-189 (αναλυτική αναφορά στη συμμετοχή του Βλάχου στον ποιητικό διαγωνισμό με το συγκεκριμένο ποίημα).

52. [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τ. Θ', τχ. 201 (1858), σ. 224 και [Ανυπόγραφο], «Νεκρολογία», *Πανδώρα*, τ. ΙΘ', τχ. 452 (1869), σ. 400. Επίσης, βλ. την παρουσίαση των μεταφράσεων του Παρμενίδη στο κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τ. ΙΕ', τχ. 360 (1865), σ. 599 και [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία. Σαρδανάπαλος, τραγωδία του Λόρδου Βύρωνος, μεταφρασθείσα εκ του αγγλικού. Ο Υιός της δούλης· και Ευγενία υπό Χρήστου Α. Παρμενίδου», *Πανδώρα*, τ. ΙΣΤ', τχ. 371 (1865), σσ. 285-287.

53. Γοργίας [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455 και [Ανυπόγραφο], «Εκδιδόμενα βιβλία», *Πανδώρα*, τ. Β', τχ. 38 (1851), σ. 915. Επίσης, βλ. το σχόλιο για την ποιητική ικανότητα του Καρύδη και την πίστη του στην ενότητα του έθνους στο κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σ. 22.

Κατακουζηνός,⁵⁴ ο Ηλίας Τανταλίδης,⁵⁵ ο Δημοσθένης Βαλαβάνης,⁵⁶ ο Ιωάννης Καρασούτσας.⁵⁷ Επίσης, υποστηρίζεται ότι ο ένθερμος πατριωτισμός που προβάλλεται στα ποιήματα *Στράτης Καλοπίχειρος* του Στέφανου Κουμανούδη⁵⁸ και

54. [Ανυπόγραφο], «Ο Υιός του Δημίου. Ποίημα ιστορικών υπό Αλεξάνδρου Κατακουζηνού», *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 163 (1857), σ. 433. Σχετικά με τον Κατακουζηνό, ο Δημαράς αναφέρει: «έγραφε πλήθος άχρωμους στίχους», βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 392.

55. [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σ. 22. Βλ. το σχόλιο του Δημαρά για τον Τανταλίδη στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 373.

56. [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σ. 22. Βλ. την αναφορά του ονόματός του και στο κείμενο: Κωνσταντίνος Πωπ, «Νεοελληνικής φιλολογίας πάρεργα», *Πανδώρα*, τ. ΙΓ', τχ. 308 (1863), σ. 495. Βλ. θετικά σχόλια για τον Βαλαβάνη στα βιβλία: Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 392· Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 177.

57. Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455. Βλ. θετικές κρίσεις για τον Καρασούτσα: Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 394· Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 176· Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», σ. 127· Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», σ. 81. Ακολουθούν τα ονόματα άλλων ποιητών για τους οποίους εντοπίστηκαν σχόλια στα περιοδικά. Νικόλαος Κοντόπουλος, στο κείμενο: [Ανυπόγραφο], «Ποίησις», *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 154 (1856), σσ. 239-240· Ι. Σκυλίτσης: [Ανυπόγραφο], «Φιλολογικά», *Ευτέρπη*, τ. Α', τχ. 20 (1848), σ. 22· Μ. Γριμάνης: Ευθύβουλος, «Χρονικά», *Ευτέρπη*, τ. ΣΤ', τχ. 5 (1852), σσ. 118-119· Γεώργιος Παράσχος: Βρατσάνος, «Επιφυλλίς», *Χρυσάλλης*, τ. Β', τχ. 30 (1864), σ. 184.

58. Ρ. [Ραγκαβής], «Βιβλιογραφία. Στράτις Καλοπίχειρος υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανούδου», *Πανδώρα*, τ. Β', τχ. 44 (1852), σσ. 1058-1062. Βλ. τη σχετική αναφορά του Δημαρά στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 451. Ο Παναγιωτόπουλος χαρακτηρίζει το ποίημα «ανεκδιήγητο», βλ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», σ. 83. Βλ. και Μαριλίτσα Μητσού, *Ο Στράτης Καλοπίχειρος του Στέφανου Α. Κουμανούδη. Ένα ποιητικό τεκμήριο αυτολογιοκρισίας*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1997. Η Μητσού σημειώνει ότι ο *Στράτης Καλοπίχειρος* «ενώ έχει περι-

Πανελληνίς του Ευθύφρονος (δηλαδή του Ικεσίου Λάτρη)⁵⁹ δεν αρκεί για να συσχετιστούν τα συγκεκριμένα συνθέματα με το είδος του έπους, αφού δεν ακολουθούν τους τυπικούς κανόνες του. Το 1863 ο Δημήτριος Βικέλας επαινείται για τη συγγένεια των στίχων του με το δημοτικό τραγούδι, όμως εκφράζεται η θέση ότι ο ποιητής οφείλει να είναι περισσότερο προσεκτικός στη χρήση της δημοτικής γλώσσας αποκλείοντας λόγιες λέξεις και φράσεις.⁶⁰ Θετικά κρίνεται από τον Ζαλοκώστα, το 1851, και η Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου για το θερμό αίσημα που αποπνέει η ποίησή της,⁶¹ ενώ ο Κωνσταντίνος

ορισμένη αξία ως λογοτέχνημα, αποκτά πολύ μεγαλύτερη ως αντικείμενο μελέτης», καθώς παρουσιάζει «στοιχεία διαφωτιστικά για μια πολλαπλή προσέγγιση του ελληνικού 19^{ου} αιώνα» (τ. Α', σ. ix). Βλ. επίσης πληροφορίες για την κριτική αντίδραση του Ραγκαβή στο ποίημα και για τις μετρικές απόψεις του Κουμανούδη στη μελέτη του Γαραντούδη «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19^ο αιώνα. Η μετρική θεωρία και πράξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», σσ. 32-34. Ο Γαραντούδης, αναφερόμενος σε μία παρατήρηση της Μητσού («Για τον Κουμανούδη η μετρική αρτιότητα δεν αποτελούσε μόνο ποιητική υποχρέωση, αλλά είχε προσλάβει και αξία ηθική: ήταν ζήτημα ποιητικής αξιοπρέπειας», τ. Β', σ. 87), σημειώνει: «Η παρατήρησή της αυτή απηχεί το γενικότερο κλίμα επιβολής τρομοκρατικών σχεδόν στιχουργικών κανόνων στο πλαίσιο της θεωρίας για την αναβίωση των αρχαίων μέτρων» (σ. 34).

59. Ρ., «Βιβλιογραφία. Πανελληνίς, πόνημα στιχηρόν, υπό Ευθύφρονος», *Πανδώρα*, τ. ΣΤ', τχ. 137 (1855), σ. 456. Ο Δημαράς, όταν αναφέρεται στο συγκεκριμένο έργο, μας πληροφορεί ότι «με το ψευδώνυμο τούτο γνωρίζουμε ότι έγραφε ο Ικέσιος Λάτρης», βλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, σ. 734.

60. Α., «Βιβλιογραφία. Στίχοι Δημητρίου Βικέλλα», *Χρυσάλλης*, τ. Α', τχ. 9 (1863), σσ. 282-283.

61. Γ. Χ. Ζ. [Ζαλοκώστας], «Φιλολογία. Αι ποιήσεις της Κυρίας Ευφροσύνης Σαμαρτσίδου», *Ευτέρπη*, τ. Ε', τχ. 103 (1851), σσ. 159-160. Βλ. και Σοφία Ντενίση, *Αιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2014. Η Ντενίση αναφέρεται στη *Συλλογή ποιήσεων της Σαμαρτσίδου που κυκλοφόρησε το 1857 στην Αθήνα* (σσ. 184-186), ενώ σχολιάζει και την κριτική του Ζαλοκώστα: «Ο Ζαλοκώστας βλέπει την ποίηση της Σαμαρτσίδου σαν αντίδοτο στην ποίηση της απελπισίας, η

Πωπ σημειώνει ότι πρόκειται για την πρώτη Ελληνίδα ποιήτρια των νεότερων χρόνων.⁶²

Στη συνέχεια της περιδιάβασής μας στα περιοδικά συναντούμε τα κείμενα που αφορούν την επτανησιακή ποίηση. Το 1858 ο Ζαλοκώστας ξεχωρίζει τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, τον Διονύσιο Σολωμό που έθεσε ως αφετηρία της έμπνευσής του τον ελληνικό Αγώνα, τον Ιούλιο Τυπάλδο και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη.⁶³ Επίσης, δηλώνει ότι συμφωνεί με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση, όμως θεωρεί ότι αυτή πρέπει να γίνεται προσεκτικά. Σχετικά με τη γενικότερη πρόσληψη του έργου των Επτανησίων, η επτανησιακή ποίηση και τα συναφή με αυτή ζητήματα έχουν διερευνηθεί διεξοδικά και έχουν αναπτυχθεί από τον Γαραντούδη στο βιβλίο του με τίτλο *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*.⁶⁴

Όσον αφορά τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, στα κείμενα των περιοδικών τονίζεται η επίδραση που άσκησε η ιταλική φιλολογία στο έργο του,⁶⁵ υποστηρίζεται ότι η τραγωδία του αποτυπώ-

---

οποία δεσπόζει εκείνη την εποχή» (σ. 185). Επίσης, η Ντενίση, ασχολούμενη με τα βασικά γνωρίσματα της ποίησης της Σαμαρτσίδου, γράφει: «Τα ποιήματά της φανερώνουν μια έντονη μεταφυσική ανησυχία και είναι συχνά θρησκευτικά. Πραγματεύονται προσωπικές στιγμές ευτυχίας ή δυστυχίας και αναφέρονται στη σχέση με τον σύζυγο και τα παιδιά της, ακόμη σκιαγραφούν ζωηρά το όραμά της για τη μόρφωση του φύλου της και τη συνέχιση της λόγιας γυναικείας παράδοσης του τόπου μας, μιας παράδοσης που ξεκίνησε με τη Σαπφώ, διεκόπη λόγω του τουρκοικού ζυγού, αλλά σύμφωνα με τη Σαμαρτζίδου φαίνεται ότι αναγεννάται.» (σ. 186).

62. Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Ε', τχ. 103 (1851), σσ. 166-167.

63. Γ. Χ. Ζαλοκώστας, «Ολίγα παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Ιουλίου Τυπάλδου και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου», *Πανδώρα*, τ. Θ', τχ. 199 (1858), σσ. 171-173.

64. Γαραντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.

65. Μ. Π. Β., «Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος», *Ευτέρπη*, τ. Γ', τχ. 61 (1850), σσ. 869-871.

νει με τον καλύτερο τρόπο την εθνική ιστορία,⁶⁶ ενώ επισημαίνεται ότι το έργο του συντέλεσε στην προπαρασκευή του Αγώνα μέσω της προβαλλόμενης σ' αυτό πατριωτικής ιδέας.⁶⁷

Η ανυπόγραφη νεκρολογία που δημοσιεύεται στην *Πανδώρα* για τον Διονύσιο Σολωμό το 1857 καταδεικνύει την υψηλή θέση που είχε ήδη κατακτήσει το ποιητικό του έργο, καθώς ο Σολωμός αναγνωρίζεται ως ένας από τους πιο σημαντικούς ποιητές όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης.⁶⁸ Σε άλλο κείμενο του περιοδικού υπογραμμίζεται η δημοφιλία του ποιητή,⁶⁹ ενώ ο Γεώργιος Τυπάλδος, επίσης το 1857, αναφέρει το ποίημα «Η καταστροφή των Ψαρών» ως το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα της νέας ελληνικής «ηρωικής ποίησης».⁷⁰

Στο περιοδικό *Πανδώρα* βρίσκουμε, επίσης το 1857, εκτενή κριτική για την ποιητική συλλογή *Μνημόσυνα* του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, την οποία υπογράφει ο Γεώργιος Τυπάλδος.⁷¹ Ο μελετητής προκρίνει τη δημοτική γλώσσα του Βαλαωρίτη σημειώνοντας ταυτόχρονα ότι θα έπρεπε ίσως να αποφευχθούν κάποιες «ακατάληπτες» λέξεις. Επίσης, ο Τυπάλδος

66. Θ. Γ. Κλαδάς, «Ιωάννης Ζαμπέλιος», *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 161 (1856), σσ. 391-405.

67. [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία. Τραγωδία Ιω. Ζαμπελίου Λευκαδίου», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τχ. 245 (1860), σσ. 117-118.

68. [Ανυπόγραφο], «Νεκρολογία», *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 168 (1857), σ. 568. Ο Γαραντούδης σχολιάζει τη νεκρολογία του Σολωμού που δημοσιεύτηκε στην *Πανδώρα* επισημαίνοντας την «εκθειαστική αναφορά στην ποιητική αξία του», βλ. Γαραντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, σ. 170.

69. [Ανυπόγραφο], «Ποίησης. Η φαρμακευμένη κόρη. Υπό του Κ. Διονυσίου Σολωμού», *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 165 (1857), σσ. 503-504.

70. Γεώργιος Κ. Τυπάλδος, «Βιβλιογραφία. Μνημόσυνα, άσματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου», *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 182 (1857), σ. 328. Επίσης, βλ. τις αναφορές στον Σολωμό στα κείμενα: Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη*, τ. Β', τχ. 43 (1849), σ. 455· Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο Κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 236 (1860), σ. 458.

71. Γεώργιος Κ. Τυπάλδος, «Βιβλιογραφία. Μνημόσυνα, άσματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου», *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 180 (1857), σσ. 279-282 – *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 182 (1857), σσ. 325-328.

συγκαταλέγει το ποιητικό έργο του Βαλαωρίτη ανάμεσα σ' αυτά που καταγράφουν τις «εθνικές αναμνήσεις» και προσφέρουν τη δυνατότητα στον ελληνικό λαό να διατηρεί στη μνήμη του άσβεστη την εικόνα όλων των ηρώων από την αρχαιότητα ως τα χρόνια της Επανάστασης. Η *Ιλιάδα* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα έργου αυτού του είδους.⁷²

Το 1858 ο Πέτρος Βράιλας Αρμένης αρχίζει το κριτικό του άρθρο για τη συλλογή του Ιουλίου Τυπάλδου *Ποιήματα διάφορα*⁷³ υπερασπιζόμενος τη δημοτική γλώσσα του ποιητή και δεν παραλείπει έπειτα να αναφερθεί στον εθνικό χαρακτήρα της ποίησής του.⁷⁴ Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, το 1860, σε μελέτη του για τον Ιούλιο Τυπάλδο, παρατηρεί ότι η νεοελληνική ποίηση εμπνέεται συχνά από τη φιλοπατρία και εστιάζει το ενδιαφέρον του στο μέρος του έργου του Τυπάλδου που εντάσσεται στο επικολυρικό είδος, το οποίο αποσκοπεί στην «δια Ειδυλλίου ιδανοποίησιν των εξόχων συμβάντων του Αγώνος».⁷⁵

Επίσης, το 1864, εντοπίζουμε ανυπόγραφο κριτικό κείμενο για το ποίημα *Ο ερχομός* του Γεράσιμου Μαρκορά,⁷⁶ το οποίο διακρίνεται, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, για τον αγνό πατριωτισμό που προωθεί, αξιολογείται όμως αρνητικά (ως ακατέργαστη γλώσσα) η επτανησιακή διάλεκτος στην οποία είναι γραμμένο.⁷⁷

72. Βλ. την αναφορά στον Βαλαωρίτη και στο κείμενο: Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο Κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 236 (1860), σ. 458.

73. Π. Βράιλας Αρμένης, «Ποιήματα διάφορα Ιουλίου Τυπάλδου», *Πανδώρα*, τ. Θ', τχ. 203 (1858), σσ. 249-254.

74. Βλ. και το κείμενο του Π. Βράιλα Αρμένη, «Περί ποιήσεως», *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ. 399 (1866), σσ. 361-369 – *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ. 400 (1866), σσ. 385-391, όπου υποστηρίζεται ότι η ποίηση αποτελεί την ανώτατη μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας, καθώς συνδυάζει όλες τις τέχνες.

75. Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο Κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 236 (1860), σσ. 457-470. Για τον προσδιορισμό του στόχου της επικολυρικής ποίησης, βλ. σ. 464.

76. [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία», *Χρυσάλλης*, τ. Β', τχ. 36 (1864), σ. 376.

77. Βλ. και το σχόλιο για την επτανησιακή διάλεκτο στο κείμενο: Ν.

Ένας ακόμα Επτανήσιος ποιητής που προσελκύει το ενδιαφέρον των περιοδικών είναι ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας.⁷⁸ Η ποιητική του συλλογή *Άνθη* συσχετίζεται (εξαιτίας της θεματικής του θανάτου και του πένθους) με την ποίηση του Γιουνγκ [Young],⁷⁹ ενώ ο Γεώργιος Τυπάλδος αναφέρει τον Ρώμα ως παράδειγμα Επτανήσιου ποιητή που χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα (και μάλιστα με επιτυχία),⁸⁰ σε αντίθεση με τους περισσότερους Επτανήσιους που επιμένουν στην αποκλειστική χρήση της δημοτικής.⁸¹

Κατραμής, «Η εν Ζακύνθω δημοτική γλώσσα», *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ. 404 (1867), σ. 477, όπου σημειώνεται: «Η των Ζακυνθίων ουν διάλεκτος προσήνεγκε τον οβολόν αυτής τη νεοελληνική φιλολογία δια του Μαρτελάου, Κουτούζη, Γουζέλη, Κάλβου, Σολομού, Γρυπάρη, Τερτζέτη, και τοι πολλάν τούτων έργα δεν ηξιώθησαν εισέτι του δια τύπου φωτός».

78. Βλ. [Ανυπόγραφο], «Ποίησις», *Πανδώρα*, τ. Δ', τχ. 86 (1853), σσ. 363-364, όπου πληροφορούμαστε για μια τελετή (στα Επτάνησα) αφιερωμένη στον Ρώμα. Για τη συγκεκριμένη τελετή βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1993, σ. 114, όπου σημειώνεται ότι «στην Κέρκυρα [...] στις 26 Ιουλίου 1853, σε ειδική τελετή, στέφεται “ποιητής” ένας ευυπόληπτος πολίτης, ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας». Βλ. και το κείμενο: Σ. Ε. Λοβέρδος, «Ο ποιητής των ανθών», *Ευτέρπη*, τ. ΣΤ', τχ. 15 (1853), σσ. 349-350 (πρόκειται για θετική κριτική, στην οποία δεν αναφέρεται το όνομα του ποιητή). Επίσης, βλ. την κριτική για έναν ακόμα Επτανήσιο ποιητή, τον Σπυρίδωνα Μαλάκη: [Ανυπόγραφο], «Βιβλιογραφία. Οι τάφοι της Αργολίδος υπό Σ. Μαλάκη», *Χρυσάλλης*, τ. Α', τχ. 18 (1863), σ. 566. Βλ. και την αναφορά στον Γεώργιο Τερτσέτη στο κείμενο: Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο Κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 236 (1860), σ. 458.

79. Ζ., «Βιβλιογραφία», *Ευτέρπη*, τ. Ζ', τχ. 31 (1854), σ. 161. Γίνεται αναφορά στους στίχους του Πετράρχη που έχουν παρόμοιο θέμα, ενώ παρατίθενται και στίχοι της ποιήτριας Κολόννα Πεσκάρα [Vittoria Colonna].

80. Γεώργιος Κ. Τυπάλδος, «Βιβλιογραφία. Μνημόσυνα, άσματα Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου», *Πανδώρα*, τ. Η', τχ. 180 (1857), σσ. 280-281.

81. Βλ. τις παρατηρήσεις για τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ρώμας στο βιβλίο του Γαραντούδη, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, σσ. 110-113.

Συνοψίζοντας τα πορίσματα της επισκόπησης των κειμένων, παρατηρούμε ότι τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται από τους κριτικούς των περιοδικών ως κριτήρια θετικής αξιολόγησης των ποιημάτων είναι καταρχήν η σύνδεση της θεματολογίας τους με τον εθνικό βίο και η αποτύπωση σ' αυτά της φιλοπατρίας των ποιητών. Η ιδιαίτερα συχνή εμφάνιση του όρου «εθνικός» στα κείμενα που εξετάστηκαν είναι δηλωτική της επικρατούσας την εποχή εκείνη πατριωτικής ιδεολογίας που διαποτίζει κάθε πεδίο της πνευματικής ζωής, συνεπώς και τη λογοτεχνική κριτική που ασκείται μέσω του περιοδικού τύπου. Ανατίθεται, λοιπόν, στην ποίηση μία βαρυσήμαντη αποστολή, αυτή της έκφρασης των αναζητήσεων του ελληνικού έθνους και της θεμελίωσης των εθνικών αξιών.⁸² Η αναφορά στην ιστορική περίοδο της Επανάστασης και η εξύμνηση των ηρωικών κατορθωμάτων των Ελλήνων εντάσσονται στο πλαίσιο της πατριωτικής θεματικής. Επιπλέον, προωθείται συστηματικά από την κριτική η ενασχόληση των ποιητών με θέματα προερχόμενα από την αρχαιότητα και η υιοθέτηση κανόνων των αρχαίων ποιητικών ειδών, κυρίως του έπους. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζεται η επίδραση που έχει δεχτεί η ελληνική ποίηση από τους εκπροσώπους του δυτικού ρομαντισμού, όμως οι κριτικοί δεν ωθούν τους ποιητές προς τα πρότυπα αυτά. Παρατηρούμε, συνεπώς, μία προτίμηση των αρθρογράφων των υπό εξέταση εντύπων στα χαρακτηριστικά του κλασικισμού έναντι αυτών του ρομαντισμού.⁸³ Τέλος, ένα

82. Για την κεντρική θέση που κατείχε η ποίηση στην κοινωνία κατά την εποχή που εξετάζουμε, βλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, σσ. 112-117.

83. Βλ. Γαραντούδης, «Η λογοτεχνία 1830-1880», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2004, σσ. 195-210, όπου αναπτύσσονται τα γνωρίσματα και οι όροι διαμόρφωσης του «αθηναϊκού κλασικο-ρομαντισμού» (σ. 205). Σχετικά με τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή την περίοδο της έκδοσης των τριών περιοδικών που συμπίπτει με την εμφάνιση και την ανάπτυξη του θεσμού των πανεπιστημιακών ποιητικών διαγωνισμών, βλ. τις επισημάνσεις: «Οι διαγωνισμοί αποτέλεσαν σημαντικούς θεσμούς της ελληνικής πνευματικής

ακόμα θέμα που απασχολεί συχνά τους αρθρογράφους των τριών περιοδικών είναι η γλώσσα που χρησιμοποιείται στην ποίηση. Διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα της γλώσσας τίθεται κατά κύριο λόγο στα κείμενα που αφορούν την επτανησιακή ποίηση, στα οποία οι κριτικοί αποδέχονται τη χρήση της δημοτικής προκρίνοντας όμως τις περισσότερες φορές μια μορφή καλλιεργημένης δημοτικής γλώσσας και ψέγοντας την ακατέργαστη καθομιλουμένη.⁸⁴ Γίνεται, επομένως, αντιληπτό

ζωής μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και επηρέασαν τη διαμόρφωση τόσο της σύγχρονης τους ποίησης όσο και της κριτικής» (σ. 206). «Οι εισηγητές των διαγωνισμών κράτησαν αρνητική στάση απέναντι στις ακραίες ρομαντικές εκδηλώσεις τόσο στη λογοτεχνία όσο και γενικότερα στην κοινωνική ζωή και υποστήριξαν θερμά το πνεύμα του αρχαιοπρεπούς κλασικισμού. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος των κρινόμενων έργων αντιγράφουν τους κοινούς τόπους της ευρωπαϊκής ρομαντικής λογοτεχνίας, οι κριτές ωθούνται να καταγγείλουν το ρομαντισμό ως ξενόφερτο (δυτικό) κίνδυνο για τα χρηστά ήθη των Ελλήνων» (σ. 207). «Επίσης στην περίοδο των διαγωνισμών ενισχύθηκε ιδιαίτερα η στροφή της ποιητικής παραγωγής από το λυρικό, στο δραματικό και το επικό είδος ενώ η σφοδρή κριτική που άσκησε η πανεπιστημιακή κριτική στο ρομαντισμό συνέβαλε στην ενίσχυση των κλασικιστικών ποιητικών τάσεων. Έτσι, υπό την επήρεια των διαγωνισμών, τα κύρια χαρακτηριστικά της ποίησης της εικοσαετίας 1850-1870 ήταν η αρχαιολατρία, η πατριδολατρία και ο ρητορισμός ενώ τη στιχουργία της εποχής χαρακτήρισε η αναβίωση των αρχαίων μέτρων» (σ. 207). Για τους ποιητικούς διαγωνισμούς (τον Ράλλιο, 1851-1860 και τον Βουτσινάιο, 1862-1877), βλ. το αφιερωμένο στο συγκεκριμένο θέμα βιβλίο του Μουλλά (Moullas). Όσον αφορά την πανεπιστημιακή κριτική, ο Μουλλάς υποστηρίζει ότι παρέμεινε εγκλωβισμένη στις επιταγές της εποχής της και δεν κατάφερε να υπερβεί το πρώτο στάδιο της ανάπτυξης της (σ. 372). Επίσης, βλ. στο βιβλίο του Μουλλά *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα τα κείμενα «Ποίηση και ιδεολογία. Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)»*, σσ. 279-290 και «Πανεπιστήμιο Αθηνών: Ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851-1877)», σσ. 291-300. Βλ. και Μουλλάς, «Η αθηναϊκή πανεπιστημιακή κριτική και ο Ροΐδης», στον τόμο *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, σσ. 55-77. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι τα κείμενα των κρίσεων των πανεπιστημιακών διαγωνισμών δημοσιεύονται στην *Πανδώρα*.

84. Για το θέμα της γλώσσας της επτανησιακής ποίησης, βλ. Γαρα-

ότι οι όροι αισθητικής αποτίμησης της ποίησης κατά τον 19^ο αιώνα διαμορφώνονται υπό κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτές της σύγχρονης εποχής (κατά συνέπεια και τα κριτήρια της αποτίμησης είναι διαφορετικά), ωστόσο, η λογοτεχνική κριτική του 19^{ου} αιώνα (δείγμα της οποίας αποτελούν τα κείμενα των τριών περιοδικών) συνιστά αναμφισβήτητα έκφραση εμπειριστατωμένου κριτικού λόγου και προσδιορίζει με σαφήνεια τα βασικά γνωρίσματα της ποιητικής δημιουργίας (όπως η θεματολογία, ορισμένα μορφικά χαρακτηριστικά, οι τεχνοτροπικές επιδράσεις, η εξέλιξη του έργου των ποιητών κατά τη διάρκεια της παρουσίας τους στην ελληνική λογοτεχνική ζωή).

ντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, σσ. 98-138. Ειδικά για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν οι Αθηναίοι τη γλώσσα της επτανησιακής ποίησης, βλ. την ενότητα «Οι απόψεις των Αθηναίων για τη γλώσσα της επτανησιακής ποίησης», σσ. 128-138.

Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των «Ποικίλων» στην *Ευτέρπη*

Ανάμεσα στα περιοδικά που κυκλοφόρησαν μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους κυρίαρχη θέση κατέχουν εκείνα που στόχο είχαν να είναι όχι μόνο ωφέλιμα αλλά και τερπνά για ένα διευρυμένο σε σχέση με το παρελθόν αναγνωστικό κοινό.¹ Πρόκειται για τα περιοδικά που χαρακτηρίζονται ως «λογοτεχνικά» ή «φιλολογικά», γιατί περιλαμβάνουν διηγήματα, μυθιστορήματα σε συνέχειες και ποιήματα, αλλά και ως «οικογενειακά», καθότι περιλαμβάνουν ύλη που απευθύνεται σε ολόκληρη την οικογένεια.² Όπως έχει επισημανθεί

---

1. Βλ. Άννα Ταμπάκη, «“Εφημερίς” ή “περιοδικό”; Προς μια τυπολογία του περιοδικού Τύπου εν τη γενέσει», στον τόμο *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, επιμ. Λουκία Δρούλια, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σσ. 98-99.

2. Ο Σαχίνης κάνει λόγο για «λογοτεχνικά ή “φιλολογικά” περιοδικά», η Καρπόζηλου για «οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά» και η Κουμαριανού για «φιλολογικά και επιστημονικά περιοδικά»· βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1968, σ. 14· Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991, σσ. 29-30· Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου 1784-1863», *Ιστορία του ελληνικού Τύπου 18ος-19ος αι.*,

από την έρευνα, στα περιοδικά αυτά δίνεται πολύ μεγάλη έμφαση στην ποικιλία της ύλης.³ Μετά το 1847, όπως έδειξε η Μάρθα Καρπόζηλου, στο στοιχείο αυτό, δηλαδή στην ποικιλία της ύλης, παραπέμπουν οι ίδιοι οι τίτλοι ορισμένων περιοδικών, αυτήν διαφημίζουν οι υπότιτλοι των περισσότερων περιοδικών, αυτήν εξαγγέλλουν και υπόσχονται οι εκδότες τους, και, τέλος, την ποικιλία της ύλης τους εμφατικά αναδεικνύουν τα περιοδικά στους θεματικούς πίνακες περιεχομένων τους.⁴

Μέσα στην ποικιλία της ύλης των οικογενειακών φιλολογικών περιοδικών τα οποία κυκλοφορούν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα δύο κατηγορίες κειμένων εμφανίζονται πιο συχνά, τα διηγήματα και τα σύμμεικτα. Στην κατηγορία των σύμμεικτων εντάσσονται μια ή περισσότερες στήλες σε κάθε περιοδικό, με τίτλους όπως «Ποικίλα», «Διάφορα», «Ανάλεκτα», «Σημειώματα», στις οποίες συγκεντρώνονται σύντομα κείμενα με ποικίλο περιεχόμενο.⁵ Έτσι, οι στήλες αυτές φαίνεται να αντικατοπτρίζουν σε κάποιο βαθμό ή και να αναπαράγουν σε σμίκρυνση το θεματικό εύρος που χαρακτηρίζει το σύνολο της ύλης των περιοδικών αυτών. Παρά το γεγονός ότι εμφανίζονται συστηματικά στα οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά, οι στήλες των «ποικίλων», όπως συνήθως τιτλοφορούνται, δεν έχουν αποτελέσει ως τώρα αντικείμενο συστηματικής μελέτης.⁶

Η εξέταση που ακολουθεί επικεντρώνεται στη στήλη των ποικίλων του περιοδικού *Η Ευτέρπη* διερευνώντας τις ειδολογικές παραμέτρους της στήλης αυτής και αξιοποιώντας κάποια από τα πορίσματα που έχουν προκύψει από τη σχετική έρευνα που αφορά τον γαλλικό Τύπο. Η *Ευτέρπη* (1847-

---

επιμ. Αλέξης Μαλλιάρης, Ερμής, Αθήνα 2010, σ. 36. Βλ. και Μ. Μερακλής κ.ά., *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2008, λήμμα «περιοδικό».

3. Βλ. Καρπόζηλου, σσ. 37-90.

4. Βλ. το ίδιο, σσ. 93-99.

5. Βλ. το ίδιο, σσ. 110 και 107.

6. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις του Απόστολου Σαχίνη για τις στήλες των σύμμεικτων του περιοδικού *Πανδώρα*: βλ. Σαχίνης, σσ. 83-84.

1855) αποτελεί ένα από τα πρώτα περιοδικά της περιόδου αυτής, αλλά και ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά του ελληνικού 19^{ου} αιώνα.⁷ Επομένως, αποτελεί μια μάλλον αυτόνομη αφετηρία για την εξέταση της στήλης των σύμμεικτων ή ποικίλων του ελληνικού Τύπου αυτής της περιόδου. Η επιλογή, ωστόσο, να εξεταστεί το τμήμα αυτό της ύλης του περιοδικού με όρους γραμματειακού είδους χρειάζεται περισσότερες διευκρινίσεις.

Ο λόγος για τα είδη ή τα γένη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορίας της κριτικής. Από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη και έως τις μέρες μας ο λόγος που αρθρώνεται για τα κείμενα διασταυρώνεται και διαπλέκεται συχνά με τον λόγο που αφορά τα λογοτεχνικά γένη και τα είδη των κειμένων γενικότερα. Αξίζει να σημειωθεί πως η μετάβαση από τον λόγο περί των λογοτεχνικών γενών στη συγκρότηση ενός πλαισίου μελέτης που να αφορά εξίσου τα λογοτεχνικά και τα μη λογοτεχνικά κείμενα, δηλαδή τα είδη της γραμματείας, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην παρακαταθήκη του Mikhail Bakhtin και προωθήθηκε αποφασιστικά στο πλαίσιο του γαλλικού δομισμού.⁸ Μια άλλη μετάβαση που αφορά την έννοια του «είδους» συνέβη επίσης κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Το είδος δεν θεωρείται πια πως αφορά μόνο την ταυτότητα ενός κειμένου ή την κατάταξή του με βάση το αν ακολουθεί κάποιους ήδη διαμορφωμένες κανόνες. Αντίθετα, όπως υποστήριξε ο Tzvetan Todorov, το είδος λειτουργεί τόσο ως μοντέλο συγγραφής όσο και ως «ορίζοντας προσδοκίας» της ανάγνωσης. Με άλλα λόγια, οι συγγραφείς γράφουν μέσα

7. Βλ. Μ. Μερακλής κ.ά., λήμμα «Ευτέρπη»· πρβλ. και Σαχίνης, σσ. 33-35, Δημήτριος Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Ιωάννης Σιδέρης, Αθήνα χ.χ., σσ. 58-79.

8. Βλ. ενδεικτικά David Duff, «Introduction» στον τόμο *Modern genre theory*, επιμ. David Duff, Longman, Harlow κ.ά. 2000, σσ. 8-15 και Michał Głowiński «Τα λογοτεχνικά γένη», στον τόμο *Θεωρία της λογοτεχνίας. Προβλήματα και προοπτικές*, επιμ. Marc Argenot κ.ά., μετ. Τιτίκα Δημητρούλια, Gutenberg, Αθήνα 2010, σσ. 141-162.

στο πλαίσιο λειτουργίας των υπαρχόντων ειδών, το οποίο δεν σημαίνει ότι γράφουν σε απόλυτη συμφωνία με τα υπάρχοντα είδη, αλλά και οι αναγνώστες διαβάζουν ένα έργο μέσα στο πλαίσιο λειτουργίας ενός προϋπάρχοντος συστήματος ειδών, το οποίο τους είναι οικείο εξαιτίας των όσων έχουν διαβάσει ή απλά και των όσων έχουν πληροφορηθεί, παρόλο που δεν είναι καθόλου απαραίτητο να έχουν συνείδηση αυτής της γνώσης.⁹ Έτσι, όπως εξήγησε ο John Frow, το είδος δεν είναι ούτε μια ιδιότητα των κειμένων (και επομένως δεν βρίσκεται μέσα σε αυτά), ούτε όμως μια προβολή των αναγνωστών (και επομένως δεν εντοπίζεται στους αναγνώστες): το είδος υπάρχει ως μέρος της σχέσης μεταξύ κειμένων και αναγνωστών, έχει την υπόσταση ενός συστήματος και αποτελεί μια κοινή σύμβαση με κοινωνική ισχύ.¹⁰

Στον περιοδικό και τον ημερήσιο Τύπο δημοσιεύονται είδη κειμένων, όπως είναι το ποίημα, η επιστημονική μελέτη ή το ταξιδιωτικό κείμενο, τα οποία προϋπήρχαν της διάδοσης του Τύπου και τα οποία συνέχισαν να εκδίδονται και αυτόνομα σε φυλλάδια ή βιβλία. Υπάρχουν όμως και μια σειρά από νέα γραμματειακά είδη που γεννήθηκαν μέσα στον περιοδικό και τον ημερήσιο Τύπο κατά τον 19ο αιώνα. Όπως παρατηρεί η Marie-Ève Thérénty, τα είδη αυτά γεννήθηκαν από τον συνδυασμό δύο παραγόντων: από τη μία των προδιαγραφών που θέτει η περιοδικότητα και από την άλλη της λογοτεχνικής παράδοσης, ενώ στα γραμματειακά αυτά είδη κοινή είναι η μέριμνα για τη σύνδεση με την καθημερινότητα.¹¹ Η εξέλιξη των ειδών αυτών επηρεάστηκε τόσο από εξωτερικούς παρά-

9. Tzvetan Todorov, «L'origine des genres», *La notion de littérature et autres essais*, Seuil, Points Essais, Παρίσι 1987, σσ. 34-35. Για τη σημασία του «είδους» στην πρόσληψη των κειμένων, βλ. και Wolf-Dieter Stempel, «Aspect génériques de la réception», *Poétique*, 39 (Σεπτ. 1979), σσ. 353-362.

10. John Frow, *Genre*, Routledge. The New Critical Idiom, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005, σ. 10· πρβλ. το ίδιο, σσ. 100-123.

11. Marie-Ève Thérénty, *La littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle*, Seuil, Παρίσι 2007, σ. 207.

γοντες, όπως είναι οι αλλαγές στη διάδοση της πληροφορίας σε παγκόσμιο επίπεδο, η επιτήρηση ή και η λογοκρισία που ασκείται από την εκάστοτε εξουσία κ.ά., αλλά και από τις μεταξύ τους σχέσεις, καθώς τα όρια μεταξύ τους μπορούν να τροποποιηθούν ή και οι σχέσεις εξάρτησης του ενός είδους από το άλλο μπορούν να αντιστραφούν.¹²

Η Thérenty αξιοποιώντας σε μεγάλο βαθμό τα συμπεράσματα μελετών που αφορούν τις στήλες των σύμμεικτων, κυρίως του γαλλικού ημερήσιου Τύπου του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνει πως στις στήλες αυτές, οι οποίες συχνά φέρουν τον τίτλο «Fait divers» ή «Faits divers», εκφράζεται ο ετερόκλητος χαρακτήρας τόσο του Τύπου όσο και της ίδιας της καθημερινότητας.¹³ Έχοντας κοινά στοιχεία με τη στήλη του «χρονικού», και σε πορεία σύγκλισης με το σύντομο ρεπορτάζ, η στήλη «Fait divers» έχει τη διπλή ιδιότητα να αποτελεί κατά τα φαινόμενα μια γραφή της πραγματικότητας και την ίδια στιγμή να φέρνει στο προσκήνιο την αποκλίνουσα λογική και τα ασυνήθιστα ανθρώπινα πεπρωμένα, αποκαλύπτοντας έτσι τη μυθιστορηματική διάσταση της μοίρας των συνηθισμένων ανθρώπων.¹⁴ Ο Roland Barthes περιγράφει τη στήλη «Fait divers» ως ταξινομήση του μη ταξινομήσιμου, εξηγώντας πως πρόκειται για τα ανοργάνωτα θραύσματα των άμορφων ειδήσεων, ιδιωτικών ειδήσεων στην ουσία τους, οι οποίες αρχίζουν να υπάρχουν εκεί που ο κόσμος δεν μπορεί πια να κατονομαστεί, εκεί που δεν υπόκειται πια σε έναν γνωστό κατάλογο (πολιτική, οικονομία, πόλεμοι, θεάματα, επιστήμη κλπ.).¹⁵

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα γραμματειακά είδη που δημοσιεύονται στον Τύπο, μεταξύ των οποίων είναι βέβαια και τα ποικίλα που δημοσιεύονται στα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά των μέσων του 19^{ου} αιώνα, έχουν

12. Το ίδιο, σσ. 207-208.

13. Το ίδιο, σ. 269.

14. Το ίδιο, σσ. 270 και 279-292.

15. Roland Barthes, «Structure du fait divers», *Essais critiques*, Seuil. Points Essais, Παρίσι 1981, σ. 194.

διαμορφωθεί κάτω από την επίδραση παραγόντων, οι οποίοι μπορεί να αφορούν, μεταξύ άλλων, τους όρους διάδοσης της πληροφορίας κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και τις ανάγκες ή την εσωτερική λογική και οργάνωση του κάθε εντύπου. Ακόμα, οι προσεγγίσεις με αντικείμενο τη στήλη των ποικίλων στον γαλλικό Τύπο έχουν θέσει μια σειρά από πιο συγκεκριμένα ζητήματα, όπως είναι ο ετερόκλητος χαρακτήρας της, το ασυνήθιστο περιεχόμενο της, το ότι αποτελεί μια γραφή της πραγματικότητας, και το ότι περιέχει μη ταξινομήσιμες ειδήσεις, οι οποίες είναι στη βάση τους ιδιωτικές. Επομένως, η εξέταση του γραμματειακού είδους των ποικίλων στην *Ευτέρπη*, που ακολουθεί, θα επιχειρήσει τόσο να ανιχνεύσει τους όρους που το διαμόρφωσαν, όσο και να διαπιστώσει αν τίθενται με τον ίδιο τρόπο τα ζητήματα που έχουν επισημανθεί στις έως τώρα μελέτες για το είδος.

Το πρώτο τεύχος του δεκαπενθήμερου περιοδικού *Η Ευτέρπη* εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1847. Στη δέκατη έκτη σελίδα του, κάτω από τον γενικό τίτλο «Πάρεργα. Ανέκδοτα διάφορα», περιλαμβάνονται πέντε ενότητες, κάθε μια από τις οποίες ξεκινά με μία παύλα.¹⁶ Η ιστορία ενός ζευγαριού που παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία στη Σκοτία, μια ναυτική τραγωδία στη Βαλτική, η έκρηξη ενός ηφαιστείου στη δυτική Αφρική κι ενός άλλου στο Πράσινο ακρωτήριο, όπως και η εύρεση από ένα γαλλικό πλοίο μιας μεταλλικής σωστικής λέμβου, αποτελούν την πρώτη συγκομιδή των ποικίλων του περιοδικού.¹⁷ Η στήλη των σύμμεικτων εμφανίζεται σε δεκαέξι από τα τεύχη του πρώτου τόμου της *Ευτέρπης* με διαφορε-

16. Αξίζει να επισημανθεί πως η στήλη «Ποικίλα» δεν παρουσιάζεται με σταθερή τυπογραφική μορφή στο περιοδικό *Η Ευτέρπη*: η μετάβαση σε διαφορετικό θέμα της στήλης σηματοδοτείται άλλοτε από μια παύλα ή/ και από πλάγια στοιχεία στην αρχή μιας παραγράφου, άλλοτε από μια οριζόντια γραμμή, άλλοτε από ένα τυπογραφικό κενό και/ή από έναν τίτλο με κεφαλαία στοιχεία.

17. Ανυπόγραφο, «Πάρεργα. Ανέκδοτα διάφορα.», *Η Ευτέρπη*, Α', 1, 1.09.1847, σ. 10.

τικούς τίτλους: «Πάρεργα. Ανέκδοτα. Ποικίλα» στο δεύτερο τεύχος, «Πάρεργα. Διάφορα. Ποικίλα.» στο τρίτο, «Διάφορα» στο πέμπτο και «Ποικίλα διάφορα» μετά το ενδέκατο τεύχος. Στον δεύτερο τόμο της *Ευτέρπης*, σε επτά από τα είκοσι τέσσερα τεύχη περιλαμβάνεται η στήλη με τον τίτλο «Ποικίλα», τίτλος που θα καθιερωθεί με λίγες εξαιρέσεις και στους επόμενους τόμους του περιοδικού που θα εκδιδόταν στην Αθήνα έως τον Οκτώβριο του 1855.¹⁸ Τα μισά περίπου τεύχη του περιοδικού *Η Ευτέρπη* έχουν στήλη ποικίλων, αλλά η κατανομή δεν είναι ίση στους διαφορετικούς τόμους. Στον πρώτο αλλά και στους τρεις τελευταίους τόμους, δηλαδή στον έκτο, τον έβδομο και τον όγδοο τόμο, περισσότερα από τα τρία πέμπτα των τευχών κάθε τόμου περιέχουν μια στήλη ποικίλων, ενώ στους τελευταίους τόμους αυξάνεται και η μέση έκταση της στήλης υπερβαίνοντας σε αρκετά τεύχη τις δύο ή ακόμα και τις τρεις σελίδες.¹⁹

Επομένως, στο περιοδικό *Η Ευτέρπη* περιλαμβάνεται μια στήλη σύμμεικτων, η οποία τις περισσότερες φορές φέρει τον τίτλο «Ποικίλα», με συχνότατα αλλά και έκταση η οποία δεν παραμένει σταθερή κατά τη διάρκεια της έκδοσης του περιοδικού. Ακόμα, τα σύντομα κείμενα που περιλαμβάνονται στη στήλη των σύμμεικτων του πρώτου τεύχους είχαν θέματα αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους, όπως φάνηκε και από τη σύντομη περιγραφή που καταγράφηκε παραπάνω. Προκειμένου να αποτυπωθεί μια αντιπροσωπευτικότερη εικόνα για το εύρος της θεματολογίας που περιλαμβάνει η στήλη αυτή,

18. Βλ. παρακάτω τον Πίνακα 1., όπου καταγράφονται και όλες οι διαφοροποιήσεις του τίτλου της στήλης στα τεύχη του περιοδικού. Για τις αλλαγές των τίτλων που καταγράφονται στις αντίστοιχες στήλες του γαλλικού Τύπου, βλ. Anne-Claude Ambroise-Rendu, «Les faits divers», στον τόμο *La civilisation du journal. Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XXIe siècle*, επιμ. Dominique Kalifa κ.ά., Nouveau Monde, Παρίσι 2011, σσ. 980-982.

19. Για όλα τα παραπάνω, βλ. Κωστής Δανόπουλος και Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 31-196 και τον Πίνακα 1.

παρατίθενται στη συνέχεια συνοπτικές περιγραφές των κειμένων της στήλης από τεύχη διαφορετικών τόμων.

Στο τεύχος 26 του δεύτερου τόμου στη στήλη «Ποικίλα» περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η περιγραφή μιας νέας μεθόδου φωτογράφισης που είναι πιστότερη από τη μέθοδο του Daguerre και αποτυπώνει τις μορφές σε χαρτί, η μαρτυρία ενός Γάλλου λοχαγού που επισκέφτηκε το Θιβέτ για τον τρόπο που τιμούνται εκεί οι νεκροί, η περιγραφή του φιλανθρωπικού έργου μιας οικογένειας στη Γενεύη, αλλά και μια πρώτη παρουσίαση της ανέκδοτης έως τότε μελέτης του Σκαρλάτου Βυζάντιου για την Κωνσταντινούπολη.²⁰

Στο τεύχος 58 του τρίτου τόμου περιλαμβάνεται στη στήλη «Ποικίλα» μια σύγκριση των αναπαραστάσεων του διαβόλου σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και από διαφορετικούς πολιτισμούς, μια αναφορά στη λειτουργία ενός γραφείου συνοικεσίων στο Παρίσι και, τέλος, επισημαίνεται η εμφάνιση του αριθμού 7 στη μυθολογία, τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τη χριστιανική θρησκεία, όπως και η επανάληψη του αριθμού 14 σε βιογραφικά στοιχεία μελών της δυναστείας των Βουρβόνων.²¹

Στον τέταρτο τόμο, στο τεύχος 80 στη στήλη «Ποικίλα» δίνεται σε πρώτο πρόσωπο η σύντομη διδακτική ιστορία ενός Γάλλου που έκανε δώρο στον γιό του γείτονά του ένα τύμπανο με αποτέλεσμα να χάσει την ησυχία του, η ιστορία ενός σαλπικτή κρυμμένου κάτω από το κρεβάτι ενός σπιτιού στις Βερσαλλίες ο οποίος τρομοκρατεί τον οικοδεσπότη του σπιτιού, ένα επεισόδιο με έναν θαυματοποιό στη Γαλλία που παραγγέλνει μπύρα και την μετατρέπει σε διαφορετικά ποτά, ο διάλογος ενός βασιλιά με έναν δερβίση που πίστευε πως το παλάτι που επισκέφτηκε ήταν ξενοδοχείο και η ιστορία ενός πατέρα και ενός γιού που πηγαίνοντας στην πόλη να πουλήσουν έναν γαίδαρο τον χάνουν, επειδή ακολουθούν τις

20. Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Η Ευτέρπη*, Β', 26, 15.09.1848, σσ. 47-48.

21. Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Η Ευτέρπη*, Γ', 58, 16.01.1850, σσ. 815-816.

αντιφατικές συμβουλές όσων συναντούσαν στον δρόμο τους.²²

Στη στήλη «Ποικίλα» του τεύχους 118 του πέμπτου τόμου περιγράφονται ένα έθιμο των Περσών, η αντίδραση ενός ελέφαντα στον ζωολογικό κήπο του Λονδίνου, όταν ακούει τη γλώσσα της χώρας στην οποία είχε ζήσει τα πρώτα χρόνια της ζωής του, και η ιστορία ενός κατοίκου της Λαπωνίας, ο οποίος οδηγήθηκε οικειοθελώς στη φυλακή προκειμένου να γλιτώσει την οικογένειά του από την ανέχεια.²³

Στο τεύχος 13 του έκτου τόμου περιγράφεται στη στήλη «Ποικίλα» πώς ένας ζωγράφος που έφτιαχνε το πορτρέτο του Metternich κατάλαβε ότι ο αυστριακός καγκελάριος ήταν τυφλός από το ένα μάτι, δίνονται τα λόγια με τα οποία ο Κικέρωνας αναφερόταν στον ηρωισμό του πυγμαίου αδερφού του και περιγράφεται η ιστορία της εκδίχησης ενός γελωτοποιού προς τον Οθωμανό σατράπη που τον είχε υποβάλει σε μια σκληρή δοκιμασία.²⁴

Στο τεύχος 33 του έβδομου τόμου στη στήλη «Ποικίλα», μεταξύ άλλων, περιγράφεται μια διδακτική ιστορία για ένα παιδί που δίνει τα χρήματα με τα οποία θα αγόραζε ένα γλυκό σε έναν ζητιάνο και την άλλη μέρα βρίσκει στο τραπέζι του σπιτιού του δύο γλυκά, μεταφέρονται τα λόγια του Πλωτίνου στον μαθητή του με τα οποία αρνήθηκε τη ζωγραφική του απεικόνιση και περιγράφεται η απροσδόκητη αντίδραση του Φρειδερίκου της Πρωσίας σε έναν λίβελό που είχε γραφτεί εναντίον του.²⁵

Στη στήλη «Ποικίλα» του τεύχους 60 από τον όγδοο τόμο, μεταξύ άλλων, δίνεται μια περιγραφή ορισμένων μεγάλων πλοίων της αρχαιότητας, γίνεται αναφορά στα σχέδια για την ανέγερση ενός μνημείου στο Λονδίνο αφιερωμένου στις τραγωδίες του Shakespeare, περιγράφεται μια συνομιλία μεταξύ του Φρειδερίκου της Πρωσίας και ενός ανδρείου δεκανέα του

22. Ανωπόγραφο, «Ποικίλα.», *Η Ευτέρπη*, Δ', 80, 15.12.1850, σσ. 190-192.

23. Ανωπόγραφο, «Ποικίλα.», *Η Ευτέρπη*, Ε', 118, 15.07.1852, σ. 528.

24. Ανωπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Στ', 13, 15.03.1853, σσ. 311-312.

25. Ανωπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Ζ', 33, 01.02.1854, σσ. 215-216.

στον οποίο κάνει δώρο ένα ρολόι με διαμάντια. Ακόμα, περιγράφεται η παράδοση υπερασπιστική γραμμή που ακολούθησε ένας Άγγλος δικηγόρος για να αθωώσει τον πελάτη του από την κατηγορία ότι ακρωτηρίασε το θύμα μου, μεταφέρεται η απάντηση του Milton στο ερώτημα γιατί επιτρέπεται η στέψη ενός βασιλιά στα δεκατέσσερα ενώ ο γάμος μετά τα δεκαοκτώ και περιγράφεται με δραματοποιημένο τρόπο η διάλυση του αγγλικού κοινοβουλίου από τον Cromwell.²⁶

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στα «Ποικίλα», όπως φάνηκε από τα παραπάνω παραδείγματα, έχουν πολύ διαφορετικά μεταξύ τους θέματα, ένα χαρακτηριστικό που δεν φαίνεται να διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια των οκτώ ετών που εκδιδόταν το περιοδικό.²⁷ Ακόμη, αν και σε σχετικά λίγα

---

26. Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Η', 60, 01.04.1855, σσ. 289-292.

27. Βλ. ακόμα τα πρόσθετα παραδείγματα από τους τρεις τελευταίους τόμους, στους οποίους παρουσιάζεται αυξημένη τόσο η συχνότητα εμφάνισης όσο και η έκταση των ποικίλων.

Στο τεύχος 21 του έκτου τόμου στη στήλη «Ποικίλα» καταγράφονται η αντίδραση του Ιταλού ποιητή Frugoni στην ανάγνωση κακών ποιημάτων, η απάντηση του Γάλλου δραματουργού Piron μόλις διάβασε μια κακογραμμένη τραγωδία, όπως και η ειρωνική συμβουλή του Γάλλου δραματουργού Crébillon προς νεότερο τραγωδοποιό για το πώς να σκοτώσει τα πρόσωπα της τραγωδίας που έγραφε (Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Στ', 21, 15.07.1853, σ. 506).

Στο τεύχος 42 του έβδομου τόμου περιγράφεται ένα χιουμοριστικό επεισόδιο με έναν φιλάργυρο σε ένα ξενοδοχείο, και ένα ακόμα με έναν Ισπανό ευγενή σε ένα επαρχιακό γαλλικό ξενοδοχείο, παρατίθεται επιστολή στην οποία περιγράφονται αναλυτικά τα ευρήματα της αρχαιολογικής ανασκαφής ενός ασσυριακού παλατιού και παρατίθεται ένα αποφθεγματικό κείμενο του Chateaubriand στο οποίο διαχωρίζεται η ευφύια από την κρίση (Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Ζ', 42, 15.06.1854, σσ. 435-436).

Στη στήλη «Ποικίλα» του τεύχους 67 του όγδοου τόμου, μεταξύ άλλων, γίνεται αναλυτική αναφορά σε μια εναλλακτική εκδοχή του μύθου με τα μήλα των Εσπερίδων και αντιπαραβάλλεται με τις εκδοχές του μύθου σε διαφορετικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, συγκρίνεται η διάρκεια της αγόρευσης στα δικαστήρια της αθηναϊκής

αναφέρεται ο τίτλος της πηγής από την οποία αντλήθηκαν και σε ακόμα λιγότερα το όνομα ή τα αρχικά του συγγραφέα, φαίνεται πως τα περισσότερα από αυτά είναι μεταφρασμένα.²⁸ Έτσι μάλλον εξηγείται και το γεγονός πως δεν δίνονται διευκρινίσεις ακόμα και για πρόσωπα ή για τόπους που δύσκολα μάλλον θα αναγνώριζε ο μέσος Έλληνας αναγνώστης της εποχής. Πολύ λίγα από όσα κείμενα αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεγονότα τα τοποθετούν πάνω στον άξονα του χρόνου και, όταν αυτό συμβαίνει, υπάρχει συνήθως ένας βαθμός αοριστίας, π.χ. «προ τινών ετών» ή «πολύς λόγος εγένετο εσχάτως». Αντίθετα, συνήθως τα γεγονότα που περιγράφονται στα «Ποικίλα» προσδιορίζονται με μεγαλύτερη ακρίβεια ως προς τον τόπο.²⁹ Όπως φάνηκε βέβαια και από τα παραπάνω παραδείγματα, αντικείμενο των «Ποικίλων» δεν αποτελούν μόνο συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά και γενικότερα θέματα, όπως η εξέλιξη της τεχνολογίας, τα ήθη των λαών, η μυθολογία, δοξασίες κ.ά. Αξίζει να επισημανθεί πως παρόμοια θέματα με αυτά των «Ποικίλων» έχουν και πολλά άλλα κείμενα της *Ευτέρπη*, που δημοσιεύονται είτε αυτόνομα είτε ενταγμένα σε άλλες στήλες, όπως σε εκείνες της «Φυσικής

δημοκρατίας και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, διατυπώνονται απόψεις για την έννοια της καρτερίας σε μορφή διαλόγου, ένα απόφθεγμα για τη μετάφραση της ποίησης και απόψεις του Πλάτωνα για την αλήθεια (Ανυπόγραφο, «Ποικίλα.», *Ευτέρπη*, Η', 67, 15.07.1855, σσ. 448-450).

Για τη συνοπτική περιγραφή των κειμένων που περιλαμβάνονται στη στήλη «Ποικίλα» αξιοποιήθηκε η βάση δεδομένων του προγράμματος Χρυσάλλης – «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωσης του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα».

28. Για παράδειγμα στο τεύχος 27 ένα από τα κείμενα φέρει την υπογραφή της Γεωργίας Σάνδη και άλλο ένα του Sainte-Beuve. Βλ. Γ. Σάνδη «Ποικίλα. – Η χειραψία», *Ευτέρπη*, Ζ', 27, 1.11.1853, σ. 71 και Sainte-Beuve, «Ποικίλα. – Ο ποιητής Chenedolle.», ό.π.

29. Πρβλ. την παρατήρηση της Thérenty πως στη στήλη «Fait divers» της εφημερίδας *La Presse* του Girardin υπάρχει μια απροσδιοριστία ως προς τον τόπο, τον χρόνο και τη διαδικασία με την οποία εξελίχθηκε ένα γεγονός (Thérenty, σ. 275).

ιστορίας» ή της «Βιβλιογραφίας».³⁰ Επομένως, το περιεχόμενο του γραμματειακού αυτού είδους είναι πράγματι ποικίλο και εκφράζει, όπως το έθεσε η Thérenty, τον ετερόκλητο χαρακτήρα του ίδιου του Τύπου.³¹

Το θέμα, βέβαια, ή το αντικείμενο αναφοράς δεν είναι το μοναδικό στοιχείο που μπορεί να περιγράψει ένα γραμματειακό είδος. Αντίθετα, όπως θυμίζει ο Todorov, διαφορετικού επιπέδου χαρακτηριστικά διαχωρίζουν το ένα είδος από το άλλο: οι συνθήκες εκφοράς διακρίνουν ένα ποίημα από ένα τραγούδι, η στιχουργία ένα σονέτο από μια μπαλάντα, στοιχεία θεματικά μια τραγωδία από μια κωμωδία, η αυτοβιογραφία διαφέρει από το μυθιστόρημα στο ότι ο συγγραφέας της υποστηρίζει ότι αφηγείται πραγματικά περιστατικά.³² Και θα μπορούσε κανείς να προσθέσει στον κατάλογο αυτό πολλά ακόμα παραδείγματα, όπως λ.χ. ότι η έκταση διακρίνει ένα διήγημα από ένα μυθιστόρημα ή ο χρόνος της δράσης ένα ιστορικό μυθιστόρημα από ένα μυθιστόρημα επιστημονικής φαντασίας.

Υπάρχουν δύο ακόμα στοιχεία, πέρα από το ετερόκλητο περιεχόμενο, που χαρακτηρίζουν τα κείμενα που περιλαμβάνονται στα «Ποιίλα» της *Ευτέρπης*. Το πρώτο και πιο εμφανές από αυτά είναι η έκταση. Πρόκειται κατά κανόνα για κείμενα συντομότερα από τα υπόλοιπα που δημοσιεύονται στα τεύχη του περιοδικού, καθώς τα περισσότερα από αυτά δεν υπερβαίνουν τη μια παράγραφο. Η ανάγκη της οργάνωσης της ύλης του περιοδικού φαίνεται πως συντέλεσε στο να

---

30. Βλ. για παράδειγμα το κείμενο με τίτλο «Ο θαλάσσιος όφης» στο οποίο παρατίθεται μετά από μια γενική εισαγωγή η μαρτυρία ενός αμερικανού πλοιάρχου σε πρώτο πρόσωπο και σε ευθύ λόγο αναφορικά με την αιχμαλωσία ενός άγνωστου θαλάσσιου κήτους (Ανυπόγραφο, «Ποιίλα. Ο θαλάσσιος όφης», *Η Ευτέρπη*, Ε', 111, 01.04.1852, σσ. 356-358). Το κείμενο συγκαταλέγεται στη στήλη των ποιιίων παρόλο που παρόμοια κείμενα σε άλλα τεύχη δημοσιεύονται στη στήλη της «Φυσικής ιστορίας» του περιοδικού.

31. Thérenty, σ. 269.

32. Todorov, σσ. 33-34.

συστεγάζονται τα μικρά κείμενα διαφορετικής θεματολογίας στην ίδια στήλη. Άλλωστε για τις περιπτώσεις που τα κείμενα της στήλης αποτελούν μεταφράσεις, είναι πιθανό να ακολουθείται η οργάνωση της ύλης που είχε η στήλη που αποτέλεσε την πηγή της μετάφρασης.

Πέρα όμως από το ετερόκλητο περιεχόμενο και την περιορισμένη τους έκταση τα κείμενα που περιλαμβάνονται στα «Ποικίλα» της *Ευτέρπης* έχουν κι ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό, ανήκουν με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις στα μη-μυθοπλαστικά κείμενα, ενώ στα περισσότερα από αυτά κυρίαρχο λόγο παίζει η αφήγηση. Πρόκειται επομένως κατά κανόνα για κείμενα που ανήκουν σε αυτό που ονομάζει ο Gérard Genette «*récit factuel*», δηλαδή «γεγονοτική αφήγηση», η οποία αντιδιαστέλλεται με την πολύ περισσότερο μελετημένη, και από τον ίδιο τον Genette, μυθοπλαστική αφήγηση («*récit fictionnel*»).³³ Από γεγονοτικές αφηγήσεις ποικίλου χαρακτήρα, δηλαδή από κείμενα που αποτύπωναν με τρόπο αφηγηματικό διαφορετικές όψεις ή πτυχές της πραγματικότητας αποτελείτο κατά το μεγαλύτερο μέρος της η στήλη «*Fait divers*» στον γαλλικό Τύπο, πριν περιοριστεί σε γεγονοτικές αφηγήσεις με πολύ συγκεκριμένη θεματολογία, κάτι που συνέβη μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την καταγραφή

---

33. Σύμφωνα με τον Gérard Genette, ο λόγος (*discours*) μπορεί να διαιρεθεί στον λόγο της μυθοπλαστικής αφήγησης (*récit fictionnel*) και σε αυτόν της «γεγονοτικής» αφήγησης (*récit factuel*), ο οποίος είναι ο κυρίαρχος λόγος στην ιστοριογραφία, στη βιογραφία, στο προσωπικό ημερολόγιο, στα αφηγηματικά κείμενα του Τύπου, στην αστυνομική αναφορά, στα δικαστικά πρακτικά, στο καθημερινό κουτσομπολιό και σε όλα αυτά που ονομάζει ο Mallarmé παγκόσμιο ρεπορτάζ· βλ. Gérard Genette, *Fiction et diction*, Seuil, Παρίσι 1991, σσ. 66-67. Υπάρχουν βέβαια πολλά διαφορετικά συστήματα κατάταξης και διαίρεσης των ειδών· για παράδειγμα σύμφωνα με τις διακρίσεις τις οποίες εισηγείται με βάση τη γερμανική κυρίως βιβλιογραφία ο Βελουδής, τα «Ποικίλα» θα έπρεπε να ενταχθούν στα «χρηστικά κείμενα» και ειδικότερα στα «δημοσιογραφικά χρηστικά κείμενα»· βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1997, σσ. 183-209.

της Anne-Claude Ambroise-Rendu για την εξέλιξη της χρήσης του τίτλου «Fait divers» στον γαλλικό ημερήσιο Τύπο του 19^{ου} αιώνα, ο τίτλος αυτός αρχικά χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να διαχωριστούν οι διαφημιστικές καταχωρίσεις από την υπόλοιπη ύλη. Μετά από το 1830, κάτω από τον τίτλο «Fait divers» και τους ομόλογούς του στεγάζονταν πολιτικές ειδήσεις, διοικητικά νέα, αποτελέσματα εκλογών, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, πληροφορίες που αφορούσαν το εμπόριο, τη γεωργία ή τη βιομηχανία, αφηγήσεις παράδοξων περιστατικών, ληστειών, δολοφονιών και αυτοκτονιών κ.ά. Τέλος, μετά τα μέσα του αιώνα κυριάρχησαν στη στήλη «Fait divers» οι αφηγήσεις που αφορούσαν ατυχήματα, απρόβλεπτα φυσικά φαινόμενα, ερωτικές ιστορίες και εγκλήματα.³⁴ Η στήλη αυτή του γαλλικού Τύπου αποτέλεσε, σύμφωνα με την Thérenty, την «εγκυκλοπαίδεια της καθημερινότητας». Η περιγραφή αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί, σύμφωνα με τα όσα εξετάστηκαν παραπάνω, και στη στήλη «Ποικίλα» του περιοδικού *Η Ευτέρπη*.³⁵

Συνοφίζοντας, η κατηγορία των σύμμεικτων, έκφραση του ποικίλου χαρακτήρα των ελληνικών οικογενειακών φιλολογικών περιοδικών του 19^{ου} αιώνα, εκπροσωπείται στα μισά περίπου τεύχη του περιοδικού *Η Ευτέρπη* από μια στήλη, η

34. Βλ. Ambroise-Rendu, σσ. 980-981. Πρβλ. ακόμα Thérenty, σ. 273 και Anne-Claude Ambroise-Rendu, *Petits récits des désordres ordinaires. Les faits divers dans la presse française des débuts de la IIIe République à la Grande Guerre*, Seli Arslan, Παρίσι 2004, σσ. 22-54. Για την αφήγηση όψεων της πραγματικότητας στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. Νίκος Μπακουνάκης, *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ. Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες 19ος-20ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2014, σσ. 31-62.

35. Thérenty, σσ. 269-270. Η περαιτέρω μελέτη της στήλης των «Ποικίλων» στο περιοδικό *Πανδώρα*, που έχει θεωρηθεί από την έρευνα του ελληνικού περιοδικού Τύπου πως συνεχίζει τον δρόμο που χάραξε η *Ευτέρπη*, θα προσφέρει τη δυνατότητα να γίνουν ενδιαφέρουσες συγκρίσεις και να συμπληρωθεί σε κάποιο βαθμό η εικόνα του γραμματειακού είδους των «Ποικίλων» στον ελληνικό περιοδικό Τύπο.

οποία φέρει στις περισσότερες των περιπτώσεων τον τίτλο «Ποικίλα». Χαρακτηριστικά του γραμματειακού είδους των ποικίλων, όπως αυτό παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο περιοδικό, αποτελούν το ετερόκλητο περιεχόμενο των κειμένων που περιλαμβάνονται σε αυτό και η σύντομη τους έκταση, ενώ αξίζει να σημειωθεί πως τα περισσότερα από αυτά εκφέρονται ως μη-μυθοπλαστικές ή «γεγονοτικές», κατά την ορολογία του Genette, αφηγήσεις.

Πίνακας 1.

Τόμος	Αριθμός τευχών με στήλη ποικίλων	Τίτλος στήλης
Α΄	16	«Πάρεργα. Ανέκδοτα διάφορα» (τχ. 1) «Πάρεργα. Ανέκδοτα. Ποικίλα» (τχ. 2) «Πάρεργα. Διάφορα. Ποικίλα» (τχ. 3) «Διάφορα (τχ. 5) «Ποικίλα διάφορα» τχ. 11 κ. ε. (σε 12 τεύχη)
Β΄	7	«Ποικίλα»
Γ΄	7	«Ποικίλα» (σε 5 τεύχη) «Ποικίλα. Διάφορα. Αστεία» (τχ. 49) «Ποικίλα. Διάφορα» (τχ. 51 και 52)
Δ΄	5	«Ποικίλα»
Ε΄	11	«Ποικίλα» (σε 10 τεύχη) «Ποικίλα περίεργα» (τχ. 113)
Στ΄	15	«Ποικίλα»
Ζ΄	19	«Ποικίλα» (σε 18 τεύχη) «Διάφορα» (τχ. 25)
Η΄	18	«Ποικίλα»
Α΄-Η΄	98	9 διαφορετικούς τίτλους

Η παρουσία του Βυζαντίου στην *Πανδώρα* (τχ. 1-66)

Η εδραίωση του «ελληνοχριστιανικού» σχήματος για την ελληνική ιστορία, που σημαίνει τη διαχρονική ενότητα του έθνους με παράλληλο εξελληνισμό των περιόδων της μακεδονικής και βυζαντινής κυριαρχίας, δεν πραγματοποιείται ουσιαστικά πριν από τη δεκαετία του 1850.¹ Μέχρι εκείνη την εποχή, οι περισσότεροι λόγιοι του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου ακολουθούν τον Κοραή και το πνεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με το οποίο προκρίνεται η σύνδεση απευθείας με το ένδοξο αρχαίο παρελθόν και μάλιστα το κλασικό. Στην πραγματικότητα, όμως, οι διαφωτιστές των αρχών του 19^{ου} αιώνα δεν αμφισβητούσαν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Απλώς απέριπταν το μεγάλο διάστημα

---

* Με θερμές ευχαριστίες στον συνάδελφο Αλέξανδρο Κατσιγιάννη για τις ορθές παρατηρήσεις του.

1. Για τις ιδιαίτερες περιπτώσεις των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά με τη *Γεωγραφία νεωτερική* (1791) και του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, με τη μετάφραση και συμπλήρωση της *Ιστορίας τής Ελλάδος* (1807) του Όλιβερ Γκόλντσμιθ, που ουσιαστικά αποτελούν πρόδρομες περιπτώσεις για τον εξελληνισμό και την αποδοχή του Βυζαντίου, βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκίμες*, 13-14 (Άνοιξη 2005), σσ. 137-191, σσ. 166-173 και 180-184 αντίστοιχα.

των είκοσι και πλέον αιώνων που χώριζε την «υποταγή» του έθνους στους Μακεδόνες² και την προετοιμασία του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, κρίνοντάς το ως εποχή παρακμής, διαφθοράς³ και υποδούλωσης των Ελλήνων σε διαδοχικούς τυράννους.⁴

Οι λόγιοι που κληρονόμησαν τις ιδέες των διαφωτιστών της «τρίτης περιόδου» (από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως το 1830 περίπου),⁵ καθηγητές στο νεοσύστατο Οθώνιο Πανεπιστήμιο (Μιχαήλ Ποτλής, Νικόλαος Σαρίπολος, Στέφανος Κουμανούδης) ή σύμβουλοι της Αντιβασιλείας (Θεόκλητος Φαρμακίδης), συνέχισαν να διατυπώνουν ή να εκφράζουν παρόμοιες ιδέες στα γραπτά και τις ομιλίες τους.⁶ Παράλληλα, το Βυζάντιο

---

2. Η σχέση του Κοραή με τους Μακεδόνες είναι πολύπτυχη. Άλλοτε τους θεωρεί οιονεί αλλόφυλους των αρχαίων Ελλήνων, άλλοτε ως ομόφυλους δυνάστες. Βλ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας...», ό.π., σσ. 157-160.

3. Η γνώμη του Κοραή για τους «Γραικορωμαίους (= βυζαντινούς) αυτοκράτορες» διαγράφεται με ενάργεια στο ακόλουθο απόσπασμα: «Αυτοί, παντάπασι διάφοροι από τούς προνοητικούς Βασιλείς της Ρωσσίας, καταπατήσαντες τούς νόμους, καταβαρύναντες τούς υπηκόους μέ φόρους άνυποφόρους, μολύναντες τήν Αυτοκρατορικήν αύλήν μέ φόνους και σφαγάς τών οικείων... ηύξησαν κατά μικρόν τήν ουτιδανήν έπικράτειαν τών Τούρκων, έως οὔ ανεβίβασαν και εις αυτόν του Βυζαντίου τόν θρόνον» (*Αδελφική διδασκαλία*, Ρώμη 1798, σ. 31-32).

4. Βλ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού Ιστορισμού (1782-1846)*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2012, σ. 541-542. Γενικά, για την πρόσληψη του Βυζαντίου κατά τον 18^ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου}, καθώς και για τις πρώιμες αντιλήψεις περί εθνικής συνέχειας, βλ. Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Ergo, Αθήνα 2004, σσ. 50-59.

5. Για τις περιόδους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. Ταμπάκη, σσ. 28-40.

6. Όπως πολύ εύγλωττα το διατύπωσε ο καθηγητής της Νομικής Νικόλαος Ι. Σαρίπολος σε λόγο που εκφωνήθηκε το 1846: «Ἡ δ' Ἑλλάς ἀπό τῆς

ντιο αντιπροσωπεύει την ανηθικότητα, την παρακμή και την οπισθοδρόμηση.⁷ Ακόμα κι έτσι όμως, η συνέχεια του έθνους διά μέσου των αιώνων δεν φαίνεται να αμφισβητείται. Ο Στέφανος Κουμανούδης, επιφανής εκπρόσωπος του όψιμου διαφωτιστικού πνεύματος, πραγματεύτηκε το ζήτημα με σαφή τρόπο σε λόγο που εκφώνησε στο Πανεπιστήμιο το 1853: «Υπήρχε βεβαίως έθνος έλληνικόν καθ' όλον τόν μέσον αιώνα· απόδειξις δέ ήμεις, οΐτινες ούκ έφυμεν από δρυός ούδ' από πέτρης. Τί δέ έφρόνει ή τί έδίωκε πολιτικώς, τούτο δυσκολώτερον είπειν. Όστις όμως εκ τών Βυζαντινών Χρονικών θελήση τούτο νά εξαγάγη, θέλει είπει, ότι τό έθνος εις άμάθειαν περιπεσόν έλεεινήν, ύπείκην εις τά δεσποτικά δόγματα τής Καισαρικής άρχής, ήτις παρελθόν έχουσα ξένον, ποτέ δέν έξεφράσθη ότι άπληρήθη αυτό».⁸

Η αντίδραση στον όψιμο Διαφωτισμό, που εναρμονιζόταν με τον Νεοκλασικισμό που προωθούσε η οθωνική αυλή,⁹ ήρθε

έν Χαιρωνεία μάχης δούλη και ταπεινή εκπίπτουσα από τών Μακεδόνων εις τούς Ρωμαίους, και από τούτων εις τούς Ένετούς και σταυροφόρους, διαμελιζομένη εις τιμάρια καθ' όλον τόν μεσαιώνα, ύπέπεσε τέλος εις τούς άγριωτάτους κατακτητάς τούς Τούρκους (το παράθεμα στο Φώτης Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνας*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 41996, σ. 184). Όπως θα δούμε παρακάτω, η αντίληψη αυτή δεν διαφέρει ουσιαστικά από τον τρόπο θεώρησης της ελληνικής ιστορίας από τον πρώιμο Παπαρρηγόπουλο.

7. Το 1857, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης, αγωνιστής, δημοσιογράφος και τυπογράφος, γράφει χωρίς περιστροφές στην εφημερίδα *Άθηνά* (10 Νοεμβρίου 1857) για τους Βυζαντινούς ότι: «έγώ νομίζω ότι οί άνθρωποι αυτοί ήσαν προωρισμένοι νά ευνουχίσουν τόν άνθρωπινον νοΐν». Το παράθεμα και στο: Δημητρακόπουλος, σ. 231.

8. Για το παράθεμα, βλ. το ίδιο, σ. 208.

9. Για την επικρατούσα ιδεολογία, διαφωτιστικής και νεοκλασικής υφής, του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου, βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σσ. 171-172 και Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό», *Σύμμεικτα*, 9/Β (1994), σσ. 153-176, σσ. 160-162.

από το στρατόπεδο του ρομαντικού Ιστορισμού¹⁰ (από τη «ΖαμπέλιοΠαπαρρηγοπούλειον» ιστορική σχολή», όπως την ονόμασε υποτιμητικά ο Στέφανος Κουμανούδης),¹¹ με τη διατύπωση της Έλληνοχριστιανικής θεωρίας,¹² η κύρια προσφορά της οποίας ήταν ο εξελληνισμός των αρχαίων Μακεδόνων και των Βυζαντινών και η αποκατάστασή τους στην εθνική συλλογική συνείδηση.¹³ Φυσικά, η ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία γράφουν ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος ευνοούσε την ιδεολογική ανανέωση του νεότευκτου βασιλείου: Ο Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράγιερ (1790-1861) δημοσιεύει έργα όπου υποστηρίζει τον εκσλαβισμό των Ελλήνων της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα,¹⁴ η Μ. Ιδέα

---

10. Βλ. Κουμπουρλής, *Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σσ. 76-96. Επίσης, για το έργο του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου ως απάντηση στους ιστοριογράφους του Διαφωτισμού, όπως ήταν ο Εδουάρδος Γίββων, βλ. Panagiotis A. Agapitos, «Byzantine literature and Greek philologists in the nineteenth century», *Classica et Medievalia*, 63 (1992), σσ. 231-260, σσ. 237-239.

11. Η λέξη θησαυρίζεται στη μεταθανάτια έκδοση (1900) της *Συναγωγής νέων λέξεων* του Κουμανούδη (τ. 1, σ. 432). Πρβλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του έλληνικού έθνους (η πρώτη μορφή: 1853)*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1970, σ. 25 και Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, σ. 165, σημ. 38.

12. Τον όρο τον οφείλουμε στον Ζαμπέλιο. Βλ. *Ύσματα δημοτικά τής Ελλάδος...*, σ. 464.

13. Άλλωστε αυτή ήταν η σημαντικότερη προσφορά τους. Βλ. Κουμπουρλής, *Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σ. 541 και Σκοπετέα, σσ. 175-184.

14. Για τη θεωρία του Φαλμεράγιερ ως βασικό ερέθισμα για την ανάπτυξη του νεοελληνικού Ιστορισμού, βλ. την κλασική μελέτη του Γιώργου Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Μνήμων, Αθήνα 1982 (σσ. 63-79, ειδικά για το έργο του Παπαρρηγόπουλου). Ωστόσο, θεωρώ ιδιαίτερα εύστοχη την παρατήρηση της Σκοπετέα ότι οι πρώτες απαντήσεις στον Φαλμεράγιερ από Έλληνες δεν σχετίζονται με τον εξελληνισμό του Μεσαίωνα ή την αποκατάσταση των Μακεδόνων και των Βυζαντινών (Σκοπετέα, σ. 178). Συνεπώς, η εμφάνιση του νεοελληνικού Ιστορισμού του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου οφειλόταν σε πολλούς και ποικίλους παράγοντες.

διατυπώνεται ρητά (1844)¹⁵ και εξαπλώνεται στη συνείδηση των λογίων, φιλο-ορθόδοξα λαϊκά κινήματα όπως αυτό του Παπουλάκου (1851-1852) αμφισβητούν το πρότυπο της οθωμανικής εξουσίας και ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856) δημιουργεί εθνικές προσδοκίες που τελικά διαφεύδονται.¹⁶

Τη δεκαετία του 1850, λοιπόν, είχαν σωρευθεί αρκετά ζητήματα που έχρηζαν άμεσης επίλυσης: Πόσο «Έλληνες» ήταν οι σημερινοί Έλληνες, ποιος ο προορισμός και ποιες οι εθνικές προσδοκίες τους; Το κλειδί για την απάντηση αυτών των ερωτημάτων βρισκόταν στην ίδια την ελληνική ιστορία: Αν το έθνος δεν ήταν υπόδουλο για χίλια πεντακόσια χρόνια, αντίθετα είχε καταφέρει να κυριαρχήσει στην Ανατολή και να εγκαθιδρύσει παντοδύναμες ελληνικές αυτοκρατορίες, τότε ίσως θα μπορούσε να το επιτύχει ξανά στο μέλλον.¹⁷

Όπως γίνεται φανερό, η δεκαετία του 1850 κατέχει εξέχουσα θέση σε ό,τι αφορά την ιστορία των ιδεών στην Ελλάδα, επειδή πρόκειται για μία εποχή έντονων ιδεολογικών

15. Γενικά για τη Μ. Ιδέα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* (Νεοελληνικά μελετήματα 7), Ερμής, Αθήνα 1982, σσ. 359-363. Ο όρος «Μ. Ιδέα» συνδέεται συνήθως με την ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844. Πρβλ. όμως και Paschalis M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», στον τόμο *Byzantium and the Modern Greek Identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, Ashgate, Aldershot – Burlington 1998, σσ. 25-33, σσ. 26-27 για μία πρωιμότερη (και πιο γενική) χρήση από τον Αλέξανδρο Σούτσο.

16. Για όλους αυτούς τους παράγοντες, βλ. Σκοπετέα, σσ. 178-179. Ειδικά για τη διάφευση των εθνικών προσδοκιών από την ήττα των Ρώσων στον Κριμαϊκό πόλεμο και τη μετατόπιση των επιδιώξεων του ελληνικού κράτους από την «επανάσταση» και την «επέκταση» σε μία «πνευματική» εξάπλωση του Ελληνισμού στην Ανατολή, βλ. Νίκος Σιγάλας, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σσ. 3-70, σσ. 41-46.

17. Για τις γεωπολιτικές βλέψεις του ελληνικού κράτους στην Ανατολή, σε συνδυασμό με τον εξελληνισμό της εθνικής ιστορίας, βλ. Κουμπουρλής, *Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σ. 543, σημ. 25 και σ. 544.

ζυμώσεων και περιπαθών συζητήσεων πάνω στο ζήτημα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού. Για την εθνική ιστορική σχολή, είναι αναμφισβήτητη η αξία των συνθετικών έργων του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου στην πορεία προς την εδραίωση της θεωρίας της εθνικής ενότητας.¹⁸ Πρόκειται για τα έργα *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ* (1852) και *Βυζαντιναὶ μελέται. Περὶ πηγῶν Νεοελληνικῆς Ἐθνότητος ἀπὸ Ἡ' ἄχρι Ἰ' ἑκατονταετηρίδος μ.Χ.* (1857) του Ζαμπέλιου και, φυσικά, για την πολύτομη *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* (1860-1874) του Παπαρρηγόπουλου. Εν τούτοις, πολὺ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι συνεισφορές του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στο σημαντικότερο περιοδικό ποικίλης ὕλης της δεκαετίας του 1850, τῆς *Πανδώρας* (1850-1872).

Ο Παπαρρηγόπουλος ἦταν ο εκδότης του περιοδικού, μαζί με τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Νικόλαο Δραγούμη. Η προγραμματική δήλωση του περιοδικού (Απρίλιος 1850), υπογεγραμμένη και από τους τρεις προαναφερθέντες λογίους, είναι σαφής: Σκοπός του έντυπου είναι η διάδοση των Φώτων σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, η εθνική πρόοδος και η ηθική ωφέλεια, μέσω της προσφοράς τερπνῶν αναγνωσμάτων.¹⁹ Παρόμοιες θέσεις αναπτύσσονται στον πρώτο απολογισμό του περιοδικού, σχεδόν δύο ἔτη αργότερα (Φεβρουάριος 1852), με την απαραίτητη διευκρίνιση ότι οι ιστορικές πραγ-

---

18. Για τη σημασία των δύο λογίων στην εδραίωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού ἔθνους, βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, σσ. 162-166.

19. «...διότι πεφωτισμένος δέν δύναται νά κληθῆ ὁ λαός παρ' ᾧ ἡ παιδεία μεταδίδεται, ὡς πῦρ ἐντός νάρθηκος κεκλεισμένον, εἰς ὀλίγους προνομιοῦχους... Ἄλλ' ἢ *Πανδώρα*... ἐλπίζουσα ὅτι οἱ καρποὶ τῆς ὄντες, ἂν οὐχί τοῖς κρείττοσιν ἴσως, ἀλλὰ βεβαίως τοῖς πλοίοσιν ἐφικτοί, δέν θέλουσι μείνει καὶ αὐτοὶ ἐντελῶς ἀλυσιτελεῖς εἰς τήν ἔθνικὴν πρόοδον... Ἐπομένως... ἔρχεται μόνον νά συγκαταχθῆ μετὰ τῶν χρησίμων ἐκεῖνων φιλολογικῶν ἐπιχειρήσεων, αἵτινες ἀποτείνονται πρὸς τοὺς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως κυρίως τέρψιν ζητοῦντας, καὶ τήν ὠφέλειαν μόνον διὰ τοῦ διαβατηρίου αὐτῆς δεχομένους» (*Πανδώρα*, 1, Απρίλιος 1850, χωρὶς σελ.).

ματείες προσφέρουν κυρίως ωφέλεια, αποτελώντας παράλληλα ένα είδος αντίβαρου στην ύλη του περιοδικού που παρέχει ευχαρίστηση (π.χ., μυθιστορήματα).²⁰

Οι επιδιώξεις της *Πανδώρας* συμβαδίζουν με τις αντίστοιχες πολλών άλλων περιοδικών ποικίλης ύλης που κυκλοφορούσαν στην περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, μέχρι το τέλος του αιώνα.²¹ Ωστόσο, η ποικιλία της τερπνής και ωφέλιμης ύλης των άλλων εντύπων σπανίως επέτρεπε την παρουσία του *Βυζαντίου* και του πολιτισμού του στις σελίδες τους.²² Από τη μεριά της, στην κρίσιμη διετία 1850-1852, η *Πανδώρα* φιλοξενεί αρκετά συχνά μελέτες που σχετίζονται

20. «...επίτηδες διετηρήθη ισοσταθμία τις μεταξύ έκαστου είδους τής ύλης, ώστε πᾶσαι μὲν αἱ ὀρέξεις νά εὐρίσκωσι τό ἐκάστη οἰκείον, οἱ ἐπιπολαιότεροι δέ τῶν ἀναγνωστῶν μετὰ τῶν ἀνθέων ἀναγκαζόμενοι νά δέχωνται καί τούς οὐσιωδεστέρους καρπούς, νά ἐξοικειῶνται κατ' ὀλίγον πρὸς τήν γεῦσιν αὐτῶν, καί ν' ἀρύωνται ἀπ' αὐτῆς ὠφέλειαν» (*Πανδώρα* 45, 1 Φεβρουαρίου 1852, σ. 1089).

21. Βλ. Μάρθα Καρποζήλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991, σ. 96.

22. Στο πεδίο της ιστορικής έρευνας, ενδιαφέρουσα εξαίρεση συνιστούν οι συνεισφορές του Α. Ιωαννίδη στην *Εὐτέρπη* με θέμα το Βυζάντιο. Στο «Ἱστορικόν ἀπόσπασμα: Ὁ θάνατος τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου» (*Εὐτέρπη*, 80, 15 Δεκεμβρίου 1850, σσ. 169-173), γίνεται λόγος για «τόν θρόνον τῆς μεγάλης τῶν Γραικῶν αὐτοκρατορίας» (σ. 169). Και στο «Μελέται ἱστορικαί ἐπί τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας» (*Εὐτέρπη*, 96, 15 Αυγούστου 1851, σσ. 556-559), γράφει ο ἴδιος συντάκτης: «Ἄλλ' ἐάν ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἦττον ἀπασχολεῖ τόν ἀλλογενῆ ἱστορικόν ἢ ἀναγνώστην, παρ' ἡμῖν ὅμως πρέπει νά γίνηται ἀντικείμενον σπουδῆς καί μελέτης ἐμβριθοῦς. Διότι ἡ ἱστορία ἡμῶν εἶναι οἰονεῖ συνέχεια τῆς ἱστορίας ἐκεῖνης... Τήν ἱστορίαν αὐτήν ἀνάγκη νά μελετῶμεν ὡς ἱστορίαν πατέρων» (σ. 557). Σπεύδει ὅμως νά σχολιάσει ὅτι: «εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἡ ἱστορία αὐτή παρίστησιν ἡμῖν οὐδέν ἄλλο ἢ τήν ἀταξίαν καί τόν δόλον δεσπόζοντα, τήν δέ διαφθοράν καί τήν ἀμάθειαν ἐπισκοτιζούσαν πᾶν πνεῦμα» (ό.π.). Ἄρα κι ἐδῶ βλέπουμε ἕνα ὄψιμο διαφωτιστικό πνεῦμα. Για τίς σποραδικές αναφορές τῆς *Εὐτέρης* στο Βυζάντιο (κυρίως στήν Κωνσταντινούπολη), βλ. Φανή Κ. Σπαχίδου, *Ἡ βυζαντινὴ Τέχνη στον ἐλληνικὸν τύπον τοῦ 19^{ου} αἰ. μ.Χ.*, Διδακτορική Διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 22-26.

με τον ελληνικό Μεσαίωνα, η συντριπτική πλειονότητα των οποιων φέρει την υπογραφή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.

Η διετία 1850-1852, στην *Πανδώρα* καλύπτει τα πρώτα 66 τεύχη. Μέσα σε αυτά, εντοπίζονται οι ακόλουθες αρκετές μελέτες που έχουν ως θέμα τους την ιστορία και τον πολιτισμό του Βυζαντίου:²³

	Συγγραφέας	Τίτλος	Αρ. τεύχους και σελίδες
1.	Κ.Π. [Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος]	Δανηλίζ, ή μεγάλη των Πατρών δέσποινα.	3 (Μάιος 1850), 59-63.
2.	[Ανωνύμως]	Ἀνέκδοτον ἀρχαῖον ἔγγραφο.	3 (Μάιος 1850), 71-72.
3	[Ανωνύμως]	Ἑλλην σοσιαλιστής τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος.	7 (Ιούλιος 1850), 154-155.
4.	Κ.Π.	Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (ἐκ τῶν περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου παραδόσεων τοῦ κ. Κ. Π.).	9 (Ιούλιος 1850), 199-203 10 (Αύγουστος 1850), 230-233.
5.	Κ.Π. (Ἐκ τοῦ γερμανικοῦ)	Περὶ τῆς πρώτης διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα.	13 (Οκτώμβριος [sic.] 1850), 300-305.

23. Για λόγους οικονομίας χώρου προσθέτω την ημερομηνία έκδοσης του τεύχους μόνο εφόσον παραπέμπω σε τεύχη της *Πανδώρας* που δεν περιέχονται στην παραπάνω λίστα. Για τα τεύχη που πίνακα, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέχει εδώ για τα πλήρη στοιχεία.

	Συγγραφέας	Τίτλος	Αρ. τεύχους και σελίδες
6.	Κ.Π.	Ἀνδρόνικος Κομνηνός, ὁ Ἀλκιβιάδης τοῦ Μεσαιῶνος.	37 (1 Οκτωβρίου 1851), 891-897.
7.	Κ.Π.	Οἱ τελευταῖοι Εἰκονομάχοι.	49 (1 Απριλίου 1852), 15-21· 51 (1 Μαΐου 1852), 65-71· 53 (1 Ιουνίου 1852), 114-119· 54 (15 Ιουνίου 1852), 130-137· 56 (15 Ιουλίου 1852), 175-182.
8.	Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου	Ἐπισημειώσεις τινές ἐν παρέργῳ εἰς Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου τὰ δύο ποιήματα, τὰ ὑπὸ Α. Κοραῆ ἐκδοθέντα εἰς Α' τόμον τῶν κατ' αὐτόν Ἰτάκτων, ἐν ἔτει 1828.	52 (15 Μαΐου 1852), 85-90.
9.	[Ἀνωνύμως]	Βυζαντιναὶ ἐκκλησιαί τῶν Ἀθηνῶν.	54 (15 Ιουνίου 1852), 126-130.

Τις παραπάνω καταχωρίσεις μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες: α) θέματα φιλολογικής υφής (αρ. 2 και 8) και β) ιστορικές μελέτες (αρ. 1, 3, 4, 5, 6, 7 και 9). Όσον αφορά στην πρώτη κατηγορία, θα αρκούσε ίσως να διαπιστώναμε ότι η διεύθυνση της Πανδώρας ήταν αρκετά ανοικτόμυαλη, ώστε να επιτρέπει και τη δημοσίευση άρθρων που πραγματεύονταν απαιτητικά ζητήματα της φιλολογικής επιστήμης, όπως είναι η κριτική έκδοση κειμένων. Ωστόσο, στην εισαγωγή της μελέ-

της του Σκαρλάτου Βυζαντίου (αρ. 8), ο συντάκτης διατυπώνει μία θέση που την εντοπίζουμε αυτούσια και στον πρόλογο του πρώτου τόμου της *Κωνσταντινουπόλεως*, που κυκλοφόρησε το 1851: Ότι δεν υπάρχει κανείς αρμοδιότερος από τους Έλληνες στη μελέτη και έκδοση των (δημωδών) βυζαντινών κειμένων, λόγω συγγένειας, σε επίπεδο ηθών και γλώσσας, των νεότερων Ελλήνων με τους Βυζαντινούς προγόνους τους.²⁴ Η θέση του Σκαρλάτου Βυζαντίου είναι σημαντική, εφόσον υπονοείται από τον λόγιο ο άρρηκτος δεσμός που συνέχει τους Έλληνες της εποχής του με τους ανθρώπους του ελληνικού Μεσαίωνα. Θα δούμε στη συνέχεια πώς εναρμονίζεται αυτή η δήλωση με την υπόλοιπη ύλη του περιοδικού της διετίας 1850-1852, που σχετίζεται με τους βυζαντινούς χρόνους.

Για να πραγματευτεί κανείς τη δεύτερη κατηγορία των τεκμηρίων, εκείνη των ιστορικών μελετών, με σφαιρικό τρόπο, οφείλει να λάβει υπόψη του τρεις παραμέτρους: Τη φυσιογνωμία του περιοδικού που φιλοξενεί τις μελέτες, τη συγγραφική πρόθεση του δημιουργού τους και τον παράγοντα της πρόσληψης των κειμένων από τους αναγνώστες. Για τη φυσιογνωμία του περιοδικού μιλήσαμε προηγουμένως: Οι εκδότες επιθυμούν να προσφέρουν ποικίλα ωφέλιμα αναγνώσματα,²⁵ με σκοπό να εμπλουτίσουν τις γνώσεις του κοινού

24. «...κανείς άλλος παρά τούς Έλληνας ήμᾶς, κανείς δέ τῶν Εὐρωπαϊῶν ἰδίως (καί μοι μηδεὶς ἄχθεσθῆ), δέν εἶν' ἀρμοδιώτερος πρὸς τήν κατά βάθος ἔρευναν καί τήν διά παραθέσεως διευκρίνησιν τῆς γλώσσης αὐτῆς [ενν.: τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς]» (*Πανδώρα*, 52, σ. 86). Στον πρόλογο τῆς *Κωνσταντινουπόλεως* διαβάζουμε (σ. α'-β'): «Τοῦτο ἦτον δευτέρα αἰτία, ἥτις μέ παρεκίνησε πρὸς τό ἔργον, βλέποντα ἔνθεν μέν τούς πλείστους τῶν ἡμετέρων, ὅσοις λόγων ἐμέλησεν, ὀλιγωροῦντας, οὐκ οἶδ' ἀνθ' ὅτου, τῶν ἰδίων, καί τεθηπότας περὶ τά ξένα, περιμένοντας δέ ἵνα μάθωσι τοῦ ἔθνους καί τῆς πατρίδος αὐτῶν τήν ἀρχαιολογίαν καί ἱστορίαν παρά τῶν ἀλλοδαπῶν... ἡμεῖς μᾶλλον καί φυσικώτερον ἔπρεπε ἵνα ὀδηγῶμεν ἐκεῖνους».

25. Καί ας μὴν λησμονοῦμε ὅτι «ποικίλα» ἀναγνώσματα, μπορεῖ νά σημαίνει καί «ἰδεολογικά ἀντικρουόμενα». Τὴν ἴδια ἐποχὴ δηλαδή που ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀποπειράται νά ἀποκαταστήσει τὸ Βυζάντιο μέσα

τους και να συνδράμουν την εθνική πρόοδο. Από αυτή την άποψη, η παρουσία ιστορικών θεμάτων από το Βυζάντιο, σε πρώτο επίπεδο, καθιστά προσιτή μία εποχή του Ελληνισμού στους αναγνώστες του εντύπου, καλύπτοντας μάλιστα διαφορετικές εποχές και ποικίλα θέματα της μακραίωνης πορείας της αυτοκρατορίας: τη διαμάχη των δύο θρησκειών στους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου (αρ. 5), την κατάσταση του ελλαδικού χώρου κατά τον 9^ο αιώνα (αρ. 1), τη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας (αρ. 7), τον βίο ενός αυτοκράτορα του 12^{ου} αιώνα (αρ. 6) και το φιλοσοφικό και οικονομικό σύστημα του Πλήθωνος Γεμιστού (αρ. 3).

Οστόσο, η προσέγγιση και ερμηνεία των κειμένων γίνεται πραγματικά ενδιαφέρουσα υπόθεση όταν καλούμαστε να προσδιορίσουμε την ιδεολογική στάση των συντακτών τους. Για τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, τα πράγματα είναι απλά: Ο λόγιος υπερασπίζεται τον ελληνικό Μεσαίωνα, όπως ακριβώς έπραξε και στον πρόλογο του πρώτου τόμου της *Κωνσταντινουπόλεως*. Έχει μάλιστα ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στην απάντηση του στην επικριτική βιβλιοκρισία της *Κωνσταντινουπόλεως* από τον Στέφανο Κουμανούδη, ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αξιώνει να αποσιωπώνται οι σκοτεινές σελίδες της βυζαντινής ιστορίας από τους Έλληνες, επειδή, όπως αναφέρει, «δέν εἶν' ἴδιον συγενῶν νά ἀποκαλύπτωσι, πολλῶ δὴ μᾶλλον καί νά γελῶσι».²⁶

Πιο πολύπλοκη είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, από τη γραφίδα του οποίου προέρχεται, όπως παρατηρούμε, η συντριπτική πλειονότητα των καταχωρίσεων: Από τις δεκατρείς (οι *Τελευταῖοι Εἰκονομάχοι* λογίζονται ως πέντε ξεχωριστές και οι μελέτες για την *Εἰσαγωγή εἰς τήν ἱστορίαν* ως δύο), οι έντεκα (μαζί με την ανώνυμη υπ.

από τις σελίδες της *Πανδώρας*, ο Παύλος Καλλιγιάς εκφράζει ένα διαφωτιστικό και συγκρατημένα αντιεκκλησιαστικό πνεύμα, αφηρούμενος τη ζωή και το έργο του Ευγένιου Βούλγαρη (βλ. *Πανδώρα*, 22, Φεβρουάριος 1851, σ. 525).

26. *Μνημοσύνη*, τχ. Δ', 1852, σ. 83. Το παράθεμα και στο: Δημητράκοπουλος, σ. 199.

αρ. 3) προέρχονται από τον Παπαρρηγόπουλο και μόνο μία (υπ. αρ. 9) ανήκει σε άγνωστο συντάκτη, αν και, όπως θα δείξουμε παρακάτω, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι και αυτή ανήκει στον Παπαρρηγόπουλο.

Κατ' αρχάς πρέπει να καθορίσουμε τις βασικές συντεταγμένες που ορίζουν τη σχέση του σπουδαίου ιστορικού με το Βυζάντιο. Στις πρώτες συγγραφικές του απόπειρες, χρονολογούμενες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1840, ο Παπαρρηγόπουλος, νέος ακόμα και επηρεασμένος από τον βρετανό ιστορικό Εδουάρδο Γίββωνα (Edward Gibbon, 1737-1794), ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τον κυρίως ελλαδικό χώρο των μέσων χρόνων, δηλαδή περίπου εκείνον που ταυτιζόταν με τα σύνορα του νεότευκτου ελληνικού βασιλείου του Όθωνα, με κύριο σκοπό του να ανασκευάσει τις απόψεις του Φαλμεράγιερ.

Για τον πρώιμο Παπαρρηγόπουλο, το ελληνικό έθνος του Μεσαίωνα ήταν εκείνο που κατοικούσε στη σύγχρονή του ιστορική Ελλάδα, υποδουλωμένο στη ρωμαϊκή-βυζαντινή αρχή.²⁷ Διαχωρίζοντας έτσι την «ιστορία του ελληνικού έθνους των μέσων χρόνων» από τη «βυζαντινή ιστορία των μέσων χρόνων». Είναι φανερό λοιπόν ότι στα πρώτα του γραπτά έχει επηρεαστεί από τη διαφωτιστική προκατάληψη απέναντι στο Βυζάντιο (και την αρχαία Μακεδονία). Ωστόσο, το 1853, έτος κατά το οποίο εκδίδει τη σχολική μορφή της *Ιστορίας του έλληνικού έθνους*, ο ιστορικός δηλώνει πια με ρητό τρόπο την ενότητα Βυζαντίου και Ελληνισμού: «Εἰς τό τρίτον μέρος θέλομεν διηγηθῆ τά συμβάντα ἀπό τοῦ 476 ἕως τοῦ 1453 ἔτους μετά Χριστόν. Τότε τό Ἑλληνικόν ἔθνος κατέστη πάλιν ἐλεύθερον καί ἀπέκτησεν ἰδίους βασιλεῖς, τῶν ὁποίων πρωτεύουσα ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις».²⁸

---

27. Μπορούμε να θυμηθούμε τον τίτλο μίας από τις πρώτες εργασίες του Παπαρρηγόπουλου: *Τό τελευταῖον ἔτος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας*, Αθήνα 1843. Ως τέτοιο θεωρείται η κατάκτηση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ.

28. *Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον, πρὸς διδασκαλίαν τῶν παιδῶν*, Αθήνα 1853, σ. 2.

Γύρω στο 1853, λοιπόν, ο Παπαρρηγόπουλος είχε καταλήξει στην αποδοχή όλης της βυζαντινής ιστορίας ως ξεκάθαρα ελληνικής. Ο ίδιος άνθρωπος, έναν χρόνο αργότερα και από τη θέση του καθηγητή της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, αναφέρεται στην «ἀξιομνημόνευτον Βυζαντινήν του ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐποχήν», στο εναρκτήριο μάθημα του ακαδημαϊκού έτους 1854-1855.²⁹ Μάλιστα, θα μπορούσαμε να κατεβάσουμε το χρονικό όριο της ιδεολογικής διαμόρφωσης του ιστορικού στα τέλη του 1852, εφόσον δεχόμαστε ότι η ανώνυμη βιβλιοκρισία που δημοσιεύεται στο τεύχος 65 της Πανδώρας (1 Δεκεμβρίου 1852), σχετικά με το βιβλίο *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, του Σπ. Ζαμπέλιου, ανήκει σε αυτόν. Εκεί διαβάζουμε ότι: «τό ἐπιζῆσαν ἀνατολικόν του κράτους τούτου μέρους ἦν ὅλος Ἑλληνικόν».³⁰

Από τις καταχωρίσεις του πίνακα, η παλαιότερη είναι η υπ. αρ. 4 («Εἰσαγωγή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννήσεως του ἑλληνικοῦ ἔθνους»), που αποτελεί παράδοση του Παπαρρηγόπουλου από το 1946, οπότε που εργαζόταν στο Γυμνάσιο των Αθηνών και η οποία είχε δημοσιευτεί εκείνη τη χρονιά στο περιοδικό *Le Moniteur Grec*, στα γαλλικά.³¹ Η γαλλική και η ελληνική εκδοχή του κειμένου παρουσιάζουν λίγες αλλά αξιοπρόσεκτες διαφορές, που κυρίως σχετίζονται με τη σταδιακή εξοικείωση του Έλληνα ιστορικού με τη φιλοσοφική θεωρία περί «ελληνισμού» του Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831). Η θεωρία αυτή έγινε αντικείμενο επεξεργασίας και επανερμηνείας από τον ρομαντικό ιστορικό Γιόχαν Γκουστάφ Ντρώζεν (Johann Gustav Droysen, 1808-1884).

29. Πανδώρα, 119 (1 Μαρτίου 1855), σ. 560.

30. Πανδώρα, 65 (1 Δεκεμβρίου 1852), σ. 400. Από όσο γνωρίζω, η βιβλιοκρισία προσγράφεται με βεβαιότητα στον Παπαρρηγόπουλο. Βλ. Κουμπουρλής, *Ιστορικές οφειλές*, σ. 532 και Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Εταιρεία των φίλων του λαού, Αθήνα 2002, σ. 38.

31. C. Paparrigopoulos, «Histoire de la regeneration du peuple grec», *Le Moniteur grec*, τ. Γ' (1846), τχ. 70, σσ. 1-4 και τχ. 71, σσ. 1-3.

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Ντρώζεν, ο Μ. Αλέξανδρος προσέδωσε στο ήδη υπάρχον «ελληνικό πνεύμα» μία οικουμενική διάσταση, προετοιμάζοντας έτσι τη μετέπειτα γνωριμία του ελληνισμού με τον Χριστιανισμό. Βαρύτητα δόθηκε από τον Ντρώζεν και στην «αφομοιωτική δύναμη» του ελληνισμού, που καταφέρνει να εγκολπώνεται άλλες μικρότερες εθνότητες, καταφέροντας όχι μόνο να διατηρεί ακέραια τη φυσιογνωμία του, αλλά και να τις εξελληνίζει πλήρως.³²

Η πρόταση του Ντρώζεν θα γίνει δεκτή και από τον Σπ. Ζαμπέλιο αργότερα.³³ Εκείνο όμως που μας ενδιαφέρει προς το παρόν είναι η επιρροή της θεωρίας του Γερμανού ιστορικού στην καταχώριση υπ. αρ. 4 του Παπαρρηγόπουλου. Διαβάζοντας το πρώτο μέρος, διαπιστώνουμε την παρουσία ρομαντικών αντιλήψεων για την ιστορική εξέλιξη των εθνών και συγκεκριμένα του ελληνικού έθνους: Κάθε στάδιο της μακράς του πορείας έχει να εκπληρώσει μία «άνωθεν» αποστολή.³⁴ Η Θεία Πρόνοια οδηγεί τα ιστορικά γεγονότα.³⁵ Ο «ελληνισμός»

32. Βλ. Σιγάλας, σσ. 8-11, για τη θεωρία περί «ελληνισμού» του Χέγκελ και το πώς αυτή αναγνώστηκε από τον Ντρώζεν.

33. Βλ. στο ίδιο, σσ. 24-29. Για τον διάλογο του Ζαμπέλιου με τη φιλοσοφία του Χέγκελ, βλ. Σταμάτης Μεσημέρης, «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και η “ωραία ατομικότης” του Hegel», *Τα Ιστορικά*, τ. 14, τχ. 26 (Ιούνιος 1997), σσ. 29-52.

34. «Ἡ ἀρχαία Ἑλλάς, ἀφοῦ ἐξεπλήρωσε τὴν ἄνωθεν αὐτῇ ταχθεῖσαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐντολὴν...» (*Πανδώρα*, 9, σ. 199). Για τους ρομαντικούς ιστορικούς, κάθε έθνος έχει να εκπληρώσει τη δική του αποστολή. Οι Έλληνες εκπρόσωποι του ρομαντικού ιστορισμού έβλεπαν στο ελληνικό έθνος πολλαπλές αποστολές, υπονοώντας έτσι τον μοναδικό χαρακτήρα του και πιθανόν την ηθική του ανωτερότητα (βλ. Κουμπουρής, *Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σσ. 545-546).

35. «Ἡ θεία Πρόνοια ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτῆς πορεία ἀνά μέσον τῶν αἰῶνων παρασκευάζει διὰ τῆς συμφορᾶς πολλῶν γενεῶν τὴν εὐημερίαν πολλῶν ἄλλων» (*Πανδώρα*, 9, σ. 200) και: «Ἡ θεία Πρόνοια ἐργάζεται ποτέ ἀσκόπως; Καί εἶναι δυνατὸν νά ὑποθέσωμεν ὅτι ἠθέλησε νά καταστρέψῃ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ τὸ ἔργον εἴκοσιν αἰῶνων...;» (*Πανδώρα* 9, σ. 203). Εδώ, θα πρέπει μάλλον να εννοήσουμε τη «Θεία Πρόνοια» όχι με το (μετα)βυζαντινό χριστιανικό νόημα που της προσέδιδε η Εκκλησία, αλλά ως τη

είναι πρωτίστως «πνεῦμα» που διαπνέει την ελληνική φυλή,³⁶ με δυνατότητες αφομοίωσης των ξένων φυλών,³⁷ μέσω του πλήρους εξελληνισμού τους.³⁸ Ρομαντική επιρροή έχει δεχτεί και στον ορισμό της έννοιας του «έθνους»: «Τά ἔθνη δέν εἶναι μάζα ἄψυχος τήν ὁποῖαν ἕκαστος δύναται νά πλάσση κατά τό δοκοῦν... ἀλλ' ὄντα ἠθικά ἀναπτύξαντα βαθμηδόν καί μορφώσαντα διά τοῦ χρόνου ἀνάγκας, συμφέροντα, αἰσθήματα, ἔξεις, ιδέας, οἱ δέ ἀναδεχόμενοι τήν ἀγωγὴν αὐτῶν ὀφείλου νά γνωρίζωσι ταῦτα πάντα, καί διά νά τά γνωρίσωσι καλῶς ὀφείλου νά μελετήσωσι τήν βαθμιαίαν αὐτῶν μόρφωσιν καί ἀνάπτυξιν, ὅπερ ἐστὶ τήν ἱστορίαν».³⁹

ρομαντική έννοια της υπερφυσικής δύναμης που οδηγεί τα έθνη στον ιστορικό προορισμό τους (βλ. Κουμπουρλής, *Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σσ. 83-84). Για τη μετάβαση από τη χριστιανική Θεία Πρόνοια στην «εκκοσμιευμένη» διαφωτιστική ιστορική αντίληψη, βλ. Alexis Politis, «From Christian Roman emperors to the glorious Greek ancestors», στον τόμο *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ό.π., σσ. 1-14 (ιδιαίτερα σσ. 6-8).

36. «...ὅ,τι πρέπει νά ἀποδείξωμεν ἱστορικῶς, εἶναι... ὅτι ἰδίως τό πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τροποποιηθέν ὡς πρὸς τό θρήσκευμα καί τά πολιτικά καί κοινωνικά δόγματα, ἀλλ' ἀναλλοίωτον ὡς πρὸς τήν εὐφυῖαν καί τήν δύναμιν τοῦ ἔθνισμοῦ, ζωοποιεῖ διηνεχῶς τό νέον τοῦτο προῖόν τῆς ἀλληλουχίας τῶν αἰῶνων» (*Πανδώρα* 9, σ. 201).

37. Ο Παπαρρηγόπουλος χρησιμοποιεῖ τη λέξη «συγχώνευσις»: «Ἐξ αὐτοῦ γίνεται δῆλον, ὅτι εἰς τήν Ἑλλάδα δέν συνέβη, ὡς ἀλλαχοῦ, συνάρθρωσις τῶν ἐποικίων μετὰ τῶν ἐγχωρίων, ἀλλά πραγματική συγχώνευσις αὐτῶν μετὰ τῶν τελευταίων τούτων» (*Πανδώρα* 9, σ. 202).

38. «...τό Ἑλληνικόν ἔθνος εἶναι ζωτικώτερον, περιέχει, δηλαδή, στοιχεῖα ὑπάρξεως καί μέλλοντος ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ πλείοτερα ὄλων τῶν ἄλλων φυλῶν, ὅσαι κατεστάθησαν περὶ αὐτό ἀπ' αἰῶνος, καί τούτου ἕνεκα ἔδωκεν εἰς αὐτάς τό ὄνομά του, μεχρισοῦ μεταδώσει καί τούς ἄλλους ἔθνικούς χαρακτήρας, καθὼς συνέβη καί συμβαίνει καί θέλει συμβαίνει διά παντός εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἔθνῶν» (*Πανδώρα*, 9, σ. 203).

39. *Πανδώρα* 9, σ. 203. Ὅπως παρατηρεῖ ο Κουμπουρλής (*Ιστορικές οφειλές...*, ό.π., σ. 27, σημ. 31), το συγκεκριμένο απόσπασμα απουσιάζει από τη γαλλική εκδοχή του κειμένου. Κατόπιν σχολιάζει: «...ο ορισμός του Παπαρρηγόπουλου για το τι είναι «έθνος» – ορισμός που είναι ίσως ο πιο χαρακτηριστικός των ιδεών του ελληνικού ιστορισμού του 19^{ου} αιώνα... Ἐνα από τα βασικά συμπεράσματα στα οποία οδηγεί η μελέτη των

Κατά τα άλλα, στο πρώτο μέρος της μελέτης (Πανδώρα 9), ο Παπαρρηγόπουλος αντικρούει τη θεωρία του Φαλμεράγιερ περί εκσλαβισμού και εξαλβανισμού των Ελλήνων. Ωστόσο, περισσότερο μας ενδιαφέρει εδώ η προσέγγιση του τελευταίου στο ζήτημα του Βυζαντίου. Έτσι, ενώ στο πρώτο μέρος αναφέρει για τη βυζαντινή περίοδο «ἔθνος... δούλον μέχρι χθές, περιβάλλεται ἤδη τὴν αὐτοκρατορικήν χλαμύδα, κάθεται εἰς τὸν Βυζαντινὸν θρόνον καὶ ἐκτείνει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἰσχύν του ἐπὶ πολὺ», καθώς και ότι: «ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὁμολογούμενον»,⁴⁰ στο δεύτερο μέρος κρίνει ως παράδοξο το γεγονός ότι ο Τζορτζ Φίνλεϊ (George Finlay, 1799-1875), στο έργο του *Greece under the Romans* (1844), «πραγματεύεται πλειότερον τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν ἢ τὴν Ἑλληνικὴν».⁴¹ Συμπεραίνουμε άρα ότι η συγκεκριμένη μελέτη του Παπαρρηγόπουλου αποτυπώνει την εξέλιξη της σκέψης του ιστορικού, διατηρώντας ταυτόχρονα ιδέες και αντιλήψεις από την προηγούμενη φάση της επιστημονικής του μελέτης.

Την επικέντρωση του Παπαρρηγόπουλου στον ελλαδικό χώρο των μέσων χρόνων, σε σχέση πάντα με τις απόψεις του Φαλμεράγιερ, μαρτυρούν και οι καταχωρίσεις υπ. αρ. 1 («Δαηηλῖς, ἡ μεγάλη τῶν Πατρῶν δέσποινα») και 3 («Ἑλληη σσιαλιστής τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος»). Στην πρώτη, ο ιστορικός αφηγείται τα σχετικά με τη Δαηηλῖδα, την αρχόντισσα των Πατρῶν, και τα αμύθητα πλούτη της, όπως τουλάχιστον μας πληροφορεῖ ο *Βίος Βασιλείου*, έργο του 10^{ου} αἰῶνα. Στο τέλος του κειμένου του, ο Έλληνας ιστορικός θέτει ένα ενδιαφέρον ερώτημα: «Πῶς ὅμως ἔσωρεῦθη ὁ κολοσσιαῖος οὗτος θησαυρός; Πῶς συμβιβάζεται ἡ συγκρότησις αὐτοῦ μέ τὴν δόξαν τοῦ Γερμανοῦ Φαλλμεραῦῆρου, ὅστις, θελήσας νά

ἔργων του πρώιμου Παπαρρηγόπουλου αφορά στην από μέρους του σταδιακή κατάκτηση των μεθοδολογικῶν και εννοιολογικῶν εργαλείων του (γερμανικῶ) ιστορισμοῦ».

40. Πανδώρα, 9, σ. 199 και 202 αντίστοιχα.

41. Πανδώρα, 10, σ. 232.

θάψη ζώσαν τήν Ἑλληνικήν φυλήν, ἐθεώρησε συντελεστικώτατον ἐς τοῦτο νά πρεσβεύσῃ, ὅτι ἡ Πελοπόννησος, καθ' ἅπασαν τήν ὀγδόην καί ἐν ἀρχῇ ἔτι τῆς ἐννάτης ἑκατονταετηρίδος, διετέλει δουλωμένη καί ἐρημουμένη ὑπό βαρβάρων Σλαυικῶν φυλῶν;»⁴² Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ὅτι ἡ συγκεκριμένη αφήγηση δεν ἐπελέγη καθόλου τυχαία ἀπό τον συγγραφέα τῆν εποχή εκείνη, ἀντίθετα περιείχε καί μία επικαιρική διάσταση, που ἀφορούσε στο ἴδιο το παρελθόν του ἐλληνικοῦ ἔθνους.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούμε νά κάνουμε καί για τήν καταχώριση υπ. αρ. 3, που ὁμως παρουσιάζει ἀυξημένο ενδιαφέρον, καθώς ο συντάκτης, ἐκτός ἀπό τήν παρουσίαση των ιδεῶν του Πλήθωνος Γεμιστοῦ, διατυπώνει τις (αρνητικές) ἀπόψεις του για τις σοσιαλιστικές ιδέες, που ἐκείνη τήν εποχή εἶχαν ἀρχίσει νά διαδίδονται στην Ευρώπη. Κατά τα ἄλλα, με αὐτή τῆ μελέτη, το ενδιαφέρον του Παπαρρηγόπουλου ἐπικεντρώνεται καί πάλι στην Πελοπόννησο. Περισσότερο ευαίσθητος σε θέματα που ἀφορούν στη γενικότερη ἱστορία του Βυζαντίου, καί ὄχι μόνο του αὐστηρῶς ἐλλαδικοῦ χώρου, ἐμφανίζεται ο Παπαρρηγόπουλος στις καταχωρίσεις υπ. αρ. 5, 6 καί 7. Στην πρώτη («Περί τῆς πρώτης διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τήν Ἑλλάδα») ἐκθέτει με ἀντικειμενικότητα το σοβαρό θέμα τῆς πορείας ἐκχριστιανισμοῦ των οπαδῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας, στους πρώτους αἰῶνες του Βυζαντίου. Οι καταχωρίσεις 6 καί 7 ἀποτελοῦν προσωπογραφικές ἀφηγήσεις, μέσα στις οποίες βρίσκουμε μερικά ἀκρως ἐνδιαφέροντα σχόλια ἀπό τον συγγραφέα.

Ἡ πρώτη ἀπό τις δύο («Ἀνδρόνικος Κομνηνός, ὁ Ἀλκιβιάδης τοῦ Μεσαιῶνος»), ξεκινά ως ἐξῆς: «Συνήθως παρ' ἡμῶν οἱ πολλοί θεωροῦσι μετὰ περιφρονησεῶς τινος τήν βυζαντινήν Ἱστορίαν, ὑπολαμβάνοντες τούς μέν ἡγεμόνας αὐτῆς, ἐν γένει, ὡς θηλυδρίας καί ἀγενεῖς, τόν δέ βίον αὐτῶν, ὡς ἄχαριν καί περί ματαιίας μόνον θεολογικάς συζητήσεις περιστρεφόμενον. Ἄλλ' ὁ Μανουήλ Κομνηνός τοῦλάχιστον, ὁ ἀπό τοῦ 1143 μέχρι τοῦ 1180 βασιλεύσας, ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τού-

42. Πανδώρα, 3, σ. 62-63.

του, ὅστις καί πολλές ἄλλας ἐπιδέχεται ἐξαιρέσεις». ⁴³ Και στον ἐπίλογο της καταχώρισης 6 («Οἱ τελευταῖοι Εἰκονομάχοι»), γράφει πάλι: «Ἐν γένει δέ ὁ βίος καί ἡ πολιτεία τοῦ Θεοφίλου ἀποδεικνύουσι, νομίζομεν, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία δέν εἶναι ἄξια οὔτε τῆς ὀλιγωρίας, ἢν ἀποδεικνύουσιν εἰς αὐτὴν πολλοὶ Εὐρωπαῖοι ἱστορικοί, οὔτε τῶν χλευασμῶν τους ὁποῖους σωρεύουσι κατ' αὐτῆς ἄλλοι. Ἐάν συγκρίνωμεν τὴν εὐρυθμον κυβέρνησιν, τους σοφοὺς νόμους (...) δυσκόλως τῇ ἀληθείᾳ δυνάμεθα νά παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ λαοὶ τῆς δύσεως ἦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὐτυχέστεροι τῶν λαῶν τῆς ἀνατολῆς». ⁴⁴

Με βάση τα παραπάνω, δέν θα ἦταν ἄτοπο νά ισχυριζόμεσταν ὅτι τὸ κοινὸ της Πανδώρας, κατὰ τὴν πρώτη διετία της ὑπαρξῆς του περιοδικοῦ, γίνεται κοινωνὸς της εσωτερικῆς ιδεολογικῆς καὶ επιστημονικῆς ἀνασυγκρότησης του Παπαρρηγόπουλου, που οδεύει πρὸς τὴν πλήρη ἀποδοχὴ του Βυζαντίου. ⁴⁵ Σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινεῖται καὶ ἡ καταχώριση υπ. αρ. 9, ἡ ὁποία, παρὰ τὸν τίτλο της («Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῶν Ἀθηνῶν»), περιέχει στο μεγαλύτερο κομμάτι της τὴν ἱστορία της εθνικῆς (δηλαδή οπαδοῦ της ἀρχαίας θρησκείας) Ἀθηναϊδος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μετέπειτα Χριστιανῆς αυτοκράτειρας Εὐδοκίας, συζύγου του Θεοδοσίου Β' (5^{ος} αἰ.). Ἡ παράδοση που θέλει τὴν Εὐδοκία νά κτίζει πολλές ἐκκλησίες στη γενέτειρά της δίνει τὴν ἀφορμὴ στον ἀνώνυμο συντάκτη νά μιλήσει σύντομα γιὰ τὰ βυζαντινά μνημεῖα της πόλης, υπογραμμίζοντας στο τέλος του κειμένου τὴν ἀνάγκη συντήρησής τους, ἀφοῦ εἶναι «καὶ ὠραῖα καθ' ἑαυτά, καὶ παρελθόντων καιρῶν

43. Πανδώρα, 37, σ. 891.

44. Πανδώρα, 56, σ. 182.

45. Ἡ προοδευτικὰ τροποποιημένη στάση του Παπαρρηγόπουλου ἀπέναντι στο Βυζάντιο, στο χρονικὸ διάστημα 1846-1853, ἔχει τονιστεῖ ἐπανειλημμένως ἀπὸ τὴν ἐρευνα. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Kitromilides, σ. 27, Κουμπουρλής, *Ἱστορικὲς οφειλές...*, ὁ.π., σ. 18 καὶ Σκοπετέα, σσ. 180-81. Ἡ Σκοπετέα υπογραμμίζει ὀρθὰ ὅτι μέχρι τὸ 1853, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ὅσον ἀφορᾷ στη μεσαιωνικὴ φάση του ἐλληνικοῦ ἔθνους.

διηγούμενα ιστορίαν».⁴⁶ Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η μελέτη διαθέτει επίσης έναν επικαιρικό χαρακτήρα, αφού η τελευταία παράγραφος παραπέμπει στις έντονες συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής, σχετικά με την αξία των αθηναϊκών βυζαντινών μνημείων και τον τρόπο διατήρησής τους, ύστερα από δύο δεκαετίες καταστροφών, αλλοιώσεων και εγκληματικών παραβλέψεων από τη μεριά της κυβέρνησης.⁴⁷

Αν και η τελευταία αυτή μελέτη της Πανδώρας είναι ανώνυμη, δεν θα ήταν άστοχο να υποθέταμε ότι από πίσω της κρύβεται και πάλι ο Παπαρρηγόπουλος. Η ζωνρή αφήγηση ενός περιστατικού της βυζαντινής ιστορίας θυμίζει το άρθρο του ίδιου για τη Δαηλίδα, ενώ η υπεράσπιση από μέρους του συντάκτη μίας πλευράς του βυζαντινού πολιτισμού, τούτη τη φορά της αρχιτεκτονικής, πέρα από τον συγχρονικό προβληματισμό της, συμβαδίζει με το αίτημα του Παπαρρηγόπουλου για συνολική επανεκτίμηση του ελληνικού μεσαίωνα. Ίσως, μάλιστα, δεν είναι δίχως σημασία ότι αμέσως μετά τις «Βυζαντινές έκκλησιες» ακολουθεί η τέταρτη συνέχεια περι-

46. Πανδώρα, 54, σ. 130. Πρόκειται για μία διακριτική υπεράσπιση της βυζαντινής Τέχνης, που τόσο πολύ είχε κατηγορησει επτά χρόνια νωρίτερα ο Στέφανος Κουμανούδης, με το δοκίμιό του *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων σήμερον* (1845). Ο Κουμανούδης είχε φτάσει μέχρι το σημείο να υποστηρίξει ότι τα λιγοστά καλά έργα της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου οφείλονται σε καλλιτέχνες που είτε ήταν αρκετά ευφυείς ώστε να παρεκτραπούν από την «κοινή ὁδόν», είτε σε άλλους που μαθήτευσαν κοντά σε Ιταλούς (*Ποῦ σπεύδει...*, Βελιγράδι 1845, σ. 23).

47. «Ἄλλα τινά [ενν.: τὰ ἐκκλησιδία] μὲν ἐξ αὐτῶν κατερῶθησαν ὑπὸ παλαιότητος, ἄλλα δὲ κατερῶθησαν ὑπὸ τοῦ ζήλου τῶν περιόικων, πρὸς ἀνέγερσιν εὐρυχωροτέρων ἐκκλησιῶν, ἢ διὰ νέων προσικοδομῶν κατεστράφη τό ἀγνόν κάλλος καὶ ἡ εὐρυθμία των» (Πανδώρα 54, σ. 130). Για τις καταστροφές, αλλοιώσεις, βεβηλώσεις και ερασιτεχνικές επισκευές (που τελικά έβλαψαν τα μνημεία, παρά την αρχική καλή πρόθεση) των αθηναϊκών βυζαντινών ναών από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου έως τη δεκαετία του 1880, βλ. Σπαχίδου, σσ. 65-82. Για τις διαμαρτυρίες των λογίων για αυτές τις πρακτικές, βλ. το ίδιο, σσ. 82-97.

Εικονομαχίας από τον Παπαρρηγόπουλο, ευυπόγραφα, που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ανωνυμία της προηγούμενης μελέτης οφείλεται ενδεχομένως στην ταύτιση των δύο συντακτών ή ακόμα και σε τυπογραφικό λάθος.⁴⁸

Πριν προχωρήσουμε στην τρίτη παράμετρο προσέγγισης των κειμενικών τεκμηρίων, οφείλουμε να σημειώσουμε και το ακόλουθο: Η παρουσία του Παπαρρηγόπουλου στην *Πανδώρα* δεν περιορίζεται σε συνεισφορές που σχετίζονται με τον ελληνικό Μεσαίωνα. Πλούσιες και ποικίλες είναι επίσης οι αρχαιότεμες μελέτες του ιστορικού, μέσω των οποίων ενίοτε αποσκοπεί και πάλι στην αντίκρουση του Φαλμεράγιερ.⁴⁹ Επιπροσθέτως, σημαντική είναι και η προσφορά του στην αφήγηση γεγονότων και περιόδων από την ξένη ιστορία. Συνεπώς, εκτός από την ανάπτυξη και προώθηση των προσωπικών του απόψεων περί ελληνικού έθνους (που με το πέρασμα των ετών θα αφορούν όλους τους συμπατριώτες και ομοεθνείς του), ο Παπαρρηγόπουλος υπηρετεί πιστά και την προγραμματική δήλωση του περιοδικού για τη μετάδοση των Φώτων και τη μόρφωση του αναγνωστικού κοινού.

Σε ό,τι αφορά, λοιπόν, στο αναγνωστικό κοινό θα πρέπει να σκεφτούμε δύο πράγματα: Πρώτον, πως οι λόγιοι συντάκτες του περιοδικού προσπαθούν να επιβάλουν μία συγκεκριμένη αναγνωστική συνείδηση στο κοινό που τους διαβάζει⁵⁰

---

48. Το άρθρο δεν περιλαμβάνεται στην *Έργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου* του Γεωργίου Λαγανά.

49. Βλ. για παράδειγμα: «Πολιτειογραφικαί τινές ειδήσεις περί τής Ελλάδος, εν αρχή τής ρωμαϊκής κυριαρχίας» (*Πανδώρα*, 14, Οκτώβριος 1850, σσ. 324-329). Αντίθετα, ένα κείμενο όπως το: «Ιστορικά και τοπογραφικά περί τῶν μεγάλων Ὀλυμπίων, κατά Κραύσιον» (*Πανδώρα*, 11, Σεπτέμβριος 1850, σσ. 252-257) αποτελεί καθαρή ιστορική μελέτη, χωρίς ιδεολογικές προεκτάσεις.

50. Πρβλ. την εύστοχη παρατήρηση της Καρποζήλου: «Έτσι, το αναγνωστικό κοινό, που δημιουργείται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αρχικά καλείται να καταναλώσει προϊόντα κατασκευασμένα από διανοούμενους λογίους εκδότες και, μοιραία, δεν αντανακλούν πιστά τα ενδιαφέροντά του» (Καρποζήλου, σ. 268).

και δεύτερον, ότι αυτό το κοινό έχει κάποιες προσδοκίες από το έντυπο.⁵¹ Είδαμε ότι η *Πανδώρα*, στις προγραμματικές της δηλώσεις του πρώτου τεύχους και τον απολογισμό του τεύχους 45, δίνει βαρύτητα στην παροχή «ωφέλιμης» γνώσης ή ακόμα και της διδασχής μέσα από «τερπνά» αναγνώσματα. Ωστόσο, στο πρώτο κείμενο, οι εκδότες παραδέχονται ότι είναι πολύ περισσότεροι οι «κυρίως τέρψιν ζητούντες, και τήν ωφέλειαν μόνον διά τοῦ διαβατηρίου αὐτῆς δεχόμενοι».⁵² Άρα, φαίνεται ότι υπάρχει ένα επίμονο αίτημα από την πλευρά του κοινού για περισσότερη «τερπνή ύλη», που καλύπτεται με την παροχή περισσότερων τέτοιων κειμένων ως μέσων για την «ωφέλεια» των αναγνωστών, όπως άλλωστε δέχονται οι εκδότες της *Πανδώρας* στο κείμενο του απολογισμού.⁵³

Για τους υπογράφοντες το κείμενο του απολογισμού, η ιστορική ύλη είναι εκείνη που κυρίως προσφέρει «ωφέλεια» στους αναγνώστες. Ωστόσο, στην πράξη φαίνεται ότι μερικές φορές γίνονται παραχωρήσεις, προκειμένου τα ιστορικά αναγνώσματα να γίνουν θελκτικότερα. Έτσι, τόσο στη «Δανηλίδα», όσο και στις «Βυζαντινές ἐκκλησίες τῶν Ἀθηνῶν», ο συντάκτης χρησιμοποιεί τεχνικές του λογοτεχνικού λόγου, όπως τον διάλογο ή τη γραμμική αφήγηση καθημερινών επεισοδίων της μεσαιωνικής ιστορίας, για να κεντρίσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Καθιστώντας πιο προσιτή την αφήγησή του, ο συντάκτης θα μπορούσε ίσως να υποβάλει ευκολότερα στον δέκτη τις ιδεολογικές του θέσεις.

Συνοψίζοντας, η παρουσία του Βυζαντίου στα πρώτα δύο χρόνια της ύπαρξης της *Πανδώρας* (τχ. 1-66) παρουσιάζει

51. Όπως παρατηρεί και πάλι η Καρποζήλου: «Από τη σύγκρουση ανάμεσα στην αρχική “θέση” του εκδότη, σύμφωνα με την οποία το ωφέλιμο θα έπρεπε να είναι το βασικό συστατικό της ύλης, και την “αντίθεση” που εκφράζουν οι απαιτήσεις του κοινού που συνεχώς ζητά το “τερπνό”, οδηγούμαστε στη “σύνθεση” του ωφελίμου με το τερπνό» (το ίδιο, σ. 204).

52. *Πανδώρα*, 1, χωρίς σελ.

53. Βλ. εδώ, σημ. 20.

δύο ειδών κειμενικά τεκμήρια, που δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της ιστορίας του ελληνικού Μεσαίωνα στις σελίδες του εντύπου: Φιλολογικές και ιστορικές μελέτες, με σαφή προτίμηση στις δεύτερες. Αν οι στόχοι του περιοδικού ήταν η προσφορά ποικίλης ύλης, ταυτόχρονα τερπνής και ωφέλιμης, με σκοπό την επιμόρφωση του αναγνωστικού κοινού, τότε οι βυζαντινές μελέτες που εξετάσαμε φαίνονται να ανταποκρίνονται σε αυτά τα κριτήρια. Από την άλλη, η ζήτηση από μέρους των αναγνωστών ευχάριστης και θελκτικής ύλης, μερικές φορές φαίνεται ότι ωθούσε τους ιστορικούς συντάκτες του περιοδικού σε περισσότερα «λογοτεχνικές» λύσεις.

Τέλος, σε επίπεδο προσωπικοτήτων, δεσπόζει η μορφή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, με μικρή συμμετοχή του Σκαρλάτου Βυζαντίου. Στην πρώτη περίπτωση, τα τεκμήρια αποτελούν πρώτης τάξης πηγή πληροφοριών για τη σταδιακή διαμόρφωση της περί εθνικής συνέχειας θεωρίας από τον Παπαρρηγόπουλο, σε συνεξέταση βέβαια με την υπόλοιπη εργογραφία του μεγάλου ιστορικού. Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με έναν σημαντικό λόγο της εποχής, ο οποίος κρατούσε φανερά θετική στάση απέναντι στη βυζαντινή περίοδο του Ελληνισμού. Κατ' αυτό τον τρόπο, η Πανδώρα γινόταν ένα από τα οχήματα για την αρμονική ένταξη του εξελληνισμένου Βυζαντίου στην καθολική θεώρηση της ελληνικής ιστορίας, δίχως όμως να στερούν οι εκδότες την πολυφωνία από τις πολυάριθμες σελίδες της.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

10.45'-11.00' : Άννα Ταμπάκη, Χαιρετισμός - Εισαγωγική ομιλία
Έναρξη των εργασιών

A' Συνεδρία

Πρόεδρος: Ευριπίδης Γαραντούδης

11.00'-11.15': Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Ο περιοδικός τύπος του 19ου αι. και η συστηματοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας»

11.15'-11.30': Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, «Η παρουσία του Βυζαντίου στην Πανδώρα (τχ. 1-60)»

11.30'-11.45': Δήμητρα Ραζάκη, «Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσάλλης*»

11.45'-12.00': Συζήτηση

12.00'-12.15': Διάλειμμα – Καφές

B' Συνεδρία

Πρόεδρος: Στέση Αθήνη

12.15' - 12.30': Παναγιώτης Αντωνόπουλος, «Ο Δημήτριος Γουζέλης και το απόσπασμα 31 της Σαπφώς. Μεταφράζοντας την απόδοση του Nicolas Boileau»

12.30'-12.45': Νίκος Φαλαγκάς, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των 'Ποικίλων' στην *Ευτέρπη*»

12.45'-13.00': Σοφία Γκίνκο, «Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα στο περιοδικό *Εβδομάς*: Α' περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)»

13.00'-13.15': Συζήτηση

Γ' Συνεδρία

Πρόεδρος: Γιώργος Βάρσος

13.15'-13.30': Αριστέα Κομνηνέλλη, «Δείγματα μεταφραστικής στρατηγικής από τον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα σε κείμενα προερχόμενα από τον γαλλόφωνο πολιτισμικό χώρο»

13.30'-13.45': Χρυσάνθη Γαστεράτου, «Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του ελληνικού περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα: το γερμανικό παράδειγμα»

13.45'-14.00': Γεώργιος Κοτελίδης, «Όφεις του Εξωτισμού: Οδοιπορικό στην Κίνα μέσω του ελληνικού περιοδικού τύπου του 19^{ου} αιώνα»

14.00'-14.15': Συζήτηση

14.15'-14.45': Ελαφρύ γεύμα – μπουφές

Δ' Συνεδρία

Πρόεδρος: Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου

14.45'-15.00': Κατερίνα Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα, «Το θέατρο του 19ου αι. μέσα από τον περιοδικό τύπο της Σμύρνης. Η περίπτωση του *Φιλόκαλου Σμυρναίου*»

15.00'-15.15': Βάνια Παπανικολάου, «Ψηφιακές θεατρικές αναγνώσεις...»

15.15'-15.30': Ξένια Μαρίνου, «Επικίνδυνες σχέσεις: Τύπος και πολιτική εξουσία»

15.30'-15.45': Συζήτηση

Τέλος των εργασιών

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

«Ο περιοδικός τύπος του 19ου αι. και η συστηματοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας»

Η ανάγκη για μια Ιστορία της Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας γίνεται όλο και πιο επιτακτική τα τελευταία χρόνια, αν αναλογιστεί κανείς ότι το ζήτημα έχει τεθεί ήδη από το 1974 (Άλκης Αγγέλου). Ο 19ος αι. είναι ο αιώνας της Ιστοριογραφίας, επομένως οι προσπάθειες συστηματοποίησης, χαρτογράφησης και εν τέλει ιστορικοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας εντείνονται και κανονικοποιούνται. Πώς από τις βιογραφικές-εργογραφικές σημειώσεις ή από τις βιβλιογραφίες φτάνουμε σε πιο σύνθετες αφηγήσεις; Ποιες ιστορικές και επιστημονικές ανάγκες ώθησαν τη νεοελληνική και φιλελληνική λογισύνη να προβεί σε μια σταδιακή ταξινόμηση και συστηματοποίηση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας; Με βάση μια πρώτη δειγματοληψία από ελληνικά αλλά και ευρωπαϊκά περιοδικά, η παρούσα ανακοίνωση σκοπεύει να ξεκινήσει έναν διάλογο σχετικά με τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα φιλολογικά ή γενικού ενδιαφέροντος περιοδικά του 19^{ου} αιώνα σε αυτές τις πρώτες συστηματοποιήσεις.

Κωνσταντίνος Χρυσόγελος

«Η παρουσία του Βυζαντίου στην Πανδώρα (τχ. 1-60)»

Η παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζει και συζητά τις μελέτες που αφορούν στο Βυζάντιο, στα πρώτα 60 τεύχη της

Πανδώρας. Εξετάζεται το περιεχόμενό τους και ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί, στο μέτρο του δυνατού, η ιδεολογική στάση του συντάκτη τους, καθώς και ο πιθανός ρόλος τους στη διάπλωση μίας συγκεκριμένης αναγνωστικής συνείδησης. Η θεώρηση των δεδομένων εντάσσεται στο κλίμα της δεκαετίας του 1850, εποχής κατά την οποία διατυπώνεται και κατ' ουσίαν θεμελιώνεται η θεωρία της εθνικής συνέχειας του Ελληνισμού.

Δήμητρα Ραζάκη

«Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσάλλης*»

Η έρευνα του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα καταδεικνύει ότι τα κείμενα λογοτεχνικής κριτικής καταλαμβάνουν σημαντική θέση στην ύλη των φιλολογικών περιοδικών και αποτυπώνουν ποικίλες όψεις του σύνθετου λογοτεχνικού τοπίου κατά την κρίσιμη περίοδο της ουσιαστικής θεμελίωσης των δομών του ελληνικού κράτους και της διάπλωσης της εθνικής ταυτότητας. Ο στόχος της εργασίας είναι η εξέταση της πρόσληψης της ελληνικής ποιητικής παραγωγής του 19ου αιώνα από τα κριτικά άρθρα και τις μελέτες που δημοσιεύονται στα περιοδικά *Ευτέρπη* (1847-1855), *Πανδώρα* (1850-1872) και *Χρυσάλλης* (1863-1866). Η περιδιάβασή μας στα κείμενα αυτά θα αναδείξει τον θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο του έργου των ποιητών του 19ου αιώνα στο σύγχρονό τους κριτικό περιβάλλον. Οι ποιητές στους οποίους αναφέρονται συχνά τα άρθρα των περιοδικών είναι οι: Αλέξανδρος Σούτσος, Παναγιώτης Σούτσος, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Θεόδωρος Ορφανίδης, Άγγελος Βλάχος, Χρήστος Παρμενίδης, Ηλίας Τανταλίδης, Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Στέφανος Κουμανούδης, Δημήτριος Βικέλας, Αθανάσιος Χριστόπουλος, Διονύσιος Σολωμός, Ιούλιος Τυπάλδος, Γεράσιμος Μαρκοράς, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας, Ιωάννης Ζαμπέλιος, Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου,

Σοφοκλής Καρύδης. Επιπλέον, ο εντοπισμός των στοιχείων που χρησιμοποιούνται από τους κριτικούς της εποχής ως κριτήρια αποτίμησης της αξίας των ποιημάτων (π.χ. η γλώσσα, η στιχουργία, τα εκφραστικά μέσα, τα ποιητικά ιδεώδη), δηλαδή η διασαφήνιση του σκεπτικού με βάση το οποίο οι μελετητές και οι αρθρογράφοι οδηγούνται στον έπαινο ή την επίκριση (για ένα ποίημα ή για το σύνολο του έργου ενός ποιητή) σε κάθε περίπτωση, αλλά και η διερεύνηση των γενικότερων προβληματισμών που εκφράζονται στις σελίδες των τριών περιοδικών σχετικά με την ποίηση θα μας επιτρέψουν να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα για τους όρους διαμόρφωσης της ελληνικής ποιητικής παράδοσης κατά τον 19ο αιώνα. Χαρακτηριστική και ενδεικτική της καίριας συμβολής των εν λόγω εντύπων στην προώθηση της ελληνικής ποίησης είναι και η σχετική με αυτά άποψη που διατυπώνει ο Κ.Θ. Δημαράς στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (σελ. 407). Συγκεκριμένα, ο Δημαράς υποστηρίζει ότι τα εξεταζόμενα περιοδικά (και το περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη*) ενισχύουν τους «δεσμούς» που δημιουργούνται εκείνη την περίοδο «ανάμεσα στα Επτάνησα και στο ελληνικό κράτος», δηλαδή ανάμεσα στην Επτανησιακή Σχολή και την Αθηναϊκή Σχολή.

Παναγιώτης Αντωνόπουλος

«Ο Δημήτριος Γουζέλης και το απόσπασμα 31 της Σαπφώς. Μεταφράζοντας την απόδοση του Nicolas Boileau»

Το απόσπασμα 31 της Σαπφώς έγινε συχνά αντικείμενο μίμησης από νεοέλληνες ποιητές του 19ου αιώνα. Η υποδοχή του, όμως, δεν υπήρξε πάντα άμεση και ρητή: πέρασε αρχικά από το στάδιο της συγκυριακής συνάφειας ή της αμυδρής απήχησης για να καταλήξει στη συνέχεια στη συνειδητή μίμηση και την οργανική ενσωμάτωση του στο *corpus* σημαντικών ποιητικών και πεζογραφικών έργων. Η σταδιακή αφομοίωση του αποσπάσματος 31 από τη νεοελληνική λογοτεχνία οφείλεται τόσο στην αρχετυπική αξία

του ποιήματος, που αναγκαστικά λειτουργεί προδρομικά για όποιον συγγραφέα καταπιάνεται με το ζήτημα της ερωτικής παθολογίας, όσο και στην προοδευτική και κλιμακούμενη σύνδεση των νεοελλήνων συγγραφέων με την αρχαία γραμματεία.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το παράδειγμα του Γουζέ-λη και η διαμεσολαβημένη από την απόδοση του Boileau αφομοίωση του αποσπάσματος 31 στο έργο του *Η κρίσις του Πάριδος* αναδεικνύει τη βαθιά επίδραση των ευρωπαϊκών γραμμάτων όχι μόνο στη σύνθεση νεοελληνικών έργων αλλά και στον επείγοντα συγχρωτισμό τους με την αρχαία κληρονομιά.

Νίκος Φαλαγκάς

«Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των ‘Ποικίλων’ στην *Ευτέρπη*»

Σύμφωνα με την έρευνα για τον γαλλικό κυρίως τύπο του 19ου αιώνα, η στήλη των «Ποικίλων» χαρακτηρίζεται από μια ιδιομορφία: τα κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτήν αποτυπώνουν ποικίλες όψεις της πραγματικότητας με τρόπο όμως ανάλογο με εκείνον των μυθοπλαστικών αφηγήσεων. Η στήλη των «Ποικίλων» στο περιοδικό *Ευτέρπη* (1847-1855), η οποία εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα τεύχη του, παρουσιάζει πολύ μεγάλη ποικιλία ως προς τη θεματολογία, το ύφος, την προέλευση της ύλης και άλλες παραμέτρους.

Η εξέταση της στήλης των «Ποικίλων» θα εστιάσει στην ειδολογική ταυτότητα των κειμένων που περιλαμβάνονται σε αυτήν, θα επιχειρήσει να απαντήσει δηλαδή στο ερώτημα ποια είναι να κυρίαρχα χαρακτηριστικά των κειμένων αυτών, σε ποιες ανάγκες ανταποκρίνονται, αλλά και σε ποιο βαθμό ανήκουν στη μυθοπλασία. Τέλος, θα διερευνηθούν οι πρακτικές με τις οποίες τα ίδια τα κείμενα αυτοπροσδιορίζονται ή και επιχειρούν να υπαγορεύσουν τους όρους της πρόσληψής τους από το κοινό στο οποίο απευθύνονται.

Σοφία Γκίνκο

«Η μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα από τα περικείμενα στο περιοδικό *Εβδομάς*: Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)»

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση των μεταφρασμένων λογοτεχνικών κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Εβδομάς* κατά την Α΄ περίοδο κυκλοφορίας του (1884-1886), με εκδότη-διευθυντή τον Δημήτριο Γρ. Καμπούρογλου, αξιοποιώντας και τα περικείμενά τους. Εξετάζεται η θέση της μεταφρασμένης λογοτεχνίας μέσα στο σύστημα του περιοδικού («θεωρία του πολυσυστήματος», σύμφωνα με τον I. Even-Zohar) και διερευνώνται ζητήματα που αφορούν στην ειδολογική και θεματική ταυτότητα των λογοτεχνικών κειμένων, τις γραμματείες και γλώσσες-πηγές, τους μεταφρασμένους συγγραφείς, τους μεταφραστές και τη δήλωση της μετάφρασης, σε σχέση και με τις προγραμματικές αρχές του περιοδικού.

Αριστέα Κομνηνέλλη

«Δείγματα μεταφραστικής στρατηγικής από τον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα σε κείμενα προερχόμενα από τον γαλλόφωνο πολιτισμικό χώρο»

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η στρατηγική που ακολουθήθηκε κατά τη μετάφραση τριών κειμένων καταξιωμένων γάλλων συγγραφέων του 19ου αιώνα. Πρόκειται για το αφήγημα σε μορφή βιογραφίας του Alphonse de Lamartine, *Héloïse-Abélard* («Ελοΐζα και Αβελάρδος», *Πανδώρα*, 1857-1858), το εκτενές διήγημα του Alfred de Musset, *Les deux maîtresses* («Αι δύο ερωμέναι», *Χρυσάλλις*, 1863) και το λογοτεχνικό δοκίμιο της Mme de Staël, «*Les tragédies de Shakespeare*» («*Σακεσπήρος*», *Θελξινόη*, 1856) από το έργο της *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*.

Στα δείγματα αυτά, θα διερευνηθούν οι μέθοδοι που

ακολούθησαν οι μεταφραστές προκειμένου να μεταφέρουν στο ελληνικό πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής τις συγκεκριμένες μορφές λογοτεχνικής και δοκιμιακής γραφής. Ειδικότερα, θα τεθεί το ερώτημα αν οι μεταφραστές, μέσω των επιλογών τους, εκφράζουν την ανάγκη να καταστήσουν τα γαλλικά κείμενα περισσότερο οικεία στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Επίσης θα εξεταστεί ο βαθμός εξοικείωσης των ίδιων των μεταφραστών με τη γαλλική γλώσσα καθώς και με τις αναφορές πολιτισμικού χαρακτήρα, οι οποίες εμφανίζονται στα συγκεκριμένα κείμενα.

Χρυσάνθη Γαστεράτου

«Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του ελληνικού περιοδικού Τύπου του 19ου αιώνα: το γερμανικό παράδειγμα»

Η μεταφορά γερμανικών ιδεών και πεποιθήσεων μέσω του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα δεν διαμόρφωσε μόνο τις ελληνογερμανικές σχέσεις, αλλά και την ελληνική εθνική ταυτότητα και γραμματεία. Η γερμανική επίδραση ήταν άλλωστε ιδιαίτερα έντονη στο νεαρό ελληνικό κράτος, κυρίως εξαιτίας της βασιλείας του Όθωνα και του γερμανικού φιλελληνισμού.

Με δεδομένο ότι σταθερό ζητούμενο των μετεπαναστατικών περιοδικών «ποικίλης ύλης», όπως θεωρούνται τα περιοδικά μέχρι και το 1847, σύμφωνα με την ειδολογική κατάταξη που προτείνει η Μάρθα Καρποζήλου, είναι η παιδεία, αίτημα το οποίο συναντάται και στον προεπαναστατικό περιοδικό τύπο μαζί με την παλιγγενεσία, το ενδιαφέρον της παρούσας ανακοίνωσης είναι επικεντρωμένο στη μεταφορά της γερμανικής παιδείας στον ελληνόφωνο χώρο μέσω του περιοδικού τύπου. Στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν ενδεικτικά παραδείγματα μεταφοράς.

Γεώργιος Κοτελίδης

«Όφεις του Εξωτισμού: Οδοιπορικό στην Κίνα μέσω του ελληνικού περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα»

Η Κίνα και ο πολιτισμός της αποτελούσαν και πριν από το 19ο αιώνα το σύμβολο ενός άλλου τόπου, μιας άλλης αισθητικής και διανόησης. Για τον δυτικό κόσμο όμως η Κίνα καθίσταται κατά το 19ο αιώνα ένας κατεξοχήν ξένος, «εξωτικός» κόσμος, ενώ αναγνωρίζεται παράλληλα ως ένα άλλο πολιτισμικό μοντέλο. Αυτό καθιστά την Κίνα για τους Ευρωπαίους την επιτομή της ετερότητας.

Η προκείμενη ανακοίνωση στοχεύει να παρουσιάσει την εικόνα της Κίνας στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα, την εποχή δηλαδή που η Ελλάδα διαμορφώνει την εθνική της ταυτότητα πραγματευόμενη ταυτόχρονα την ευρωπαϊκή της υπόσταση. Θα σκιαγραφηθούν τόσο η εικόνα της Κίνας στο περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα, όσο και ο τρόπος παρουσίασης και προβολής του κινεζικού πολιτισμού.

Βάνια Παπανικολάου

«Ψηφιακές θεατρικές αναγνώσεις...»

Η παρούσα ανακοίνωση στόχο έχει την παρουσίαση του ερευνητικού προγράμματος «Ψηφιοποίηση των θεατρικών έργων (πρωτότυπων ή μεταφρασμένων) που δημοσιεύτηκαν στον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο του 19ου αιώνα». Έχοντας επίγνωση της ανάγκης των σύγχρονων μελετητών για άμεση πρόσβαση στις πρωτογενείς πηγές, η έρευνα – προϊόν της συνεργασίας του Τμήματος Θεάτρου της Σχολής Καλών Τεχνών του Α.Π.Θ. με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε του Ρεθύμνου – είχε ως στόχο τη συλλογή, ταξινόμηση και ψηφιοποίηση των θεατρικών έργων, είτε εγχώριας παραγωγής είτε ξένης εσοδείας που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες, περιοδικά και ημερολόγια των Αθηνών, αλλά και πόλεων εντός και εκτός των ελληνι-

κών συνόρων, κατά τον 19ο αιώνα. Λίγο πριν την ανάρτηση τους στο διαδίκτυο η ανακοίνωση εισάγει τον μελετητή στον κόσμο του περιοδικού και ημερήσιου Τύπου, καταγράφοντας εκδοτικές πολιτικές και αναλύοντας αναγνωστικές προτιμήσεις.

Κατερίνα Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα

«Το θέατρο του 19ου αι. μέσα από τον περιοδικό τύπο της Σμύρνης. Η περίπτωση του Φιλόκαλου Σμυρναίου»

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στο περιοδικό *Φιλόκαλος Σμυρναίος*. Η παρούσα πρόταση σκοπεύει να παρουσιάσει και να αξιολογήσει την αρθρογραφία σχετικά με το θέατρο: θεατρικά έργα, θεματολογία, μεταφράσεις, πρόσληψη του ευρωπαϊκού θεάτρου στον ελληνικό χώρο, σκηνική πρακτική, θεατρική κριτική, ιδεολογικές και αισθητικές επιρροές, συγγραφείς, ηθοποιοί κ.ά.

Ξένια Μαρίνου

«Επικίνδυνες σχέσεις. Τύπος και πολιτική εξουσία»

Με αφορμή τη γαλλική επικαιρότητα της περιόδου 1870-1871 και τον αντίκτυπο των γαλλικών εξελίξεων στην Ελλάδα, η προτεινόμενη ανακοίνωση στόχο έχει να θέσει ερωτήματα ως προς τον ρόλο και τη δυναμική του αθηναϊκού Τύπου. Εξετάζεται το δημοσιογραφικό σκάνδαλο του 1871, οι σχέσεις διαπλοκής Τύπου και πολιτικής εξουσίας και η διαδικασία χρηματισμού ελλήνων συντακτών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

- Αντωνόπουλος, Παναγιώτης: Υποψήφιος διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Παν/μιο Κρήτης
(pantono-roulos2003@yahoo.gr)
- Γαστεράτου, Χρυσάνθη: Υποψήφια διδάκτωρ στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
(chrys.gasteratou@yahoo.de)
- Γκίνκο, Σοφία: Υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Φιλολογίας, Παν/μιο Πατρών (gnsafia@gmail.com)
- Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα, Κατερίνα, Διδάκτωρ θεατρολογίας, Επιστημονική Συνεργάτις του Προγράμματος «Χρυσάλλις» (k_diakoumouroulou@yahoo.gr)
- Κατσιγιάννης, Αλέξανδρος: Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Παν/μιο Κρήτης
(alexanderkatsigiannis@gmail.com)
- Κομνηνέλλη, Αριστέα: Υποψήφια διδάκτωρ στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
(ariskom@otenet.gr)
- Κοτελίδης, Γεώργιος: Υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
(kotelides@yahoo.com)
- Μαρίνου, Ξένια: Διδάκτωρ Ιστορίας Γαλλικού Πολιτισμού, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
(xemarinou@gmail.com)

- Παπανικολάου, Βάνια: Διδάκτωρ θεατρολογίας, Παν/μιο Κρήτης, Επιστημονική Συνεργάτις του Προγράμματος «Χρυσσαλλίς»
(vania.papanikolaou@gmail.com)
- Ραζάκη, Δήμητρα: Υποψήφια διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
(dimitraraza@yahoo.gr)
- Φαλαγκάς, Νίκος: Διδάκτωρ νεοελληνικών σπουδών του King's College London, Επιστημονικός Συνεργάτης του Προγρ. «Χρυσσαλλίς» (nikos.falagkas@gmail.com)
- Χρυσόγελος, Κωνσταντίνος: Υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών σπουδών, Α.Π.Θ.
(kostasxrysogelos@yahoo.gr)

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Άννα Ταμπάκη, Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Ε.Κ.Π.Α.

Ευριπίδης Γαραντούδης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Καθηγήτρια, ΤΘΣ, Ε.Κ.Π.Α.

Αλεξάνδρα Λιανέρη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ.

Αλεξία Αλτουβά, Λέκτορας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Ε.Κ.Π.Α.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
πρόγραμμα για την ανάπτυξη

ISBN 978-618- 80943-4-5